

भहार धर्मावेयार.

भाग १ दो.

-- १६,

रंगनाथ शंभुनाथ धारैभान जी ओ.

रायपुर—अमहावाह.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજરાતી કાપીરાશિય વિભાગ |

અનુક્રમાક ૪૦૮૮૨ ડર્ગાક

પુસ્તકનું નામ ઝટાટા ઢાલ ઢિયાર

વિષય ટુદ

મહારા ધર્મવિચાર.

ભાગ ૧ લો.

૩૩૩૬૬૬

લેખક.

સુનીતિ ભાસ્કર રંગનાથ શંભુનાથ ઘારેખાન બી. એ.

વડોદરા રાજ્યના માજી નાયબ સુબા.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક:—

શા. માણિકલાલ અંબારામ ડાકટર

• માલેક:—શ્રી સયાજી વિજય—વડોદરા.

સંવત ૧૯૭૬.

સને ૧૯૨૩.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૫૦૦.

૩૩૩૬૬૬

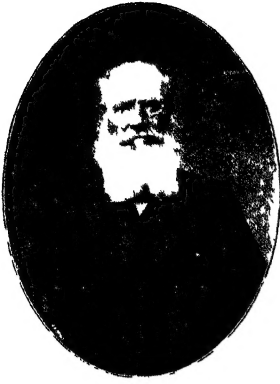
૩૧. ૧-૮-૦

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક લેખકે પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૨

અમદાવાદ શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિલાલ દલપતરામ
પટેલે પોતાના “ અન્થોલજી ” પ્રેસમાં છાપ્યા.

જીવનમુક્ત શ્રી. પરમહંસ ગુરૂદેવ
મોદિયાસહ.

(લેખક) રા. રંગનાથ શંભુનથ
ધારેખા,

વૈકુંઠવાળી
અ. રા. સત્યભાગા

સિદ્ધમતા
ની. સુ રા રા મનાયજી.

ઉવાસવાની
મુ. ભાઈ માણેદનાથ.

વેડ દવાસી
અ. સૌ. માતૃશ્રી અનપ્રભા.

અર્પણ પત્રિકા.

વિદેહમુક્ત પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી

આપશ્રીના પુનીત પાદપંકજમાં મસ્તક મૂકીને વિનંતિ કરવાની કે:—
 નામ પ્રમાણે ગુણુ ભાગ્યેજ કાંઈ વ્યક્તિમાં જોવામાં આવે છે. આપે
 તો શંભુનાથ નામ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. આપ સક્ષત શંભુના ગણુ
 હતા, તેમ સાથે વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુના પાર્ષદ પણ હતા એમ જે મનુ-
 પ્યને આપશ્રીનાં દર્શનની તક મળી હશે તેને કલ્યાણગર શ્રુટકાજ નથી. શંકર
 જેવો ગૌર સ્ફટિકમય દેહ, ગુલાબી રંગ, વિશાળ લલાટ, ભગ્ય મર્તિ, લેશ
 માત્ર પણ ખોડ ખમી વગરનાં નિરંગી અંગો, પરિપુત્રે જીવવાથી સ્વૂળ-
 માથી નિકળતું તેજ, એ બધું એકજ વ્યક્તિમાં હમણાંના મલિન જમાનામા
 દષ્ટિગોચર થતું નથી. આપનું શારીરિક સૌંદર્ય તથા તેજ આપના પરિવારમાં
 હજી પણ પ્રકાશમાન છે. કુળપરંપરાથી શિવ ભક્ત, તે સાથે વિષ્ણુના પણ
 અપૂર્વ ભક્ત હોવાથી અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું છે. આપનાં સ્નાન સંખ્યા,
 પૂજાપાઠ વિગેરે સાથેનું, સાત્ત્વિક જીવનનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે એમજ લાગે
 છે કે એ નમુનો હવે સૃષ્ટિમાં નહિજ મળે ! પૂર્ણ પ્રતિભાં પણ આપશ્રીના
 ધાર્મિક કાર્યમાં કમીમાં કમી પાંચ કલાક હંમેશાં જતા હતા. બાલ્ય તથા અંતર
 શુદ્ધિ એમ બંને શુદ્ધિ પૂર્ણ હતી. આપશ્રીનું સ્મરણ કરવું એટલે બીજા શબ્દોમાં
 સૃષ્ટિના આદિ પુરૂષનું સ્મરણ કરવું એમ ઠરે છે. આદિ પુરૂષથી આપશ્રી
 લાખો પેઢીઓ દૂર છતાં આપમાં આદિ પુરૂષનો અંશ ધણો હતો. તેમ કુટુંબના
 સાતમી પેઢીના દાદા મુગલ બાદશાહીના જમાનામાં ગુજરાતના સુસ્તાનના દર-
 જગના સુબાના દીવાન જગન્નાથ ધારેખાંના પણ આપશ્રી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ હતા.
 સાતપેઢી સુધી વડીલોએ દીવાનગીરીના વૈભવ તથા લક્ષ્મીનો લાભ લેતાં અવશેષ
 રહેલું હાલનું રહેવાનું આ ઐતિહાસિક મકાન આપશ્રીએ બચાવી લઇને અમારા
 ઉચ્ચ સંસ્કાર પ્રદીપ રાખ્યા છે. નાનપણમાં પિતા જવાથી પોતાના આહુબળથી પુ-
 રૂષાર્થ કરી અમેક પ્રકારની, ગાયકવાડીમાં ચાણુદારની, પાલણપુર એજન્સીમાં
 તથા કાડીઆવાડમાં લાડીના કામદારની તથા એજન્સી તથા રાજસ્થાનિક
 કાર્ટની એમ વિષવિષ પ્રકારની નોકરી કર્યા છતાં આપશ્રી ધાર્મિક જીવન

ચુક્યા નથી. પાંચ છ કલાકનું આનંદિક અસ્ખલિત ટકયું હતું. રાગ, યુરોપીઅન, તથા દેશી અધિકારી વર્ગ, પ્રજાવર્ગ સગાં સમંધી એમ બધાની આપના ઉપર કૃપા હતી. પૂજન વખતે તો કાંતિ તથા તેજ અપૂર્વ ઝળકતાં હતાં. દેહોત્સર્ગ વખતે જોને દર્શનનો લાભ મળ્યો હશે તેને તે વખતનું તેજ તથા હાસ્ય યુક્ત પ્રકુક્ષિત વદનનું વિસ્મરણ કદી થશે નહિં. અજ્ઞયખી એ છે કે સાત પેઢીથી ધારે-ખાંનું એક કુટુંબ ચાલે છે; દોરી તુટી નથી. સંસ્કૃતનો ખાસ અભ્યાસ નહિં છતાં ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થ કરતા તે જોઇને વિદ્વાનો પણ અકિત થઇ જતા. તુલસીકૃત રામાયણના અર્થ તો અપૂર્વ કરતા. ત્રણે ત્રથા મોટે હતા. શી પ્રભુની કૃપા ! આખી જીંદગીમાં આપશ્રીના સુખાર-વિદ્માંથી ક્રોધ યા દ્વેષ યુક્ત એક શબ્દ પણ અમે સાંભળ્યો નથી. આપ-શ્રીના વખતો વખતનાં વચનો સૌમ્ય અને રાચક ભાષામાં મળતાં. ધર્મ પ-રાયણતાના બળવિશેનાં આપનાં વચનો વખતો વખત યાદ આવે છે. દરરોજ રાત્રે બધાંને ભેગાં કરી તુલસીકૃત રામાયણ કોઇ બાળક પાસે વંચાવી અર્થ સાથે બોધ આપતા તે બધાંજ બાળકો યાદ કરે છે.

શીતેર વર્ષની ઉંમરમાં અનેક અડચણો તથા સંકટોમાં પણ અપૂર્વ મનોબળ બતાવીને આચાર વિચાર છોડ્યાં નહિ તેમ વિચારતી દવા જીમે અરાડી નહિ. અમને પણ એજ અજ્ઞા હતી કે પ્રાણને પણ મોંમાં વિલા-યતી દવા રેડશે નહિં. પિતાશ્રી, આપના તે કેટલા ગુણ ગાઉં ? પાર ન આવે માટે વિરમું છું. અંતર તથા બાહ્ય શુદ્ધિ પૂર્ણ હતી ! મનોબળનો કે-ટલો પ્રભાવ ?

સદ્ભાગ્યે મારાં માતૃશ્રી અન્નપૂર્ણા તે સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા દેવીજ હતાં. પારકાંની પીડાથી હંમેશ પીડિત રહેતાં. અખંડિત કુક્ષિનાં હોવાથી દરબારમાં પણ શુભ કાર્ય તેમના હાથથીજ થતું હતું. તેમના હાથથી છઠ્ઠીનું કપડું અ-ગર દાગીનો અનેક બાળકોને અપાતાં હતાં તે બધાં આરોગ્ય રહ્યાં હતાં !

આવાં દૈવી માતાપિતા તથા તે સાથે પિતા તુલ્ય કૈલાસવાસી વડીલ બંધુ મુરખી શ્રી માણેકનાથભાઇ પણ આપશ્રીનું ધાર્મિક સ્વરૂપજ હતા. મારા ઉપર આપશ્રીના જોટલીજ કૃપા તથા પ્રીતિ હતી. આહવા સંજોગોમાં મારા સુખનો ખ્યાલજ થવો બસ છે.

આ સાથે વળી વૈકુંઠવાસી આપનાં કુળવધુ, સંસ્કારી કુળમાં મળખુંદાર

મહા વિદ્વાન તેજસ્વી વૈષ્ણુવરાજ ધર્મપિતા વૈકુંઠવાસી શ્રી *અળવંતરાય તથા માતા શિવદુર્ગાને ઘેર જન્મ લાઇને આપશ્રીનાં કૃપાપાત્ર હોવાથી ધાર્મિક વાતાવરણ એવું અપૂર્વ અન્યું હતું કે તેનું વર્ણન કોઇ યોગ્યતાવાળો પુરૂષ જ કરી શકે. આવા સંસ્કારોને લીધેજ નાયબ સુખાના પૃથુ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં આ પુસ્તક લખવાની મને સ્ફુર્તિ થઇ હતી.

હાલના કાળમાં ધર્મની ઝલાનિ ઘેરોમાં આવે છે ત્યાં આપ જેવા ધર્મના અવતારનું સ્મરણ કરવાથી વાતાવરણમાં કાંઇક આલોહન થાય એ ઉમેદથી આપશ્રીને તસ્વી આપી છે. આપ તો જીવન મુક્ત હતા, પરંતુ લોક હિતના અર્થે કોઇ દેવભૂમિમાં અગર કૈલાસ વૈકુંઠમાં જ્યાં બિરાજતા હો ત્યાંથી આ ભૂમિ ઉપર કૃપા કટાક્ષ નાંખશે કે જેથી બધાનું કલ્યાણ થાય. ધર્મના સંસ્કાર લગભગ નષ્ટ થયા છે. ઉંચે ચડેલો બ્રાહ્મણ વર્ગ ને તેમાં પણ ધણા ઉંચા સંસ્કારવાળા અત્તનીય વર્ગ અધોગતિને માર્ગે જતો દેખાય છે. હમણાંની સ્વરાજ્યની ધમાલમાં સ્વધર્મને હાનિ પહોંચવાનો પ્રસંગ આવ્યો દેખાય છે. હવેલી લેતાં ગુજરાત ખાવાનો અગર બકર કાઢતાં ઉટ પેસવા જેવો મામલો દેખાય છે. મે.ટાં કાચ માં સહિષ્ણુતા પણ બહુજ થવી જોઇએ છતાં સ્વરાજ્યની ઉત્કટ પોલિટિકલ (રાજકીય) આકાંક્ષામાં લોક નાયકો પોતેજ પોલિટિકલપાત્ર ને રાજ્યનીતિપાત્ર બૂલી જઇને પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા માફક અંદર અંદર કળ્યાથી ને ને પણ સ્વધર્મ સાથેના કળ્યાથી શરૂ કરે છે ! આપશ્રી પૃથુ પાંડુ ધર્મ પરાયણ તેમ પૃથુ પોલિટિકલ હતા માટે આપશ્રીની લોકના કલ્યાણ માટે સદાય માર્ગ હું. આપશ્રીની આમન્યા કદી મેં લોપી ન હતી તેમ મારી માગણીનો આપે કદી અસ્વીકાર કર્યો ન હતો. માટે આ છેવટની વિનંતિ કરું છું ને સ્વીકારશે. આપશ્રીનાં ફરજદો, કુટુંબીઓ, સગારનેહીઓ, ન્યાતીલા, જાતીલા, આર્યો, અનાર્યો દેશી, પરદેશી એમ સર્વ ઉપર અમૃતમય દષ્ટિ કરશે તો જરૂર પુનરુદ્ધાર થશે.

*આ વૈષ્ણવ કુટુંબમાં કદી પ્રાંતના સુપ્રસિદ્ધ ધુરંધર વૈષ્ણવ રાજ વ-કીલ કેસરી રા. આબારાયજીની ગર્જના સાંભળવા તથા તેમનું ધાર્મિક જીવન જેવા જેમને તક મળતી હશે તેઓનેજ ખ્યાલ આવશે કે આહવા ધાર્મિક પુરૂષો હવેના જમાનામાં જેવામાં આવશે કે કેમ. પિતા કરતાં પણ પુત્ર વધે તેમ છે. કુદરતની અજબ કૃતિ છે કે બંને વડીલો તથા બંને માતૃશ્રીઓ બાળ મિત્ર હતાં, અને અંત સુધી સ્નેહયુક્ત રહ્યાં.

મારા આદિ ગુરૂ આપ છો. પાછળથી જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવને લીધે ગુરૂદત્તાત્રયના ચોવીસ ગુરૂ થયા તેમ મારા ગુરૂ પણ દસ બાર થયા છે, પરંતુ તેમાં આપની કૃપાના ફળરૂપ પ્રાપ્ત થયેલ છેવટના સાચા ગુરૂ પરમ પૂજ્ય પરમહંસ શ્રી માધવદાસજી માલસર વાળાનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ અસ્થાને નહીં ગણાય. આ નિઃસ્વાર્થી દૈવી મહાત્માનો સાધારણ સમગમ તો વીસેક વર્ષથી હતો, પરંતુ સાત આઠ વર્ષથી મને શિષ્યનું માન આપી મારા ધાર્મિક સંસ્કારને ઉત્તેજિત કરી મને જ્ઞાનાનંદનું સુખ આપનાર ગુરૂદેવને પણ વિનંતિ કરું છું કે આ મારા સાદસમાં અ.પત્રી પણ મારા પિતાશ્રી સાથે રહીને ન.શ પામતા ધર્મનો પુનરુદ્ધર કરાવશે. આ સ્વરાજ્યના સ્વચાલના વાતાવરણમાં સ્વધર્મને મુખ્ય સ્થાન આપ ધારશે! તો જરૂર અપાવી શકશે. માટે આપને પણ પ્રાર્થના કરું છું. બૌદ્ધોના અમરમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મને પ્રહાર થયો હતો તેવો હાલમાં દેખાય છે. સ્થૂળમાં તો આપે હજારોના ઉદ્ધર કર્યા છે; પરંતુ હમણાં ધર્મનો લોપ સપાટામંથ થતો દેખાય છે; માટે આપ મુક્ત મહાત્માને પણ શ્રમ અ.પું છું.

વિદેહ મુક્ત પિતાશ્રી, હસ્તિ પંદે સર્વપદ્મ એ ન્યાયથી આપ-શ્રીમાં સર્વસ્વ આવી જાય છે ને તેથી આ પુસ્તક આપશ્રીના પૂજ્ય પાદારવિંદમાં અર્પણ કરું છું.

આપશ્રીના આજ્ઞાકિત સેવક

રંગનાથના સાષ્ટાંગ હંડવત પ્રણામ.

પ્રકાશકના બે બોલ.

સુત્ર ગુર્જર બંધુઓ સમક્ષ મારા એક વિદ્વાન અને વડીલ મિત્ર લાલશ્રી રંગનાથલાલનું ધર્મજ્ઞાનનું ઉત્તમ રહસ્ય તથા અનુભવ દર્શાવનારું આ પુસ્તક પ્રકાશક રૂપે રજુ કરતાં મને અતિ આનંદ થાય છે. લેખકે કોઈ પણ જાતના ગર્વ કે લોભ વિના કેવળ પોતાના જીવનમાં જે કાંઈ ધર્મનો અભ્યાસ કે શ્રવણ કર્યું છે, તેનુંજ આ પુસ્તકરૂપે રૂપાંતર છે અને હું ધારું છું કે મોટા ગહન કે વિકટ શાસ્ત્રીય અથો કરતાં આવા અથો ધણીવાર સામાન્ય વાચકોને વધુ પસંદ તથા લાભકર્તા થઈ પડે છે. પુસ્તક પ્રકાશ કરવામાં કાંઈ લાભનો હેતુ રાખતાં, કેવળ મુદ્દય લઈ આપવાનું રાખ્યું છે, તે પણ યોગ્યજ છે.

આ ગ્રંથની સાથે આ ગ્રંથના સુત્ર લેખકના કુટુંબનું મુળથી આજ સૂક્ષીનું થોડુંક વૃત્તાંત આપવા મેં યોગ્ય ધાર્યું છે. સને ૧૯૦૧થી એ કુટુંબ સાથેનો મને મિત્ર પરિચય છે અને તેમનાં પૂજ્ય માતા પિતાના દર્શનનો તથા આશિર્વાદનો તો મને પણ લાભ મળ્યો હતો. પાટણમાં નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિમાં એ કુટુંબ કુશીન, શ્રદ્ધાળુ તથા સુવિખ્યાત છે.

લેખકની સાતમી પેઢીના જગન્નાથ દાદાના વખતમાં ધારીયાખાંનાં વીશ પચીસ કુટુંબ હતાં અને લક્ષ્મીવાન તથા સુખી હતાં એમ દેસાઈ રા. અમીંધરજીની શોધખોળમાં નિકળ્યું હતું. જગન્નાથ દાદા ગરીબ સ્થિતિના હતા. માળાપ નાનપણમાં ગએલાં, પરંતુ સંસ્કૃત ને ખાસ ફારસીનો અભ્યાસ ઉંચો કરેલો હતો. બુદ્ધિ બહુજી તીવ્ર હતી. એક ત્રિધવા કાકીના ભેગા અમદાવાદમાં રહેતા. કચેરીમાં ઉમેદવારી કરતા. કચરિયત નિર્વાહ જોગ મળતું. એક વખત એહવો પ્રસંગ આવ્યો કે દોહડીથી બાદશાહનો જરૂરી હુકમનો લીક્ષ્ણે લઈને ખાસ જસુસ આવ્યો. સુખા જાતે ભણેલા ન હતા. તે દિવસે કાંઈ તોહેવાર એહવો હતો કે દીવાનથી માંડીને એક ઉમેદવાર હાજર ન હતો. મુગલાઈ જસુસ જવાબ માટે તમાલો કરતો હતો. સુખાએ તપાસ કરી પણ કોઈ મેહેતો મુત્સદી મળે નહિ. જગન્નાથ દાદા કંટાળીને એક તરફ બેઠા હતા. સીપાઈએ સુખાને કહ્યું કે કોઈ એક આદમી છે, ત્યારે સુજતાન કહે કે એને પૂછો કે લખતાં વાંચતાં

આવડે છે, ને આવડતું હોય તો એકદમ પકડી જાયો. આ પ્રમાણે સુખા પાસે ખડા થયા. સુખાને પૂછ્યું કે આ હુકમ વાંચી શકશો ? દાદાજીએ હા પાડીને વાંચી ખતાવ્યું તે સાંભળીને સુખા ખુશ થયા. જસુસની ઉતાવળ જવાબ માટે ઘણી હતી. પછી પૂછ્યું કે આનો જવાબ લખી આપશો ? ત્યારે હા પાડી. જવાબ લખીને વચાવ્યો. સુખાની મહોર છાપ થઈ. જવાબ દીઢી ગયો, ત્યાં બાદશાહ એટલો ખુશ થયો કે તેના જવાબમાં હુકમ થયો કે લખનારને દીવાનગીરી એકદમ આપવી. તે દિવસે સ્વારીના હાડ સાથે ઘેર આવવાનું હોવાથી વિજાંબ થયો તેથી કાઠીયા શીકરમાં પડ્યાં કે મારો જગનીઓ કેમ ન આવ્યો. પછી હાથી ઉપર સ્વારીના હાડમાં દાદા ઘેર આવ્યા. તે વખતની જહોજવાલીનું શું પુછતું ? પરંતુ જ્યાં આખા ભારતવર્ષની દશા પલટાઈ, મુગલાઈનું નામ નથી સુલતાન અગર સુખાનું નામ નથી ત્યાં અમતે તે વખતની પ્રસાદીનું હજી સુધી તો એક ઘર રચું છે એ કાંઈ થોડી વાત નથી. તે વખતની પ્રસાદીમાં આ જીનું બચ્ચું અદીસો વર્ષનું બાદશાહી વખતનું ધર તથા હાથીના હોદાનો એક કકડા બચેલો છે. બાકી બધી ઇન્કામત ખત્તાસ થઈ ગઈ. રાત પછી દિવસ એમ ફરતનો કમ ચાલ્યાજ કરે છે. તડકા છાંયડાનાં દંદ કેમ મટે ? હાથનું ધર છે તેનો ઘણું ફેરફારવાળું છે. નાઈવાડાથી ભાઉની પોળ સુધી બને લાઇનો લેખકના કુટુંબની હતી એમ વાનો સાંભળતા હતા. આ દાદા પછી ખાસ કોઈએ નોકરી કરી દેખાતી નથી. અખુટ લક્ષ્મી તથા જનગીર ગામ ગરાસ પુષ્કળ હતું. નોકરી શા માટે કરે ? માત્ર શિવનાથ દાદા કાઠીઆવાડમાં વકીલાત કરતા ને નાણાં ધીરતા. મોરબી સ્ટેટને રૂ. ૪૦ હજાર ધીરેલા ને બદલનો દસ્તાવેજ લેખકે જોયેલો. ત્રણ ગામ લખી આપેલાં હતાં, પણ લાંબી મુદત થઈ ગઈ તેથી કાંઈ પ્રયાસ કર્યોજ નહિ. પિતાશ્રીની નજર આગળ પણ ત્રણ ચાર લાખની મીલકત ઉડી ગઈ હતી, લેખક અમદાવાદમાં લજીતા હતા તે વખત સાંભળ્યું હતું કે દીઢીમાં જગન્નાથના નામના સોનાના ચરૂ નીકળ્યા હતા. પ્રભુ જાણે શું હશે ? લેખક પણ નાનપણમાં વૈભવ તથા લક્ષ્મીની વાતો સાંભળતા હતા. અમદાવાદમાં પણ વૃદ્ધ નાગરો તથા નાગર ભૂદેવો તેમ રાયપુરમાં રહેનાર વૃદ્ધ માણસો વાતો કરતાં હતાં. રાયપુરમાં હાલની સડક છે તે અડધી સડક સુધી આરસના ઓટલા છ માત્ર ડુટ નીચે સુધરાઈની પરવાનગી માગવાને પ્રસંગે ખોદાવનાં નિર્ણય હતા. નજીકનું ડહેલું વેચાયું તેમાં ટાંકામાં એકા ઉત્તમ હતી. આટલું ધર પણ પિતાશ્રીએ બચાવ્યું, બાકી નામ નિશાન રહેત નહિ. ઇશ્વર ઇચ્છા.

લેખકની અટક ધારેખાં છે. નાસિકના ગોરના ચોપડામાં ધારીઆ-ખાં હતું. મથુરામાં પણ હકીકત મળી. પાટણના નાગરના ઇતિહાસના શોધમાં ધારીઆખાં છે. જે હોય તે ખરું. બાદશાહ તરફનો કીતાબ હશે એમ સમજાય છે.

મહાબારમાં નંદુરી બ્રાહ્મણમાં મોટા દીકરો પરણેને તેજ વારસ થયા એટલે કે એકજ કુટુંબ ચાલે તેમ આ કુટુંબનું કુદરતી રીતે થયું છે. સાત પેઢીથી એકજ ચાલે છે. પિત્રાધ કાઈ ન મળે ! હાલ ઇશ્વર કૃપાથી લેખક સાથે ત્રણ ભાઈનાં ધર છે. કાકાશ્રીના પુત્ર મુ. મણીનાથભાઈ છે તેમને પુત્રીનો પરિવાર માત્ર છે. શંભુનાથ ત્રીકમનાથ પછીના શિવનાથ દાદા પાટણમાં ધુધરાબાવાની વાડીના હનુમાનજીના ઉપાસક હતા. ત્યાં એક સાધુ ઉંચી કાઠિનો રહેતો. તેની સેવા સારી કરી તેથી માગવાનું કહેતાં કહ્યું કે બધું છે પણ ભોગવનાર કાઠ નથી, ત્યારે સાધુએ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને નિઃશ્વાસ મૂક્યો ને કહે કે ભાગ્યમાં નથી. પરંતુ પ્રભુ ન કરી શકે તે પ્રભુનો ભક્ત કરી શકે એ ન્યાયથી વરદાન આપ્યું. મિરિ-જમાને મોટી ઉમરે ગર્ભ રહ્યો. ત્રીકમનાથ દાદા પ્રકટ થયા. તેમનું વર્તન તથા ટુંકું આયુષ્ય વિગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયું કે સાધુ જાતેજ અવતર્યા ને વંશવેલો ચલાવીને પાછા ચાલ્યા ગયા, પણ ભક્તને આપેલું વરદાન સાર્થક કર્યું. એ હનુમાન ધારેખાં કુટુંબના ખાસ કુળદેવ જેવા છે.

લેખકના બંને ભાઈઓ કુટુંબ વતસલ છે. મોટા ભાઈનો મોટો દીકરો એલ. એલ. બી. છે. નાના ભાઈના દીકરા ભણે છે. લેખકના પાંચ પુત્રો-માંથી ચાર ઐન્યુએટ છે. કળીયુગનો સ્પર્શ લેખકના ઘરમાં આજસુધીમાં દેખાયો નથી.

આ ગ્રંથ જો વાચક સમુદાયે ઉપયોગી જણાશે, તો ભવિષ્યમાં તેનો બીજો ભાગ પ્રગટ કરવામાં આવશે.

પ્રકાશક.

9999999999

પૂર્વના સંસ્કારથી જે કાંઈ વાંચ્યું, જોયું અને અનુભવ્યું તે ઉપરથી આવા લઘુ ગ્રંથની જરૂરીયાત લાગવાથી ગળ ઉપરાંતનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે. અનુક્રમશીલકા જેવાથી સાહસનું ગૌરવ ધ્યાનમાં આવી શકશે. “ મહારા ધર્મ વિચાર ” એમાં મહારાપણું આગળ કરીને હું દુનિયાને કાંઈ નવું આપું છું એમ નથી, પરંતુ કુદરતની પ્રસાદી મેં ચાખી તેનો સ્વાદ-જે કે કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વાદ કહી શકાતો નથી તો પણ-કંઈક કહી બતાવવા પ્રયત્ન કરે છું. કુદરતમાં નવું કાંઈ છેજ નહિ. સર આછાએક ન્યુટને ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તે પહેલાં ન હતો એમ નથી. કાલંબસે અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢ્યો તે અમેરિકાનો હતોજ, નવું કાંઈએ કાંઈ બનાવ્યું નથી. આર્યના ઔદ લોક પૈકી સમ પાતાળમાંજ અમેરિકા આવી જાય છે. તેવીજ રીતે કોઈ વનસ્પતિની શોધ, તેમ યાંત્રિક, રાસાયણિક, અગર વિજ્ઞત શક્તિની શોધખોળ પણ સૃષ્ટિમાં નવી નથી. કુદરતમાં બધું હતું ને છે, કંઈ ગયું નથી, ને નવું આવ્યું નથી. જે માણસને જે કાર્યમાં જે પ્રથમ મળ્યું તે તેના શોધક કહેવાયો. તેજ પ્રમાણે લેખકનું પણ છે. લેખકનો ધંધો વળી નવીનતામાં વધારે ઉતરતો છે. એક રીતે એ ધંધો ચોરીનો પણ કહેવાય, અગર ધૂળ ધોયાના જેવો, અગર ટપાલના કાગળના વિભાગ કરવા (Sorting) જેવો અથવા ક્ષેત્ર ભેળાઈ ગયા પછી પશુપક્ષી વીણી ખાય છે તેવો છે. **ડહાહા** વૃત્તિના જેવો છે. આવા ધંધામાં જે વધારે કુશળ તેજ કુશળ લેખક. સૃષ્ટિમાં વિદ્યા અને જ્ઞાન એટલાં ભરેલાં છે કે કોઈ પણ લેખક નવું લખવાનો દાવો કરે તો તે ટકી શકે નહિં. તે પ્રમાણે ‘મહારા વિચાર’ એટલે મહારા ખાસ નથી, પણ મહારી દષ્ટિ મર્મદા પહોંચી તેમાંથી મળ્યા તેટલા વિચાર, મહારામાં આવી શક્યા તે, રક્તમાં જે વિચારો પરંપરાથી ભર્યા છે તે, સંસ્કારથી પણ પકવ થયા છે તે, અને સંસર્ગના યોગથી અનુભવ્યા છે, એ બધા વિચારોની તસ્વીર મગજમાં પડી હતી, તેના ઉપરથી કાગળ ઉપર છાપી લીધી છે. ખાકી એક માણસને સર્વ બાબતનું જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિં. અપૂર્ણતા એ મનુષ્યત્વની સાથેજ છે. આત્મજ્ઞાધાના દોષમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ મુક્ત હશે. યથાતિ રાજનું દષ્ટાંત મશહૂર છે. ખાકી મનુષ્યત્વ સાથેજ તે દોષ દૂંડ તરીકે રહેલો છે; પ્રકીર્ણ ધર્મ વિચાર અગર

સામાન્ય ધર્મ વિચાર આ પુસ્તકમાં છે; પરંતુ કવચિત્ મ્હારા પોતાના ઉદ્દગાર પણ છે, તેથી ઉપર કહ્યું તેમ નવીનતા છેજ નહિ, પણ અહંભાવથી દોરાઈને ‘મ્હારા’ કહીને પુસ્તકનું નામ ‘મ્હારા ધર્મ વિચાર’ રાખ્યું છે.

પેટલાદ વિભગના નાયબ સુખાની ઉપાધિયુક્ત પૂર્ણ પ્રવૃત્તિના સમયમાં આ પુસ્તક લખાયું છે. છ સાત વર્ષ સુધી ગમે તેવા સંજોગોને લઈને પણ આ પુસ્તક છપાયું નહિ. જો કે પ્રસંગોપાત સ્થળ સમયને માન આપીને ફેરફાર કર્યા છે તો પણ લાંબી મુદત ઉપર આ લેખ લખાયો છે એમ સહજ સમજશે.

એક માણસ હાલના આગળ વધેલા જમાનામાં દરેક આપતનું નિરીક્ષણ કરી શકતો નથી. તેમ બધી આપતોનું જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી. વિદ્યાનું ક્ષેત્ર એટલું બધું વિશાળ થયું છે કે, આખી જીંદગી માથાફટ કરે તો પણ એકથી વધારે વિષયોમાં કુશળતા મેળવી શકે નહિ. બીજી આપતોમાં ગુજરાતી ભાષામાં સહિત્યનો વધારો થવા માંડ્યો છે, પરંતુ સાધારણ નિરીક્ષણને આતે ધર્મના ક્ષેત્રમાં જોઈએ તેટલું ખેડણ થયું નથી, ને તે ઉપરાંત ધર્મ તરફ દ્રષ્ટિ તો કાંઈક ઘટ્યો છે, પરંતુ બેદરકારી અને તેથી થતું અજ્ઞાન અને તેના પરિણામે થતાં કલેશ અગર પશુત્વ ઘટતાં નથી એટલુંજ નહિ પણ કાંઈક અંશે વધનાં જાય છે એમ દેખાયોથી ધર્મ સંબંધી બે શબ્દ લખવાની મને પ્રેરણા થઈ છે. સ્વરાજ્ય માટે જીવતોડ મહેનત લેવાય છે પરંતુ બીચારા થઈ પડેલા ધર્મની કાંઈક દુદશા થઈ દેખાય છે તેથી ધર્મને ખરા સ્વરૂપમાં જોવાથી સ્વરાજ્ય તો શું પણ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત છે એમ જણાશે એ નિઃસંદેહ છે. હિંદુસ્થાનની હાલની અવદશાનું નિરીક્ષણ કરતાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, પારસી એમ હિંદુસ્થાનનાં તમામ અંગોમાં ધર્મની શિથિલતા દેખાય છે અને તેથીજ હિંદીનું બનેલું હિંદુસ્તાન પરવશતા ભોગવે છે. ઉદ્ધારનો એકજ રસ્તો છે; ને તે ધર્મજ છે.

ધર્મ શું અને તેનો વિચાર કેવી રીતે કરવો એ ઉપર હરેક પ્રકારના મનવાળા ગૃહસ્થને જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવી, તેનું ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવા આ સાહસ ઉઠાવ્યું છે. વળી આ ઉઠાવેલું સાહસ વિદ્વાનો માટે નહિ પરંતુ મ્હારા જેવા, જેમને શાસ્ત્રમાં કનિષ્ઠ અધિકારી કહે છે એવા પામર મનુષ્યોને સમજ પડે તે હેતુથી છે. પાંડિત્યનો આડંબર કરી બતાવવા અગર ગુંચપ્રાડમાં ગુંચવાડો ભેળવી કોકડું વધારે ગુંચવવાને બદલે મ્હારી પો-

તાની કુદરતી, સાદી અને સરળ ભાષામાં સ્થળ, સમય, પાત્ર અને આધુનિક સંબંધોને અનુકૂળ થાય તેવી ઉમેદથી મારી પરિચિત તથા પ્રિય શૈલિમાં મહારા પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે, કે જેથી એક બાળકને પણ વાંચવાનું મન થાય. કંઠણ કહેવાતો ધર્મ કંઠણ ભાષામાં કંઠણ લાગવાથી સાધારણ લોકોને તે ઉપર અરૂચિ ન થાય એ હેતુથી ભાષા તથા શૈલિ સરળ રાખ્યાં છે, એટલે કે કુદરતને કુદરતના માર્ગે મૂકી છે. ગ્રામ્ય દૃષ્ટાંતો, કહેવાતો, તુક્તો વિગેરે ધણીવાર સામટા જોવામાં આવશે. પરંતુ તે પણ આધુનિક ઉછરતા કેળવણીના યુવાનોની રૂચિ તથા ખાસ આગ્રહથી મૂકવામાં આવ્યા છે, તેમ સાધારણ વર્ગને સહજ અભિરૂચિ થાય તે હેતુથી મૂકાયા છે, માટે રૂચિની વૈચિત્ર્ય અગર ગમે તે કારણસર લખાણનો નાપસંદ થાય તે ભાગ પડતો મૂકી ફક્ત મર્મ સમજવા તરફી લેશો, અને સંદર્ભ સંબંધ તથા અનુષંગોનો મેળ કૃપા કરીને મેળવી લેશો. વળી સજ્જન વાંચનારને પૃથ્વી, જળ વિગેરે પંચ મહાભૂત, તથા સૂર્ય ચંદ્ર જેવા સમજવાના છે, કેમકે એ બધાની અબેદ વૃત્તિ છે, પાત્ર, અપાત્રનો અગર સ્વકીય, પરકીયનો ભેદ નથી. વળી જીવો કે સુખને અંતે દુઃખ અને દુઃખને અંતે સુખ; સાઈ લેવા જતાં નકામું અગર નકાઈ પ્રથમ મળશે; પ્રથમ કાંટો અને પછી ગુલાબ; કાચલી પહેલી અને કાપડ પછી; પ્રસૂતિ સાથેજ પીડા રહેલી છે; છાત્ર કાઢ્યા પછી કેળું ખાવાને લાયક થાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં મિત્રો વિગેરેના પ્રસંગમાં પણ સ્વભાવનો નખજો ભાગ સહન કરશે તો સારો ભાગ અને અંતે લાભ મળશે. આ ન્યાયથી નાપસંદ પડે તે ભાગની ઉપેક્ષા કરીને પસંદ પડે તેટલા ભાગમાંથી સાર કાઢશો તોજ શ્રમ સાર્થક થશે.

આ લઘુ લેખનો હેતુ કોઈ પણ ધર્મ અગર મતને ખોટો કહેવાનો, અગર તેના દોષ બતાવવાનો અગર કોઈની લાગણી દુઃખવાનો નથી; તેમ પડિતોમાં, સુધારકોમાં, જૂના અગર નવા વિચારવાળાઓમાં, અગર કોઈ પણ એક ધર્મ અગર પક્ષના વર્ગમાં વાહ વાહ કહેવરાવવાનો નથી. પરંતુ દરેક પક્ષને, દરેક વ્યક્તિને આખા પુસ્તકમાંથી રૂપિયે પાઈ જેટલું પણ અહણ કરવાનું મળશે તો હું આનંદ પામીશ. સુડી થોડી હોવાથી વેપાર બહુ ટુંકાજ રાખ્યો છે. અમુક પક્ષના લાભમાં કે વિરૂદ્ધમાં લખવાનો ઉદ્દેશ નથી, માટે જો કદાચ હકીકત મુકવામાં, અગર સમજમાં ભૂલ અગર વાંધા જેવું દેખાય, તેમજ ભાષામાં ગમે તે પ્રકારનો વાંધો લાગે તો તે મોટા દિલથી

દરગુજર કરવા વિનંતિ છે, કારણ કે આ લેખમાં કોઇ પણ પ્રકારની નિંદ-
નીય કદપના પણ નથી; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે ‘ધર્મ’ એ વસ્તુ જરૂરની છે,
અને તેને માટે વિચાર કરવો એ પણ મનુષ્યત્વની વ્યાખ્યામાંજ આવગળ દ-
ર્શાવવામાં આવશે તે મુજબ આવી જાય છે એ પ્રમાણે દર્શાવવાનો છે,
માટે શુદ્ધ બુદ્ધિથી દરેક ધર્મના માણસે ખરું અને સાચું શોધવાની ખાતર
સ્વતંત્રતા સાથે હિંમત પૂર્વક વિચાર કરવો જોઇએ એટલોજ હેતુ છે, કે
જેને પરિણામે ચોતરફ જાગૃતિ થઇ, અજ્ઞાન તથા ગેરસમજ તથા તેને
અંગે થતા નકામે દેશરૂપી અધિકાર દૂર થઇ, પ્રેમરૂપી પ્રકાશ જોવામાં આવે.

માણસ માત્રને સત્તાનો, ભોગ વિલાસનો, ધનનો, વિદ્યાનો, કીર્તિનો
એમ કાંઇને કાંઇ ઉન્માદ લાગુ પડ્યો હોય છે, તેમાં જો ધર્મનો ઉન્માદ
લાગે તો તેના તથા દેશના ભાગ્યની વાત છે, કેમકે તેથી પોતાનું તથા બધાનું
લહું થાય. પ્રભુનો સંકલ્પ ધર્મની જ્ઞાતિ થાય ત્યારે તેની સંસ્થાપના માટે
અને અધર્મના નાશ માટે હોવાથી પોતે ધર્મનો વિચાર કરીને અવતાર લ-
ઇને પણ પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. શસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે તથા વ્યવહારમાં પણ
પ્રથમ માતા પછી પિતા, પછી ગુરૂદેવ પછી સ્ત્રી, પુત્રી સગાં સંબંધી એમ ધર્મ
વધનોજાય છે. આ બધા ક્રમ ધર્મના વિચારથીજ સમજાય છે માટે “ ધર્મ વિ-
ચાર ” એ દરેકનું કર્તવ્ય છે. પછી તે કર્તવ્યને ધર્મ કહો, પંથ કહો કર્મ
કહો, નીતિ કહો, યોગ કહો, ભક્તિ કહો (ઇશ્વરે અગર ગુરૂની ભક્તિ),
જ્ઞાન કહો, શૂન્ય કહો, મોક્ષ કહો, નિર્વાણ કહો, આનંદ કહો, સુખ કહો,
નિર્ભયપણું કહો અગર ગમે તે કહો, પરંતુ સુખ મેળવી નિડર થવાનો અને
મનને શાન્તિ મેળવવાનો દરેક માણસનો મુદ્દો છે તે ધર્મના વિચારથીજ
સાર્થક થઇ શકે છે. આખી જીંદગી અજ્ઞાનમાં, મૂર્ખાઈમાં, અગર પાપ ક-
ર્મોમાં કાઢી, પછી આખરના વખતમાં બીક લાગવાથી ધર્મના વિચાર સ્ફૂર-
વાથી ભક્તિ વિગેરે ગ્રહણ કરવા કરતાં નિર્ભય થવાનું જે વેદાન્ત કહે છે
તે પ્રમાણે નિર્ભય થવાનો ઠરાવ અત્યારથી કરશો, એટલે આપો આપ ચા-
રિત્ર શુદ્ધિ રહેશે, અને તે થયું એટલે ધર્મ માટે વિચાર કરવો એ આવશ્ય-
કજ થઇ પડશે. તેવીજ રીતે જો ધર્મનો વિચાર કરતા રહેશો તો આપો-
આપ ચારિત્ર શુદ્ધિ થશે અને નિર્ભય થશો માટે “ ધર્મ વિચાર ” એ પ્ર-
ત્યેક સંજ્ઞાન પોતાની ફરજ છે એમ સમજી શ્રવણ, મનન બંને નિદિધ્યા-
સનથી સાર કાઢી નિર્ણય કરશે તો જનસમાજમાંના કુળઆ મટી જઇ બ્રા-

તૃત્તાવ વધશે, અને ધર્મનો અંતિમ હેતુ સુખ એ માણસ જાતને મળશે એમાં શંકા નથી.

જેથી કરીને પાત્રની, પુણ્યની સ્વર્ગની નરકની, શિક્ષાની, મરણની, સંશયની એમ બધી જાતની બ્રાન્તિઓ ટળી જાય તેજ ધર્મ સમજવો, પછી ધર્મની વ્યાખ્યા ગમે તેમ કરો તે સામે વાંધો નથી. આટલુંજ બતાવવાનો આ લઘુ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે, તે જો કાંઈક અંશે પણ સફળ થશે તો હું કૃત કૃત્ય થઈશ. માટે આ પુસ્તક આર્થ બંધુઓ સમક્ષ રજુ કરું છું. દરમ્યાન ઇશ્વર અશી કાંઈ સમર્થ આચાર્ય અગર અવતારી પુરૂષ પ્રકટ થઈ પ્રકાશ કરે તો કહી શકાતું નથી; પણ તેના અભાવે જનસમાજને આ નમ્ર સેવક નમ્ર સેવા બનાવી, શ્લાઘા અગર નિંદાની દરકાર વગર સેવામાં આ પ્રમાણિક વિવેચનનો લેખ રજુ કરે છે તે પ્રેમ પૂર્વક સ્વીકારશો કે જેથી સર્વત્ર પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ (Platonic Universal Love) વ્યાપે; દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાનો અને સુખની પ્રાપ્તિ કરવાનો મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ અને પ્રયત્ન છે તે 'ધર્મ' વિચાર'થીજ સફળ થાય, અને અતે જન્મ ભૂમિ * આર્યાવર્ત—હિંદુસ્તાન—નું, ને તેને લીધે સૃષ્ટિના જનસમાજનું લવિષ્ય પ્રકાશમય થાય એવી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે. આર્યાવર્તે પ્રાચીન કાળમાં પણ જગતનું કલ્યાણ કર્યું છે ને વળી પાછું કરશે એમ ઇશ્વરથી નિર્માણુ છે.

દેષ, ક્લેશ, અને ઇર્ષ્યા એ સર્વ ગુલામગીરી તથા વ્યાપ્તિનાં લક્ષણો છે, અને પ્રેમ એ સ્વતંત્રતા અને તન્દુરસ્તીનાં લક્ષણુ છે. ક્લેશ ઇર્ષ્યા આદિની વ્યાધિઓ દૂર કરી ને ધર્મ માણસને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરીને સ્વાતંત્ર્ય તથા પ્રેમ આપી નિરોગી બનાવી શકે છે.

ઉપર મુજબ ધર્મની ખાતર “ મહારા ધર્મ વિચાર ” રજુ કરું છું.

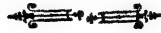
* આર્યાવર્તના સંખ્યામાં આર્યની ઉત્પત્તિ અને હિંદુસ્તાનમાં આર્યોનું આવવું વિગેરે બાબતો ઉપર વિદ્વાનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના દોર ઉપર જાહેરે ઘણી કલ્પના કરે છે, પરંતુ ખરા આર્ય ખરું સમજે છે. આ સમુદ્રાણુ પશ્ચિમાત્ । તથા રેવાન્તરં ગિર્યોત્તર્યાવર્તે વિદુર્બુધાઃ ॥ વળી અમરકાશમાં પણ કહે છે કે આર્યાવર્તઃ પુણ્યભૂમિ મૈત્ર્યે વિન્ધ્ય દિમાલયોઃ ।

એટલે શાસ્ત્રોમાં તો બધા ભાગે ઉત્તર દક્ષિણમાં, હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ પર્વતો વચ્ચેનો મુલક હોય એમજ લાગે છે. આર્યાવર્તનો પ્રદેશ ધીમે ધીમે વિસ્તર્યો અને તેનો સંબંધ પૃથ્વીના હાલના બધા ખંડો સાથે થયેલો લાગે છે. વ્યાસ મુનિએ શુક્રેવળને જનક રાજ પાસે જ્ઞાન મેળવવા મોકલ્યા તે પ્રસંગે જે દેશોમાં થઇને ગયા તેનું વર્ણન જોતાં યુરોપ અને એશિયા ખંડો આવી જાય છે. કેટલીક વાર હિંદુસ્તાનના તાપ્તમાં પરદેશો દેખાય છે. (જુઓ પ્રકરણ ૨.)

‘હિંદુ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાન બહારના વિદેશીઓ તરફથી મળી હોય એમ દેખાય છે. ‘હિંદુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ રીતે થઇ શકે છે. (૧) સિંધુનું હિંદુ થયું હોય, (૨) હિંદુકુશ પર્વતના સામીપ્યથી હોય, અગર (૩) ‘ઇન્દુ’ (ચન્દ્ર) ઉપરથી હોય. વળી હ્યુએનસાંગ (Huan Tsang) નામનો પ્રસિદ્ધ ચીનનો પ્રવાસી પંડિત કહે છે કે ચીનાઇ શબ્દ ‘ઇન્તુ’ (In-tu) તે ‘હિંદુ’ ઉપરથી થયો છે. બૌદ્ધ ધર્મે ‘ઇન્દુ’ ચંદ્ર જેવો પ્રકાશ પાડી અંધકાર દૂર કર્યો માટે હિંદુ તે ચંદ્ર. આ સિવાયની ચોથી વ્યુત્પત્તિ એવી છે કે **હિંસયા દૂયતે સ હિન્દુઃ** અગર ખરી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરતાં **હિન્દ્વઃ દુનોતીતિહિન્દુઃ** અગર **હિન્દ્રસ્થાન** ઉપરથી હિંદુસ્થાન હોય. પણ એ તો પ્રત્યક્ષ છે કે હિન્દુ જેટલી દયાની ભાવના પૃથ્વીમાં નથી. હિંદુસ્તાનનું પ્રાચીન નામ આર્યાવર્ત અગર ભરતખંડ છે. આર્યનો દાવો હિંદુ સિવાયના લોક પણ કરે છે, પરંતુ આપણા કામ માટે આર્ય તે હિન્દુજ સમજીશું, અને ‘હિંદી’ શબ્દ હિંદુસ્થાનના બધા લોકને લાગુ સમજીશું. હવે તો હિંદી તેજ હિંદુ ગણવા હરકત નથી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧જી.

૧ ધર્મનું સ્વરૂપ તથા તેની જરૂરીઆત... ... ૧થી ૨૯

પ્રકરણ ૨જી.

ધર્મની ક્રાંતિઓ ... ... ૨૯થી ૭૬

પ્રકરણ ૩જી.

પડ્દર્શનનું અવલોકન.

(૧) પડ્દર્શન તે શું તથા તત્ત્વજ્ઞાન તે શું. ... ૭૬—૮૪

(૨) પૃથ્વીની પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ અગર જાગૃતિનું મૂળ ૮૫—૯૫

(૩) પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, ... ૯૫—૧૦૭

(૪) અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ભૌતિક શાસ્ત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન.

(આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના કાંઈકે મુકાબલા સાથે)... ૧૦૮—૧૨૮

(૫) પડ્દર્શનનો સમય, ઉત્પત્તિ તથા પરસ્પર સંબંધ ૧૨૪—૧૨૭

(૬) આવાંક. ... ... ૧૨૮—૧૪૨

૨ ન્યાય. ... ... ૧૪૨—૧૪૪

૩ વૈશેષિક. ... ... ૧૪૪—૧૫૦

૪ સાંખ્ય ... ... ૧૫૦—૧૫૬

૫ યોગ. ... ... ૧૫૬—૧૬૬

૬ પૂર્વમીમાંસા ... ... ૧૬૬—૧૭૧

૭ ઉત્તરમીમાંસા ... ... ૧૭૧—૧૭૬

મહારા ધર્મ વિચાર.

પ્રકરણ ૧ છું.

ધર્મ શું સ્વરૂપ તથા તેની જરૂરીયાત.

ધર્મ વિષે કાંઈ પણ ખોલવા અવશ્ય તે શું છે અને તેની જરૂરીયાત છે કે કેમ તે જાણવાની જરૂર છે હાલના તર્કશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physical Science.) તથા માનસિક સ્વતંત્રતાના મુદ્દાને જાણનાર્થે કામ કામ હાકમાર થતો આ ધર્મ શબ્દ અર્થ જોતાં નાહક ગેર સમજનો ભોગ થઈ પડેલો દેખાય છે, અને બીજારો નાહક અવમાન ભોગવી રહેલો છે. 'ધર્મ' શબ્દ વ્યવહારમાં ધણે ભાગે પારલાંકિક સુખના માર્ગના અર્થમાં વપરતો છે, પરંતુ રાજધર્મ, પ્રજાધર્મ, દેશધર્મ, કુળધર્મ વિગેરે ધર્મોના સમન્વેશ માટે 'ધર્મ' શબ્દને વિશાળ ભાવનામાં લખીને તે ગીતાના 'ધર્મ' માં તમામ બાબતો સમાઈ જાય છે. યાત્રવદેકે ધર્મના છ પ્રકાર કહ્યા છે. વર્ણ, આશ્રમ, વર્ણાશ્રમ, ગુણ, નિમિત્ત અને સાધાગ્રણ આ તમામ પ્રકારના ધર્મોનું મૂળ 'કર્તવ્ય' છે. આ ધોરણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ છે તેમાં ધર્મ મુખ્ય અને મૂળ છે. પાયોજ ધર્મ છે. ધર્મ સિવાય બાકીના બધાનું અસ્તિત્વ અગર ઉત્પત્તિ સંભવિત નથી. પિતા હોય તોજ પુત્રનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે ધર્મ અતિ મોક્ષ રૂપે થઈ જાય છે. હવે ધર્મ મોક્ષદાયી થયો એટલે ધર્મ શબ્દમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મો (Religions) નો સમાવેશ થઈ જાય છે, કેમ કે ગુણ તથા કર્મથી બંધાયેલા વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મ ઉપર સંસારના બંધારણને આધાર છે. લોર્ડ બેકન આવીજ ભાવનાથી કહે છે કે—“ Religion is the chief bond of society.” એટલે કે સંસારનું મુખ્ય બંધારણ (તેજ) ધર્મ છે. પાશ્ચાત્યેમાંથી આવા કાંઈ સંસ્કારીની તેવી ભાવના થયેલી જણાય છે. હમણાના યાત્રાઓ, આર્યાના સંસર્ગથી નૈસર્ગિક ધર્મ (Natural Religion) ભૌતિક ધર્મ (Physical Religion) આધ્યા-

નિમ્ન ધર્મ (Psychologi Religion એમ અનેક દૃષ્ટી ધર્મનું દર્શન કરવા લાગ્યા છે. ' Religion ' શબ્દના ધાતુમાં કતવ્યની ભાવના છે. ' I. ego ' એટલે બંધન કરવું એમ ધાતુનો અર્થ થાય છે. બંધન તેજ કતવ્ય ને તેજ ધર્મ મતલબ કે પરિણામે ધર્મ તેજ કતવ્ય એમ દુનિઆમાં સર્વત્ર મનાય છે.

આર્યોએ બધી બાબતોનો અનુભવ લખને બંધારણ એવું તો ઉત્તમ બાંધ્યું છે કે હજારો લાખો વર્ષો થયાં અને અનેક પ્રસંગો આવી ગયા, પરંતુ ગમે તેવા વિકૃત સ્વરૂપમાં પણ તે અસ્તિત્વ ભોગવે છે. પૃથ્વીમાં પ્રાચીન પ્રજાનું નામ નિશાન નથી ત્યાં પછી આ પ્રાચીન શુદ્ધ આર્યપ્રજાની અધ્યાત્મિકતા શી મહા હોય ? દુનિઆમાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પાંડિતો આર્ય વર્ણશ્રમની યોજનાથી ચક્રિત થઇ ગયા છે ને હજી થાય છે. ધર્મની આવી કલ્પના અને યોજના પૃથ્વીમાં કોઇ ઠેકાણે ઘડાયલી દેખાતી નથી. કારણ કે આર્ય (આર્ય તે હિંદુસ્તાનના આર્ય સમજવાના છે) જીવનમાં તેના રક્તમાળ ધર્મ છે પવિત્ર મેવાડની ભૂમિ હજી અત્યક્ષ છે. ઇતર પ્રજાઓમાં જન્મભોગ સિવાયનો વર્ણભેદ હિંદુ વર્ણભેદ જેવોજ છે. ' બ્રાહ્મણીક ' અગર ' પટેલખીલ ' જેવો વર્ણમંકર કરવાનો ઉન્માદ કોઇ પણ પ્રજા ખાસ બતાવતી નથી. બલે ઇતર પ્રજાઓમાં ન્યાત જાત નથી, પરંતુ તેના કરતાં પણ સખત બંધનો, દરજ્જા તથા લક્ષ્મીને લખને છે. હવે એક તરફથી આ વર્ણસંકરતાના ઉન્માદ જુઓ અને બીજી તરફ પ્રાચીન પવિત્ર મેવાડ ભૂમિ જુઓ. રક્તશુદ્ધ માટે ખુદ રાજાને કેટલી કાળજી છે તે જરા આંખ ઉઘાડીને જુઓ. પંદરસં વર્ષ થ. સતત તેજ શીસોદીયા મેવાડમાં રાજ્ય કરે છે એવું પ્રાચીન એક પણ રાજ્ય આજ દુનિયામાં હોય તો જોઇ વળો વર્ણસંકરતાનું સ્વપ્ન પણ નથી, કારણ કે વર્ણસંકરતાના શાખીનો માટે વર્ણસંકર જાતો મોજુ છે તે પણ સ્વધર્મ પરાયણ છે. બાકી શુદ્ધવર્ણ-જાતિ-ને પૂર્ણ શુદ્ધ રાખી છે, તેમાં પણ ' ક્ષત્રિય ' શું હશે તે જોવું હોય તો મેવાડમાં જવું જોઇએ. કોઇ પણ ક્ષત્રિય વર કન્યાનું લગ્ન ખુદ રાજાની પરવાનગી સિવાય થઇ શકે નહિ રક્ત શુદ્ધિની કેટલી કાળજી ? મેવાડમાં પરાક્રમે હિંદુસ્તાનમાં તે શું પણ આખી દુનિયામાં મહાદેવ છે. ' ટોડ ' જેવા સુરોપીઓ તો હેરત પામી જાય છે. સતત

તેરસે' વર્ષ સુધી જે ભૂમિમાં અરખસિત પરાક્રમો થયાં છે તેને કારણ શું ? રક્તશુદ્ધિ બધે હાથના સુધેલા રત્ન પ્રપંચના મુકામલે ખામી કાઢી શકાય પરંતુ સ્મૃતિ પુરાણના કાળમાં હિંદુસ્તાન કેવું હતું, અગર જનક આદિ ક્ષત્રિયો કેવું હશે તેનો ખ્યાલ હજી મેલાડગ આપી શકશે. શુદ્ધ આર્ય વીર્યની આર્ય પ્રજામાં આવ્યા અશુદ્ધ સંસ્કાર કેમ મુકુરે છે તેની પ્રશ્નને ખગર ! પામરની અક્ષય આ રહસ્યમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ. ખેર.

ઉપર કહ્યું તેમ જન્મયોગ સિવાયનો વર્ણભેદ ઇતર પ્રજાઓમાં હિંદુ વર્ણભેદ જેવોજ છે.

ખામુખીજ તથા પટેલખીજના વર્ણસંકરણની સાથે પ્રાચીન પ્રમિદ્ધ મેલાડની રક્તશુદ્ધિ માટેની હાલમાં ચરસ્થા જોતો તો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. ઇતર પ્રજાઓમાં જન્મયોગ મિલાયને વર્ણભેદ હિંદુ વર્ણભેદ જેવોજ છે; એટલે કે તે પ્રજાઓ જાણે કે અજાણે તેજ ધોરણ ઉપર ચાલી જાય છે; પોતાને અનુકૂળ પડના જામ તે તે પ્રજાઓ પાડે છે; એટલે કે ગમે તેવા સ્વરૂપમાં પણ ગુણ કર્મથી વર્ણપ્રમતો બેદ તેમનામાં પણ જોઈએ છીએ. હિંદુના 'જન્મના યોગથી' થતા વર્ણભેદને મળેના યુરપના હાલના દિલ્લપુરોનો Law of heredity એટલે વારસાઇનો કાયદો કાંઈ અશે દેખાય છે પ્લેટોના Division of labor નું મૂળ પણ તેજ વિભાગ છે. 'વર્ણ' નો ભેદ યુરપમાં બને તેમાં પણ જ્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નથી ત્યાં વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રાચીન મિસર તથા ઇરાનમાં જન્મનો વર્ણભેદ આર્ય જેવોજ હતો. સીકંદરે ઇજિપ્તમાં ઇ. મ. પૂર્વે ૩૩૦ માં ન્યાત જાત જોઈ હતી. ચીનમાં ચાર જાત (Groups) કર્યા છે તે પણ એજ. એશિયાખંડના દેશોમાં તેમજ સુધરેલા જાપાન તથા યુરોપ અને અમેરિકામાં હાલપણ વર્ણભેદ શું નથી ? ધંધાને લઈને એક પ્રકારે બધા મુશ્કેલીમાં વર્ણના ભેદ છે. હિંદુઓ રક્તશુદ્ધિ માટે ધણીજ કાળજીવાળા હોવાથી જન્મના વર્ણભેદ કરેલા છે; બાકી દરેક દેશમાં એક જાતના પ્રાણીજ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂનો હોય છે યુરપમાં જર્મન, ફ્રેન્ચ, પ્રોગ્રેસ અને રુશિયન પ્રજાઓ અતુર્વર્ણના અનુક્રમે ગુણે બનાવે છે એમ કહેવાય છે. ઇંગ્લાંડમાં 'લૉડ', 'ડ્યુક વિગેરે અમીર ઉમરાવો ઉતરતી પાંડિત્ય માણસો સાથે

એક દેખણ ઉપર આપણા માટે કદી ખેસે નહીં, અથવા તો તોપણનાના અ-
મલકારની દીકરી સંપત્તિના અમલકારને તથા કલેક્ટરની દીકરી એનના
પ્રામ્પ્તરને બનતાં સુધી કદી આપે નહિ, અગર કાંઈ સમારંભમાં સાથે આ
બૂદી બૂદી “ ન્યાત ” ના લોકો આપણા ઉપર માથે ખેસે નહિ. એકંદરીમાં
તેમના સાંસારિક બંધારણના બેદ આપણા જ્ઞાતિ બંધન કરતાં પણ બળ-
જ્ઞતર છે એ વાત મશ્હૂર છે. સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક અમેરિકામાં મરીબ તર-
ગરનો બેદ ન્યાત જાતના બેદ કરતાં પણ ઘણાજ તીવ્ર છે. જેવી રીતે
જમતી વખતે રેશમી પેશાક આપણામાં મુખ્યત્વે ઇષ્ટ છે, અને અપવિત્ર
પોશાકથી અભડાવાય છે, તેજ માસલે યુનાનીઓમાં વખત વખતના તેમ
આપણા પોશાક પણ ખાસ હોય છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર થાય તો
અભડાયા કરતાં પણ વચારે નિંદનીય તથા હાસ્યજનક દેખાવ થાય છે.
જ્ઞાતિ અધિકારના સબંધમાં આપણામાં મૂળ જોતાં (કાળે કરીને તેમાં
વિકાર થવાથી બલે પ્રસંગે જેર ઉપયોગ થાય) સમાજના બંધારણના ભંગ
કરનારને ન્યાત અધિકાર કરે છે; પરંતુ પશ્ચાત્યોમાં તો ‘ ફેશન ’ માં
લેણમાત્ર ખામી આવા કે બસ અધિકાર ! પારસની ફેશન તેજ નમુ, ,
ને તેમાં ન્યૂનતા તેટલાજ ગુન્હાઓ; વળી પ્રસિદ્ધ સમાજના બંધારણના
ભંગની (Public Scandal) શિક્ષા તે લોકોમાં અદેવી પ્રબલ છે કે
તે માણસને મુઝક પણ છોડવો પડે છે.

વર્ણ અને જાતિ એ બેમાં જરા બેદ છે. જાતિ સંસારના માતૃપિતૃ
વ્યવહારમાં યથા છે, ને વર્ણ કુદરતના બેદને લઇને ધર્મમાંથી થયો છે.
હિંદુસ્તાનમાં પરમાર્થ માટે ઝંખડો અને યુગ આદર્શ લક્ષ્મી તથા દરજ્જા
(Position) માટે ઝંખડો છે હિંદુસ્તાનમાં સંપત્તિ ધણી અને વસ્તી
ઘોડી તેવા સ્પર્ધા નહિ, તેમાં વળી ઉત્તમ જે બાહ્યજી તેને ત્યાગ પ્રિય
એટલે ઉત્તરતા પણ ને ઝંખડો કરવાનો હિતસાહ પણ નહિ. ઇતર પ્રજાઓમાં
આ લોક તથા પરલોક સ્વર્ગના વૈભવ ભોગવવા એટલે કે જીવને પશુતે નો
અનુભવ લેવાનું સ્ત્ર છે, અને આર્થાવર્તમાં પશુત્વ દૂર કરી અનુભવ અથવા
જીવના આત્મ તત્વનો અનુભવ લેવાનું છે, ને તેટલાજ માટે વર્ણવિભાજન
નિયમ વિગેરે છે. પશુત્વના અનુભવ માટે કાંઈ કેલેન્ડારની જરૂર નથી. આર્થા-
વર્તના તે ભોગ વિભાસ પણ ધર્મ અને ગ્રેહ માટેજ છે.

આશ્રમો ભેદ સહજ સમજાય તેવો છે. બ્રમ્હચર્ય અને યુવાવસ્થાના આશ્રમો આર્ય તથા ઇન્દ્ર પ્રજાઓમાં કુદગતી રીતે માન્ય છે. અવસ્થાઓ માણસ જ્વતને જન્મથીજ લાગુ પડતી હોવાથી એટલે કે કુદગતી હોવાથી તેમાં કાંઈ તફાવત હોઈ શકેજ નહિ, પણ વાનપ્રસ્થ અને સન્યસન આશ્રમ બીજી પ્રજાઓમાં ખામ નહિ હોવાથી તે વિષે કંઈક જોવાનું રહે છે. અંદરથી જોઈશું તો બધી પ્રજાઓમાં નત્ય એકજ છે; માત્ર અનાર્ય પ્રજાઓમાં સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. યુરોપીયનો, આર્યપ્રજાને જાતિભેદથી દબાઈ ગએલા (Caste ridden) આયત્તા ગુલામ જેમ કહે હોય તેમ કહે; અને આર્યો તેમને ચ્લેચ્છ, મર્ડર ગણાય વિગેરે જે કહે હોય તે ક' નેંગ' ઇલાજ નથી. આપણા સ્મૃતિકારોએ પણ કાળયુગ માટે 'વાનપ્રસ્થ' તથા સન્યસન કિલ્લ હોવાથી અલગ્ય કરી વર્ગી લખ્યો છે (તે પણ સનાસ લેવાય છે.) આ કારણથીજ ગમે તે સ્થિતિમાં પણ પ્રથરનું નામ જાવ' રી સહેલોસટ ઉપાય શાસ્ત્રે કહેવો છે, તે એક * કલ્પી કેશવ કીર્તનાન । વાનપ્રસ્થના નિયમ ઉપરથી સમજશે કે માતા રાજાઓ પણ પ્રણી રહ્યા પી છતાં પણ દેવા સાદા હતા, અને મનુર અગર હલકામાં હલકા માણુમ જેવી જ'દગી માળતા હતા । વાનપ્રસ્થના ધર્મ ગમે તેવા સ્વરૂપમાં પણ દરેક પ્રજામાં હવાઈ ભોગવે છે યુરપમાં અમુક માણસ ધધ.માંથી અગર સાર્વ નિક સંસ્થામાંથી ' રીટાયર ' થયો એમ સાંભળીએ છીએ, તેનો અર્થ આપણે ' હાલના જમાનાનો વાનપ્ર'થ ' આશ્રમજ છે સરકાર અગર બીજી ખાતગી સંસ્થાઓ નોકરને પેન્શન ડ્રૅવ્યુપટી વિગેરે આપીને ' રીટાયર ' કરે છે તે પણ તેજ ઘોરણ ઉપર છે. ખરી રીતે જ્ઞતાં માણસ દાદો બાપ અગર પુરુષાર્થ લગભગ પૂરો કરી માતપિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, પૌત્ર, મગાં સંબંધી મિત્ર વિગેરે બધાંની ચાકરી કરી—માત્ર પોતાનું મૂળ—ને પછી પચસ વર્ષ ઉપર જાય અને જ્યારે જાણે થાક ખાતો હોય તેમ નિરાતે ભૂત વર્તમાન તથા

---

* વિષ્ણુ પુરાણમાં કહે છે કે “ ધ્યાયનક્રમે ચક્રવર્તી સંનાયાં દ્વાપરેડર્શયન્ । ચદ્ પ્રોતિ તદાપ્નાતિ કલ્પી સકીર્ત્ય કેશવમ્ ॥ ”
સન્યસનમાં આનંદ, સ્તેતામાં મંત્રથી અને દ્વાપરમાં પૂજાથી જે ફળ મળતું તે કાળમાં કેશવના નામ સ્મરણથી મળે છે.

ભવિષ્યનું નિર્ણય કરવા માટે કે આ બધાં પાત્રો કું શું કરાશે ત્યારે તેને એકદમ જાન આવે છે કે મારી જીવનમાં કાન્ત થઇ મદારીની મજા મુજબ માંડું ખીચાઈ મહેનત કરે અને તેના બદલામાં માલમતા મદારીને મળે તેથી સંસારનો ખેલ જોઇને પોતાને પણ મદારીના માંકડા જેવો જીવાની દૃષ્ટિ થાય છે; આ દૃષ્ટિમાં પાત્ર ગરા વિચાર પૂર્વક જૂએ તો માલુમ પડે છે કે હવે આપણી જરૂરીયાત કમી થઇ; આપણા આવ ધટયા અને મહત્ત્વ તથા સત્તા પોતાની હતી તેમ હવે લાગ પડયો; અગર રાજ્ય પ્રકરણી જાપાનનાં 'દુમાસા વહીવટ શરૂ થયો' એમ કહીએ તો આલે, માટે વિચારીને આશ્ચર્ય જોએ; સરકાર ઓછો હોય અને સમજ નહિ તો પછી કુટુંબના ઉમરલાયક ભલામદો તથા બીજાં નિકટનાં સંબંધિયો તેમજ કહેતાના છદ્ધ મિત્રો જો અવિચાર્ય સ્વાર્થ તથા હિતના પરવા નહિ હોય તો તત્ત સમજાઈ દે ; ' પગી ગરજ કહું આર હય, સરી ગરજ કહું એર. ' ' ગુમકું દાટયું ને વૈઠ વેગી ' ગરજ મર્યા પછી વળગી રહેવું એ બ્યવહારમાં સૂખાંધ નાંહ તો શું ? કાજની કુતંગી મરી અઇ ત્યારે કાજને મહોંએ આપું ગામ આગ્યું દતું, અને કાજ ગયા ત્યારે કાજ નહિ ! આ પ્રમાણે સંસારની ચટના છે; માટે જો આંખ ઉઘાડીને માલુમ જોશે તો જણાશે કે પણ પછી પણ ઉમર લાયક બચ્ચાંને સ્વતંત્રતા આપી પોતાનો ઉપયોગ કરી થયો સમજે છે, તેમ પોતાનો ઉપયોગ કરી થયો જણી વર્તન તે પ્રમાણે રાખ તો જીવને સુખ આવે, અને ન ચેતો તો પછી વિષક્રમ માલક સંસારમાં માન અપમાન ખમતો, ' લે લે ॥ જ ' જોલતો ને માર ખાતો, તેમ લાગ આવે તો કાથગામાં પાંચશેરી નાંખીને મારતો એન અદાળકૂટ કરતો. કહેવાય છે કે ' આપનો ગર્વ છોકરોજ ઉતારે ' તેમ ચો તગદ માર ખાતો, સંસાર સાગરમાં કુબકાં માર્યાજ કરે ! રાજ કે રંક બધાને કુદરતનો નિયમ એક સરખો લાગુ છે; માત્ર પ્રકાર અને પ્રમાણમાં ભેદ છે.

રાજાઓ મહારાજાઓ અને ચક્રવર્તી રાજાઓ આમળના વખતમાં વાનખરથ થતા હતા તેમાં ધર્મનું અંશ 'સ્વમાન' એ મુખ્ય મુદ્દો છે. બદલાહોએ ફગરી એ ધોરણે લીધી છે. યુરોપીયન લોકોમાં તો વાનખરથ આત્રન આપો આપ અઇ જાય છે; કેમકે કુટુંબની વ્યાખ્યા તથા

બવસ્થા જુદીજ છે. દીકરો મુખ્ય પ્રધાન હોય અને મા અગર બાપ અનાથાશ્રમ (Poor House) માં પણ કદાચ હોય, એટલે કે સાધન વગરનો તે દજાને પ્રાપ્ત થએલો પુરૂષ હોય તો હેરાન થાય અને સાધન વાળો હોય તો એકાદ ધૂન (Hobby) ઉપર ચાલ્યો જાય, અગર એકાન્તમાં સ્વતંત્ર જીવંતી ગાળી આનંદ ભોગવે ! સંન્યસ્ત આશ્રમની વૃત્તિનો અનુભવ દરેક પ્રજાને વહેલો મોડો હરેક રીતે થાય છેજ, આ આશ્રમના કુદરતી નિયમ માણસને ઊડતા નથી; પછી તે લોકો તથા આર્ય સિવાયની બીજી પ્રજાઓ આ બે આશ્રમ કબુલ કરે અગર ન કરે તો પણ તેથી તેનું અસ્તિત્વ બંધ થતું નથી. હવે હિંદુસ્થાન બહાર વર્ણ આશ્રમની બવસ્થા ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હોય પરંતુ તેમના મુક્કમાં “ ટ્રે-યુનિયન ” બેનીફિટ સોસાયટીઓ, પૂઅર હાઉસો, “ વર્કહાઉસો ” ગિલ્ડો, યુનિયનો, કલ્લમો * સોસાયટીઓ ઇત્યાદિ અનેક જાતની સંસ્થાઓ (Institutions or organizations) થઈ છે અને થાય છે, તેવી સંસ્થાઓ આર્યાવર્તમાં કેમ નથી ? કારણ વર્ણાશ્રમની સંસ્થા છે. છતાં તે શિશ્ય થયાથી અને નવીન મંસર્જથી માત્ર હવે નવી સંસ્થાઓની શરૂઆત થઈ છે. આ બધી સંસ્થાઓનો પાયો વાસ્તવમાં ગુણ તથા કર્મને અનુસરીને બંધાતી વર્ણાશ્રમની સંસ્થાના ધર્મ ઉપરજ અવલંબે છે. પછી નામ ગમે તેવાં પાડો. દરેક ન્યાય જન જોમ પોતાના લાભ ગેરલાભ તાલે છે તેમ આ મળતા વિચારના માણસો સંસ્થાઓ બાંધીને તેજ કામ કરે છે. ન્યાત એક પ્રકારની મદાન પાઠશાળા University અગર બ્યાપારિક મંડળ Guild or Trade Union ઉપરના કારણથી સમજશે કે માણસ માત્રનું આ લોકનું તથા જોમને માન્ય હોય તેમને પરચોક્તું સુખ પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મ ઉપરજ આધાર રાખે છે; માટે અત્રે ‘ ધર્મ ’ શબ્દનો ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ વિશાળ બ્યા સિમાં ઉપયોગ કર્યો છે. છુ ખાતુનો અર્થ ‘ કારણ કરવું ’ થાય છે, મન-લબ કે એક રીતે ‘ આધાર ’ ‘ આશ્રય ’ ‘ કર્તવ્ય ’ એ પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે. આ બ્યુત્પત્તિ સિવાય કબ્બી રીતે યુક્તિ સર ધર્મના અર્થ થાય

—મંડળાઓ—

* વિદ્યાચત્રમાં જાતબતની કલ્લમો હોવાનું કહેવાય છે કાણની આંધળાની, વાંદળની, -પાકરતી અસુક મુદતે એક ખુન કરનારની નિહિરિંગટાની અસુક મુદતે વાલ મેમણે આત્મહત્યા કરનારની બેલા વિચિત્ર કલ્લો સંભળાય છે.

છે. પણ ‘ધર્મ’ અને વિચાર આ બંને શબ્દો એટલા રહેલા તથા હોય
 જ્યાં વાપરના છે કે તેના માટે કાંઈ પણ ખુલાસો કરવાની જરૂર કેળાતી
 નથી પરંતુ કપાલે કપાલે જુદી મતિ “**મિત્ર સુચિર્દિ લોકઃ**” લેખની
 રૂમિ જુદી જુદી હોય છે. (Tastes vary) રૂમિમાં ભિન્નતા હોય છે;
 (Opinions differ) મતમાં ભેદ હોય છે; **હુ રત્ના હસુંધરા** પૃથ્વીમાં
 અનેક રત્નો પડ્યા છે; ઇત્યાદિ કહેવતો પ્રમાણે વ્યાપ જતાવ કે શ્રાદ્ધ કર
 એ જાણનાં કોઈ સરપુરૂપના મનમાં એમ પ્રશ્ન ઉઠે કે ‘ધર્મની ખરેખર
 જરૂર છે કે કેમ’ તો તે પણ સહજ છે; કેમકે પાશ્ચાત્ય ધર્મની કલ્પનામાં
 જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન એટલે આધુનિક સ્થૂળ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર (Modern
 Material Sciences) એ યથાનો ધર્મ પિગાધી છે એટલી સમજ
 હતી, અને હજી પણ કેવળ વ્યાધ્યક્ષના ધર્મનેજ વળગી રહેનામાં આવે
 તો વિપરીત પરિણામ આવે એ ખરું છે; પરંતુ આર્યાવર્તમાં તો બંને
 બાજનો સાથે રહીને વૃદ્ધિ પામી છે, અને મૈત્રીયા પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં કામ
 કર્યું છે; અગર કહો કે વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પણ ધર્મનોજ પરિવાર છે, કેમ કે
 વેદમાંથી યથાની ઊત્પત્તિ છે; એટલે આપણી ભૂમિમાં ‘ધર્મ’ શબ્દથી
 ધરવાનું કે ભડકવાનું કોઈજ કારણ નથી. હવે આ મહાત્માનો પ્રશ્ન જોવો
 દુઃખ ટચ છે તેના તેનો ઉત્તર પણ દુઃખ ટચ જોઇએ; કેમકે લ’બાલમાં
 સંમળવાની આરા અતિ પ્રશ્ન ક નારા નરરતોને ઇચ્છા અગર સજુરી
 હોતી નથી, તેટલા માટે ‘લાલા લાખ તો કહે સવા લાખ’ એ ન્યાયથી
 તેને દુઃખ ઉત્તર એટલોજ કે આહાર આદિ ચાર બાજનો પણ તથા મા-
 જુસને સામાન્ય છે, વિશેષમાં માત્ર ધર્મજ છે આહાર નિદ્રા મય કૈશુ
 નજ સામાન્ય મેતન ગુણુ મિર્નરાણમ । ધર્મેષિતેષામધિકો વિશેષઃ
 ચાટે પશુ કરતાં આપણે કાષ્ઠક ચઢતા દરજ્જાના છીએ એમ માનતા હો
 તો ધર્મની જરૂર છે; અને વળી આ પ્રશ્ન કરવાની તમને શુદ્ધિ થઇ તેજ
 સાખીત કરી આપે છે કે જરૂર નો છેજ ! પાશ્ચાત્ય તર્ક શાસ્ત્રમાં આજુ-
 મની વ્યાખ્યામાં Rational being, એટલે ‘શુદ્ધ અગર જ્ઞાન યુક્ત
 પ્રાણી’ એ પ્રમાણે છે. મતલબ કે પ્રાણીથી વિશેષમાં શુદ્ધ અગર જ્ઞાન
 એટલે કે ધર્મ છે. ધર્મેષ હીનાઃ પશુમિઃ સમાનાઃ નરવાનરમાં તેટલોજ
 તફાવત છે ! અનુરૂપિમાં કહું છે કે મૂતાનાં પ્રાણનઃ એવાઃ । પ્રાણિનાં
 શુદ્ધિજીવનઃ શુદ્ધિમસૂનરઃ એવાઃ । એવાના મીઠા પદાર્થો આપણે

એટલેજ છે કે કાંઈ કાંઈ પ્રાણીઓમાં—હાલ ભાતિકશક્તિ કહે છે તેમ—કાંઈક બુદ્ધિ છે; પરંતુ માણસ જાતમાંજ મુખ્યપણું છે; એટલે કે ‘ પ્રયોજન ’ માણસમાંજ દેખાય છે; ઇતર પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં ‘ પ્રયોજન ’ (Deliberate adjustment of acts to ends) દેખાતું નથી. પ્રયોજન વગર ધર્મ પણ કાંઈ કરતા નથી; **પ્રયોજન મનુદિશ્ય ન મંદોડપિ પ્રવર્તે** । આ ‘ પ્રયોજન ’માં પ્રથમ વિચાર, પછી અનુકૂળ યા પ્રતિકૂળ સંવેદના, અને અતે ઇચ્છા, એમ ત્રણ સ્થિતિ છે. આ ‘ માનસિક ’ વ્યાપાર—ધર્મ—, મનુષ્ય જાતનોજ છે, એટલે કે બધાનું મૂળ ‘ મન ’ કરે છે. આ ધર્મની ભાવનામાં મનને ઠેઃ ‘ બંધ ’ અગર ‘ મોક્ષ ’નું કારણ કહેલું છે. **મનપ્રવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ** આ ‘ મન ’ વાળું જતું અગર પ્રાણી તેજ માણસ. ‘ મન ’ અગર ‘ બુદ્ધિ ’ સરવાળે એકજ છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્, અંતઃકરણ એ બધાં એક બ્રહ્મનાંજ સ્વરૂપો છે. કાર્યના ભેદથી જૂદાં નામ પડ્યાં છે. આકી વસ્તુ એકજ છે, અને તેજ અર્થ ‘ Rational ’ શબ્દમાં છે. ‘ મન ’ ને લુગામ છે, બુદ્ધિ ને મારથી છે, અને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી બને એક છે. ધર્મનું સ્થાન છેવટ આ ‘ મન ’ વાળું પ્રાણી મનુષ્ય છે; તે માણસ જાતમાંજ ધર્મે પ્રવેશ કરેલો છે; તે સંબંધમાં. તેમ ધર્મનું બંધે રૂપ સમજવા માટે શ્રુતિ શું કહે છે તે જુઓ.

હરિઃ ઋષ્ઠ્વચારિ શૃંગા ત્રયો અસ્ય પાદા દ્વેશીર્થે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય । ત્રિધાવદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ મહોદેવો મર્ત્યો આધિવેશ ॥ ઋગ્વેદ સં૦ ૨, ૩, ૨૨, ૫,

ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થ એજ જોનાં ચાર શીંગડાં છે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા સદાચાર એજ જોના ત્રણ પગ છે, પ્રગતિ અને નિવૃત્તિ એ બે જોનાં બે માથાં છે, વેદાંજ સહિત પડ્ધતિ એ જોના સાત હાથ છે, અને જ્ઞાન, કર્મ તથા યોગ, એમ ત્રણ બંધન વડે જે બંધાયેલો છે, એવા દેહીધર્માન “ ધર્મ, ” વૃષભ રૂપથી, ગંભીર ગર્જના કરીને, “ મનુષ્ય ”માં સંચાર કરે છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા, હેતુ, પરિણામ, તેનું સ્થાન વિગેરે એકજ સ્થળે બતાવવા માટે આના કરતાં બીજા સારો દાખલો દેખાતો નથી. ધર્મ. મર્ત્ય—મનુષ્ય—માં પેદા; મતલબ કે ધર્મ મનુષ્ય માટેજ છે; તેમ તેનો જન્મ પણ મનુષ્યની સાથેજ છે; અને સહોદરજ છે. ખીનામાં કહ્યું છે કે—

સહસ્રાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાઃ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસન્નિષ્વપ્તમ્ દવવોઽસ્તિ દુક્કામધુક ॥

આ શ્લોકમાંનો ‘ યજ્ઞ ’ તેજ ‘ ધર્મ ’, પછી તેનું સ્વરૂપ અમે તેમ કહીએ તેની મનાઈ નથી. ગલવાસમાં આઈ મહીને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને નવમે માસે સર્વાંગ સંપૂર્ણ થવા સાથે ગર્ભસ્થ બાળક અનેક વિચાર કરે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તેનો અર્થ એટલોજ કે જન્મ સાથેજ, અગર કે તે અત્રલ પણ ધર્મનો જન્મ છે. પુરૂષ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે—

તાનિધર્માણિ પ્રથમાણિ આસન્ । તથા અતો ધર્માણિ ધારયન્ ।

આ પ્રમાણે ધર્મ મનુષ્ય જાત માટેજ છે, માત્ર પુરૂષાર્થની જરૂર છે. પશુ જેવા અજ્ઞાનીને વિશ્વાયત અગર પાંચમા જ્યોર્જ મહારાજની ખાત્રી ન હોય તો અનુભવીના વચનના વિશ્વાસથી ખતાવેલે રસ્તે પુરૂષાર્થ કરશે તો વિશ્વાયત તથા મહારાજ પંચમ જ્યોર્જ બંનેનાં દર્શન થઈ શકશે; તેજ પ્રમાણે પોતાની પામરની દષ્ટિમર્યાદા ન પહોંચે પણ વિદ્વાન અનુભવી ખતાવે તે માર્ગે એટલે કે ધર્મને માર્ગે જવાથી મોક્ષ સુદૃઢ સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. છતાં પણ કોઈ મહાત્માની ઉત્ક્રાંતિ પશુમાંથી ખીલકુલ તાજી હોય, અને તેને લીધે કેવળ જડપણું હોય, અને વિચાર શક્તિનો અત્યંતાભાવ હોય તો ખેહેતર છે કે તે નરવીર ‘ ધર્મ ’ અને તેનો ‘ વિચાર ’ પડતાં મૂકવાં, વળી જુઓ કે ઇતર પ્રાણીને વર્તમાન કાળનો વિચાર છે, અને મનુષ્યને ભેગો જૂત ભવિષ્યનો પણ છે; પ્રાણી પોતાની દષ્ટિ મર્યાદાથી આગળ જોઈ શકતું નથી, અને માણસ જોઈ શકે છે, એજ કુદરતનો બેદ. હવે જ્યારે નિર્જીવ કરતાં જીવવાળાં ઉત્તમ છે, અને જીવવાળામાં પણ પશુ પક્ષી કીટ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ કરતાં આપણે ઉત્તમ છીએ, તો હજી પણ એથી ઉત્તમ કાટિ હોય, અને તે સાધારણ દષ્ટિને દ્રશ્ય ન હોય પરંતુ બુદ્ધિ ગ્રાહ્ય હોય તો શું આશ્ચર્ય ? ને તે માટે વિચાર કરવામાં પણ પછી શું હરકત છે ? ખરૂં જોતાં આ કારણથીજ દુનિયામાં સર્વ દેશોમાં ધર્મના વિચાર થયા છે. ખરૂં કારણ તો એજ લાગે છે કે મૃત્યુની ખીક માણસ માત્રને ધણીજ છે; વળી મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એ પણ માણસ જાણે છે; વળ જોવા હૃદયવાળો પણ ક્વચિત્ દુનિયાના મારથી નરમ થાય છે, તે વખતેજ તેને ધર્મની જરૂર પડે છે; માટે તેને અનુસરીને આપણે વિચાર કરીશું તો નિરર્થક નહિ થાય.

ગદ્ગદને સાકર અનુકૂળ ન થાય, મૂર્ખને વિદ્યા અનુકૂળ ન થાય, અને ગાંડા અગર અજ્ઞાનીને રત્નની કિંમત ન થાય તેથી શું સદર ત્રણે યીજો દુનિયામાં નકારી અગર જરૂર વગરની ગણાશે ? વિચાર કરશે તો એકદમ સમજશે કે ધર્મ વગર માણસ જાતનું અધારણ નહિ ટકી શકે. જંગલનાં પશુમાં પણ કાંઈક અધારણ દેખાય છે. પશુપક્ષી વનસ્પતિ કાંઈ પોતાનો ધર્મ છોડતું નથી, એટલે પ્રશ્ન ફક્ત મનુષ્ય માટેજ રહે છે; ને તેથી ધર્મ વગરનાં માણસની સૃષ્ટિ તો પશુની સૃષ્ટિ કરતાં પણ અધમ સમજવી. પૂર્ણ સુખ છતાં પણ માણસને કાંઈક ન્યૂનતા લાગે છે તેજ ધર્મ, અને તે ધર્મમાંથીજ આખર આનંદ-પરમાનંદ-સતતનો આનંદ-મળવો જોઈએ, એ વાત નિઃસંદેહ છે. દૃષ્ટાંતો જોવા હોય તો ભૂત તથા વર્તમાન કાળનાં અનેક છે. મૂર્ખ, દુષ્ટ, ગાંડા તથા જ્ઞાની એમ ચારે આનંદ ભોગવે છે પણ તેમાં ભેદ છે કે કેમ તે જરા જુઓ.

ધર્મની જરૂરીયાત વિષે સાધારણ વિવેચન કર્યું. હવે કાંઈ જાણસુ, ધર્મની ઉત્પત્તિ માટે જો પ્રશ્ન કરે તો તે પ્રશ્ન આપણને ન્યાયના 'અનવ-સ્થા'ના દોષમાં ધસડી જશે. આપનો આપ ને તેનો આપ ને તેનો આપ એમ આગળ વધતાં છેવટનો આપ જડવો મુશ્કેલ છે; તે કેકાણે વિચારવાન પુરૂષ પરમેશ્વરને સ્થાપે છે; માટે ધર્મની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન સૃષ્ટિની અગર પરમેશ્વરની ઉત્પત્તિના જેવો છે. મતલબ કે એ ત્રણે પ્રશ્નો અતિ પ્રશ્નો છે. સેંકડો ગાઉ મુસાફરી કર્યા બાદ ભૂલા પડેલાને કહેવું કે તું ક્યાંથી નિકળ્યો તે મૂળ સ્થાન મને પાછો ફરીને ચાલીને બતાવ; પછી તને આગળનો રસ્તો બતાવું; અગર કાંઈ જુડેલા તણાતા માણસને કહેવું કે તું ક્યાંથી તણાયો તે સ્થાન બતાવ, એ જળાશયનું મૂળ બતાવ, એહવા પ્રકારના આ પ્રશ્નો છે. વિદ્વાનો ધણા તર્ક કરેછે; દરેક પ્રબળના તર્કો છે; પરંતુ પરિણામે 'અનાદિ' માંજ જવાબ સ્થિર થાય છે. ધર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, મૂળ અગર આધાર જે કહો તે ઇશ્વરજ છે. ધર્મ તેજ ઇશ્વર. કર્મના સંસ્કાર રહિત પણ હાજર જવાબી એક ચાલાક બ્રહ્મણને એક ગૃહસ્થે પોતાની માતૃશ્રીના શ્રાદ્ધમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું તે પ્રમાણે ગયો, પરંતુ પહેરણ કાઢવા બેગી જનોઈ પણ ખીટીએ ભરાઈ ગઈ. જનોઈ નહિ હોવાથી યજમાને પુછ્યું કે જનોઈ કેમ નથી ત્યારે કહ્યું કે શ્રાદ્ધ કાનું છે ? ત્યારે કહે કે મારી માનું છે; એટલે કહે કે તમારી માતૃશ્રીને જનોઈ હતી ? પછી બીજા બ્રાહ્મણે એ આધાર માગ્યો ત્યારે કહે કે યુક્તિ ધર્મમાં છે તે આપને બતાવીશ. પછી ઘેર જઈને આધારમાં 'ખીટી

મતાની ' રંગ પ્રવર્તનાં અવાદ મિદ્ર ધર્મરૂપ મતાનાં પુનર્જનનાં કર્મમાન પ્રમાણ આલુ બા ધર્મ એમ દેખાય છે; અને તૈથી આગળ આલતાં ધર્મના બે વિભાગ થઈ શકે છે--સુષ્ટિ કર્તાને સમજવાની સુદ્ધિ, અને તેને અનુમરીને વર્તવું તે. આ બે આખના ઉપરજ દુનિયાના ધર્મો આધાર રાખે છે.

ધર્મને શરૂવાતમાં કર્તવ્યની ભાવનામાં લીધો છે, તેમાંથી પરિણામ પામીને કર્મે કર્મે ધર્મ, ઉપર મુજબ સર્વમાન્ય થયો છે; અને પછી તેમાંથી સ્વર્ગાદિક સુખ ભાગવી અંતે મોક્ષના માર્ગરૂપે પણ સ્વીકારાયો છે. વળી દરેક પ્રજાનું તે તરફ વલણ ગયું છે. તે ઉપરથીજ સાખીત થાય છે કે માણસ માત્રને આખર ધર્મ તરફ ગયા વગર છટકાજ નથી. મરણ પછી પણ માણસની એતનશક્તિ જડ શરીરથી બુદ્ધિ રહે છે એ વિચારજ ધર્મ તરફ દોરે છે. ધર્મને માર્ગે જવું હોય તો પ્રથમ ઇદ્રિયજન્ય મુખાથી તૃપ્ત થઇને, અગર તેમાં ક્રુદ્ધ દેખીને ક્રાંધક નિત્ય મુખ માટે વ્યાકુળતાની શરૂવાત થવી નેત્રએ; પછી વિનય વિવેક બેઠએ, એટલે અહંકારનો ક્ષય થવા માંડશે; પછી વિશ્વાસ આવશે એટલે ધર્મ તે કર્મ અને કર્મ તે સપ્રેમ કર્મ અગર પ્રેમ સ્વરૂપ થશે; છેવટ પાપ પુણ્યમાંથી છૂટીને નિર્લયતા મળશે; પછી આત્મ પરીક્ષાની શરૂવાત થશે; તે ઉપરથી આપોઆપ સાધન નિદા શરૂ થશે; અને અંતે માનસિક એકાન્તવાસથી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાથી ' ધર્મ ' આત્મા રૂપ થઈ જશે; એટલે કે સદા સર્વદા આનંદમાંજ રહેવાનું થશે; દુઃખની બ્રાન્તિ ટળી જશે; અને ઈતર ધર્મો ઈશ્વરને પોતાના શરીરની બહાર બાળે છે તેને બદલે આ ' ધર્મ ' વાળાને પોતાના શરીરમાંજ ઈશ્વર જડશે. આ ટેકાણે ' ધર્મ ' કર્તવ્યરૂપે સમજવામાં હરકત નથી; કેમકે ધર્મ એ પણ એક વ્યવહારિક વસ્તુ છે; ધુમાડાના આયકા જેવી બ્રમણા નથી; સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુ છે; તેને માટે પ્રમાણની જરૂર નથી; પ્રમાણ બેઠએ તો ધર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન-મૂળ-વેદ-ઈશ્વરનો શ્રાસ છે તે વેદથી બેવા માંડા તો મળશે. **વેદ પ્રણિહિતો ધર્મોઽથ ધર્મસ્તદ્વિપર્યયઃ ।** એમ મનુ મહારાજ કહે છે. આખી પૃથ્વીમાં પ્રાચીન ગ્રંથ વેદ છે; વેદ ધર્મનું મૂળ છે. **વેદોઽકિલો ધર્મ મૂલં સ્મૃતિ શીલેચ તદ્વિદામ ।** આચાર એવ સાધૂના માત્ર ન સ્તુષિરેવચ. વેદમાં તો ' ધર્મને ' જગતનો આધારજ કહેલો છે. **ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા** વેદના પડ્દર્શનોમાં પણ ધર્મને સાધન તરીકે જોભિનિરૂપિ કહે છે કે **જોદના લક્ષણોર્થો ધર્મઃ** એટલે કે પ્રેરણા લક્ષણવાળો અર્થ તેજ ધર્મ; એટલે કે સત્ય ધર્મની પ્રેરણા થાય તે ધર્મ. કહ્યા

મૂર્તિ સાધ્ય તારિક વૈશોપક દશનના પ્રથમ લોકમાં વધુ ૨૫૮ ગાય છે. તે કહે છે કે **યતો અમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સધર્મઃ** એટલે કે જે આચરવાથી આ લોકનું અને પરલોકનું કલ્યાણ થાય તે ધર્મ. એક સાધન દૃષ્ટિથી જુએ છે તે બીજા સાધ્યની દૃષ્ટિથી જુએ છે. બંનેના હેતુ એકજ છે. આ ઉપરાંત ધર્મની વ્યાખ્યાઓ ઘણી છે જેમ કે **અનુષ્ઠાનાનુબંધિ રૂઢ ફલ સાધનં ધર્મઃ ॥ વેદેન પ્રયોજનમુદ્દિશ્ય વિધીયમાનોડર્થો ધર્મઃ । પ્રતતો જનાનાશ્રયો મૂલ્વાધરતોતિવર્મઃ ॥ યંતવાર્યાઃ ક્રિય-માણં પ્રશસન્તિ સ ધર્મોયં ગૃહૈતે સોડધર્મઃ ॥** એમ શાસ્ત્રોમાં અનેક રીતે ધર્મની વ્યાખ્યાનું વિવેચન છે. એટલે કે ધર્મ માટે શુદ્ધ આચાર તથા શુદ્ધ વિચાર એમ બંનેની જરૂર છે. ગીતાની શરૂવાતના પ્રથમના શ્લોક 'ધર્મક્ષેત્ર' છે. કુરુક્ષેત્રને 'ધર્મક્ષેત્ર' કહેવું છે. તેજ 'ધર્મ' શબ્દનો વિશાળ અર્થ બતાવી આપે છે. કાલના કેળવણી પામેલા વર્ગમાંથી ધણાને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મને જૂઠું પાડવાથી ધર્મની વ્યાખ્યા અગર અર્થ સમજવાને કાંઈ સાધન મળતું નથી એમ તેઓની ફરીયાદ સંભળાય છે; પરંતુ માત્ર આંખ ઉઘાડીને જોવું હશે તો જ્યાં જોશો ત્યાં મળશે. એકાદ નમુના જોવાથી જણાશે કે કરીયાદ કરનારનો પોકાર ખાટો છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિઓમાંથી એકાદ એ શ્લોક લખ્યો તો પણ બસ છે. મનુ મહારાજ ધર્મનાં દશ લક્ષણ કહે છે. ધૈર્ય, ક્ષમા, ઈન્દ્રિયદમન, અસ્તેય, શૌચ, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ. તેવીજ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્યના એક+ શ્લોકમાં ધર્મનાં તેવાજ લક્ષણ કહ્યાં છે. ધર્મને કર્તવ્યના અર્થમાં વ્યવહારિક ભાવનામાં લેશો તો પણ હિંદુને તો વેદનો આધાર, સંસ્કાર, વર્ણ વ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થા એ ચાર બાબતમાં બધું આવી જશે. માત્ર સ્થળ, મમય, અને પાત્ર બ્યાનમાં લઈને એ ચારે બાબતો આચરવાની છે. દુનિયાંની બધી પ્રજાઓમાં ઉપરના ચાર મુદ્દાઓ 'ધર્મના' છે એમ દેખાશે; માત્ર બાહ્ય રૂપોમાં ભેદ દેખાશે; પરંતુ આંતરિક સ્વરૂપ એકજ જોવામાં આવશે. જે અનંત નીતિ ચક્રવર્તે મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અને મનુષ્યત્વની વૃદ્ધિ થાય છે તે નીતિયંત્ર એજ માનવ 'ધર્મ'

* ધૃતિઃ ક્ષમાદમોડસ્તેયં શૌચ મિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મ લક્ષણમ્ ॥ મનુ. ૮

+ સત્યમ સ્તેયમક્રોધોદ્દીઃ શૌચંધીર્ધૃતિર્દમઃ ।

સંયતેન્દ્રિયના વિદ્યા ધર્મઃ સર્વ ઉદાહરતઃ ॥ યાજ્ઞવલ્ક્ય. ૯

સમજવાનો છે. સમજવાની વ્યવસ્થા તેજ ધર્મ. સૃષ્ટિ સાથેજ સૃષ્ટિના ધર્મ બનેલા છે. તે સિવાય સૃષ્ટિનું બધારણ ક્ષણ પણ ટરી શકે નહિ. જે વડે આપણને આ ધર્મનું જ્ઞાન થાય તે શાસ્ત્ર સમજવું, અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે 'ધર્મ' નો અભ્યાસ કરવો તથા તે પ્રમાણે વર્તવું એજ કર્મ. પાછું કર્મના અંતે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ વડે આપણને આપણાં કર્તવ્ય તરીકે જે દેખાય તે કરવું એજ ધર્મ. શ્રી વ્યાસનું **અહિંસા પરમો ધર્મઃ** અગર તુલસીદાસના 'દયા ધર્મકો મૂલ હૈ' એ બંનેનું રહસ્ય એક છે. **અહિંસા** અને દયાના અર્થનીજ વ્યાખ્યામાં સર્વ ધર્મ છે; તે તેજ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય છે. આગળ કહ્યું કે ધર્મ સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણ છે; જેમ ખાતું પીતું ઊંધવું આદિને પ્રમાણ ની જરૂર નથી, તેમજ ધર્મ માટે પણ છે. પરંતુ હિંદુ આર્યનું કહાવણ બુઝો કે એહવા ધર્મ માટે પણ ઠેક વેદથી માંડીને પુરાણો સુધીમાં બેઠાએ તેટલું વિવેચન છે. સાધારણ માણસને પણ સમજણ પર તે હેતુથી બુઝો કે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે મહાજનો કરે તે કરવું એજ ધર્મ. **‘તર્કોડ પ્રતિષ્ઠઃ સ્મૃતયો વિમિષ્ણાઃ નૈકો ઋષિર્યસ્યવચઃ પ્રમાણમ્ ॥ ધર્મ-સ્વતસ્ત્વં નિહિતં ગુહાર્યાં મહાજનોયેન ગતઃ સપન્થાઃ.’** ॥ દુનિયાંની મુધરેલી પ્રજાઓના પ્રાચીન ધર્મો તથા ભાષાઓની માતૃભૂમિ હિંદુસ્થાન છે. એમ વિદ્વાનો નિર્ણય કરે છે એ બદલનું વિવેચન જે તે સ્થળે (પ્રકરણ ૨ ની શરૂવાતમાં) કરવામાં આવશે. હિંદુધર્મની એક ખાસ ખુબી એ છે કે ધર્મને કર્તવ્યના અર્થમાં લ્યો અગર તો વ્યવહારમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ આદિના ચાલતા ધર્મોના અર્થમાં લ્યો તો પણ હિંદુશાસ્ત્રની રચના એહેની છે કે બધા સમાસ તેમાં થાય છે. તે બંને એકજ છે એમ નિકળે છે. હતુમાને ક્યાં જપ તપ યજ્ઞ દાન કર્યો હતો ? માત્ર સ્વામી સેવા ધર્મ બળવ્યો. તેનું ફળ મોક્ષ મળ્યો. જો કે બાહ્યમાં તેજ અને સિંદુર દેખાય છે. પરંતુ આંતરિક માહાત્મ્ય કેટલું છે તે બુઝો. હતુમાન વગરના રામજ નહિ ! તેમ સાવિત્રી આદિ સતીઓને પણ સ્વામી ધર્મથી. મોક્ષ મળ્યો હતો; તેથી 'કર્તવ્ય' એજ ધર્મનું સ્પૂળ રૂપ છે. કર્તવ્ય પરાયણ એક સ્ત્રીને કથામાં લઇ જવામાં આવી. ત્યાં સ્વામી સેવાનું ફળ સાંભળ્યું. શ્રેર આવીને સ્વામી સેવામાં પ્રવર્તી થઈ ફરી કથામાં ન ગઈ. કહે કે એકજ ધર્મ બળવીશ તો બસ છે. હવે કર્મ એજ ધર્મ કહીએ તોપણ જ્ઞાનની જરૂર પડશે; કેમકે જ્ઞાન સિવાય ધર્મ સમજાયજ નહિ, માટે આર્થ ધર્મમાં જ્ઞાનજ મૂખ્ય દેખાય છે. જ્ઞાન, પરાક્ષ અને અપરાક્ષ એમ બે પ્રકારનું

છે. પરોક્ષ જ્ઞાન તે શાસ્ત્રથી તથા બાહ્ય દૃષ્ટિથી મેળવવાનું ને. આ જ્ઞાન દરેક સુધરેલી પ્રજામાં છે. પરંતુ ખીજું અપરોક્ષ જ્ઞાન અગર વિજ્ઞાન છે. તેની કલ્પના હિંદુસ્થાન સિવાય ભાગ્યેજ કાઈ ઠેકાણે થઈ હશે એમ દેખાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાય અને એકલુ શુદ્ધ જ્ઞાન થાય તો માત્ર વાદવિવાદ કરવામાં, અને પાતાના પાંડિત્યના ગર્વમાં પડી પરિણામે હારવા જીતવાના પ્રવાહમાં ઘણા વિદ્વાનો ઘસડાઈ જઈ માર્ગ ચૂકે છે તેવું થાય. માટે અનુભવ કરવાનું કામ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું છે તેજ ખરું છે. ફક્ત જાણવાથી, પ્રાર્થના કરવાથી, વાતો કરવાથી ખસ નથી; ને તેથીજ અનુભવી જ્ઞાની ભક્તોએ ચાળખા માર્યા છે કે એકલાં સ્નાન, નીર્ધ, જપ, તપ, કામનાં નથી; પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તેજ મુક્તિ છે. અપરોક્ષ જ્ઞાનના માર્ગ કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવાના શાસ્ત્ર માર્ગો બતાવ્યા છે, તે રસ્તે ગયા સિવાય પત્તો લાગેજ નહિ; ક્રમેકે વધારે તકવાળા હોય તેજ જીતે, અને તેથી નિશ્ચય થઈ શકેજ નહિ. વળી ધર્મ સમજવામાં સુદ્ધિની પણ જરૂર છે; જેમકે ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘પિતૃનું ઋણ પ્રજાથી કેડતું,’ ત્યાં “પ્રજા”નો લાક્ષણિક અર્થ પણ લેવાનો છે; માત્ર ‘સ્થળ પ્રજા’ નહિ પરંતુ સત્કર્મ, સદિદા આદિ ગુણ યુક્તતાનો સૂક્ષ્મ અર્થ પણ રહેલો છે; તેવીજ રીતે ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં સુદ્ધિના ઉપયોગની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન વિજ્ઞાન બંને માટે કર્મની જરૂર શરૂવાતથીજ છે. ‘કર્મ’ શબ્દમાં ઘણાજ ગૂઢ મર્મ છે. ખીતામાં પણ ‘કર્મ’માં અકર્મ’ જુએ અને અકર્મમાં કર્મ જુએ તેજ કર્મ સમજી શકે એમ આશય છે. આખર કર્મની ગતિ ગહન કહી છે. માટેજ કર્મને ખીન્ને આધાર જોઈએ છીએ. આ આધાર તેજ ‘ધર્મ’ છે. જ્યાં કર્મો વચ્ચે ઝઘડા ઉઠે ત્યાં ધર્મ નીકાલ કરી શકે; જેમકે દાન અને અર્થશાસ્ત્ર, દયા અને ન્યાય એમ નીતિનાં કર્મ વચ્ચે સંશય પડે ત્યાં પછી ધર્મ નીકાલ કરી શકે; માટે કર્મ કરવાં તે ધર્મ સમજ્યા સ્થિતિ થાય નહિ, અને ધર્મ સમજીને એટલે કે ધર્મ માટે વિચાર કરવા, એમ પરંપરાથી ધર્મ વિચારની જરૂરીયાત ઠરે છે. આહાર નિદ્રા આદિ પશુઓનાં ચાર કર્મ કરી ખેસી રહેતું હોય અને કુદરતમાં પશુવત ભળતું હોય તો તેને આપણે છેડીશું નહિ; આકી મનુષ્યત્વનો દાંવા કરે તેને માટે તો કહેવું પડશે કે હાલના જમાનામાં નિર્વાહ માટે ઘણી સખત મારામારી ચાલે છે તેવી સ્થિતિમાં પણ ધર્મ ચુક્યા તો સર્વસ્વ ચુક્યા સમજીને, નિર્વાહ વિગેરેની

ધમાલમાં પણ જે સંસ્કારી માણસને ઇચ્છા થાય કે મારું કર્તવ્ય ફક્ત પેટ ભરવા ઉપરાંત કંઈક વિશેષ છે, તો પછી તે ભાગ્યશાળી પુરૂષે ધર્મ વિચારને સ્થાન આપવું રાસ્ત છે. ખરું જોતા તમામ પ્રજાઓનું અગર અકિત-ઓનું મોટું વહીવું પણ ધર્મ તરફ વલણ જાય છે, તેનું કારણ એ કે હોઠા યંત્ર ગમે ત્યાં દર્શે પરંતુ તેના કોટા લોહચુંબક છે તે ઉત્તર દિશામાંજ રહેશે. બીજી ક્યાં જાય ! તેવુંજ ધર્મનું છે. આત્મા પરમાત્માનો હોવાથી બીજી ક્યાં જાય ! જરા આંખ ઉઘાડશે તો જણાશે કે એકજ માણસ ધાવણ મૂકીને મોટા થઈ ક્રમે ક્રમે જોલવા માંડે છે ત્યારથી તે અંતકાળ સુધી જોલે છે, તે ક્રમ તપાસો એટલે બસ છે. સુખ માટેનાં સતત ફાંફાંજ દેખાશે. અચળમાં જે સુખ હતું તે અંત સુધી રહ્યું કે ક્રમ તે જુઓ. જીવાનીમાં જે મસ્તી હતી તે મસ્તીવાળાને એક દશકા પછી પુછશે તો ભાપા બદલાઈ ગયેલી જણાશે; અને પચાસ પછી તો ભાપા માટે પુછવુંજ શુ ? નાનપણમાં અગર મોટપણમાં સદજ આદ- તમાં અગર સંકટમાં 'ઓમા' 'ઓ બાપરે' જોલનાર તેજ માખાપેનો તિરસ્કાર કરે છે. ને ફેલેશે કે આ ખોખાં ક્યારે ખસેસે ! માટે આખર દરેક માણસ સંસારના ચાતરફના તાપથી તપીને દાઝે છે ત્યારેજ કહે છે કે આ સંસાર જોલકલ ખોટો છે. જાલકપણામાં માંના છંદા ન મૂકે અને છુટા ન પડે તેજ મા આખર અવરથામાં અમિત્ર થાય છે ને તેને દૂર કરવાનેજ હવ ઉત્સુક થાય છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે મા બાપ, ભાઈ, ભાંડું, મિત્ર સંબંધિયો અધાં ચાલ્યાં ગયાં; કાઈનું નામ નિશાન નથી; પરંતુ 'ધર્મ' શબ્દ કેવા અખંડ રહ્યો છે ! મનુ મહારાજ કહે છે કે એક ધર્મ સિવાયના અધાં સગાં સંબંધી મૃત્યુ પછી પાછો ફરે છે. ફક્ત ધર્મ સાથે જાય છે.

મૃતંશરીર મુત્સૃજ્ય કાષ્ટ લોષ્ટ સમંક્ષિતૌ ।

વિમુક્ષા બાંધવા યાંતિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥

અનિત્ય ખાનપાનના ક્રમ ચાલ્યા જાય છે પણ સંતોષ શાન્તિનું નિત્ય સુખ ધર્મની સુદ્ધિથીજ કેવું નિત્ય રહે છે ? ગમે તે જાતના ગૃહસ્થો અગર બ્રહ્માસો પણ કહેશે કે ભાઈ ધર્મ ચુકીશ નહિ; ગમે તેવાં કર્મો કરીને કાટયાધીશ થયો પણ જરૂર પડશે ત્યારે ધર્મને આગળ કરશે. માટે ખરે સંબંધી ધર્મજ છે પછી તેને ગમે તે નામ તથા વ્યાખ્યા આપો; હાથર કહેશે તોપણ તે ધર્મના રૂપેજ હાથર છે. કેમકે ધર્મ તથા હાથર

સૃષ્ટિની સર્વાત્થીજ અસ્તિત્વ બાગવં છે માટેજ નિત્ય છે; અને નિત્ય એટલુંજ સાચો આનંદ આપનાર છે; અનિત્ય એટલું કષ્ટદાયી છે; મિષ્ટાન્ત ખાતાં સુખ, અને ચુંક આંચ એટલે કષ્ટ છે. એ પ્રમાણે યજ્ઞાં અનિત્ય સુખોનું સમજવું. અને તેથી સરવાળે નિત્ય સુખદાયી ‘ ધર્મ ’ ની, અને તેની સાથે **इष्टं धर्मेण योजयेत्** એ ન્યાયથી તેના ‘ વિચાર ’ ની જરૂર છે. હિંદુનું તો જીવનજ ધર્મ હરી ચુક્યું છે. ધૃતરાષ્ટ્રને મંજય છેવટ કહે છે કે **यतो धर्म स्ततो जयः ।** ધર્મમાંજ અંત જય સમજવાનો છે. “ ધર્મ ” એટલે “ સત્ય ” અને **सत्यमेव जयति** તથા **नास्ति सत्यात् परोधर्मः** એ પ્રસિદ્ધ ધર્મ વાક્યો વ્યવહાર માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સ્વધર્મ આચરવાનું પરિણામ જુઓ કે દુષ્યંતને શકુન્તલા ગંગા સાથેજ અભિનાયા થતાં ત્યારે વિચાર કયો કે ઋષિના આશ્રમમાં રહેનારી આ બાળા મને આકર્ષે છે માટે તે જરૂર આત્મણુ નહિ પણ ક્ષત્રિય કન્યા હોવી જોઈએ. કેમકે તે સિવાય મારા દિલમાં વિપરીત બુદ્ધિ હોયજ નહિ. આનુંજ નામ ધર્મ પાલન ! ચિત્રસેનને પાવતીના શાપે શી અસર કરી ? અને દુર્વાસાની તથા કાશીના રાવનની કૃત્યા તેમનીજ પાછળ પડી એ યજ્ઞા ચમત્કાર ધર્મ પાલનનાજ છે.

કમનસીબે ‘ ચક્ર નેમિકમ ’ ના કાયદા પ્રમાણે આપણા દેશમાં ધર્મના ક્ષેત્રમાં કાંઈક સમયથી શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ થવાને બદલે અજ્ઞાન અનિચ્છા અને બ્રાન્તિના પ્રવાહમાં આપણે નાહક ધસડાઈએ છીએ. અને તે એટલે સુધી કે કાશીના નવીન હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં (The Hindu University of Benares) ધર્મનો વિષય ફેવી રીતે શિખવવાં એ મોટા પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. હાલ પણ સનાતન ધર્મનું અપમાન થાય છે. એમ પોકાર છે. ધર્મની બાબતમાં ખાસ ગંવાનું છે કે બોધ કરતાં પણ દૃષ્ટાંતો વધારે અસરકારક થાય છે. અને તેથી આચાર ઉપર ઘણો આધાર છે. અભિમન્યુને કૌરવોએ અન્યાયથી મારી નાંખ્યો છે એમ સાંભળ્યા છતાં પણ અર્જુને સંખ્યા પડતી ન મૂઝી એવી દૃઢતાથી ધર્મ પાળવો તેજ ધર્મ. ધર્મની મહત્તા એટલે સુધી સ્મૃતિમાં આપી છે કે **स्वधर्मेनिधनं भयः परधर्मो भयावहः ॥** એમ કહેલું છે. આના મુકાબલામાં ઈંગ્લાંડનો નેલ-સન કહે છે કે **England expects every man to do his duty.** દરેક માણસ પોતાની ફરજ-ધર્મ-અગત્ય એટલું ઈંગ્લાંડ માગે છે. અને હાલના પ્રધાન બૉઈડ ન્યોર્જે હાલના મહાન વિગ્રહના મંત્રેગોને

લઈને expects ને કેમણે compels એટલે કે ફરજ પાડે છે એમ
 સુધારો કર્યો હતો. ફ્રેન્ચ કહેવન છે કે *but vincere but more* એટલે
 કે *either victory or death* જેના મુકાબલનું **અર્થ લાવવામાં લા**
લેઈ પાંતવામાં લા છે. અહિં ‘ અર્થ ’ શબ્દ ધર્મ વાચક છે. મતલબ કે
 ધર્મ અનવવામાં મૃત્યુ થાય તો પણ ને આવકાર દાયક ગણેલું છે; એટ-
 લુંજ નહિ પણ દરેક પ્રજાઓમાં લડાઈમાં સામે મોટે મરનાર સ્વર્ગ પામે
 છે, એ તત્ત્વ પણ ધર્મથીજ દરેલું છે. ધર્મ-કર્તવ્યની મગ્ન ખુદ વિષય
 તથા શંકરે પૂર્ણ રીતે બતાવી છે. લક્ષ્મી તથા પાર્વતીની સાથેના વિવાસ
 માંથી પણ ધર્મ-ફરજ ચુકવા નથી. રકંદ મેનાષીતની ઉત્પત્તિનું રૂપક જેવાથી
 જણાશે કે શંકરે સાક્ષાત્ રતિ કીડામાંથી પણ અવ્યાગતની ખાતર ઉકયા
 હતાં ! તેજ રહસ્ય હજી સુધી પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વિગેરેની કર્તવ્ય પરાય-
 નતામાં રહેલું છે. માત્ર સમજવાની જરૂર છે ! ધર્મની ખાતર રામચંદ્રજીએ
 પ્રાણથી પ્રિય સતી સીતાનો લાગ કર્યો, વનવાસ ભાગવ્યો, તથા સતી સ્વી
 કરતાં પણ પ્રિય ભાઈને ત્યાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ન્યાતિલા, જાતિલા, સગાં, સંબંધી
 કુટુંબ કબિલો, પુત્રો પ્રપૌત્રો એમ તમામ કુળનો સંહાર પણ ધર્મની ખાતર
 કરાવ્યો. જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાંજ જય છે. તુલસીદાસે તો ધર્મનું મૂળ દયા
 અને પાપનું મૂળ અભિમાન કહી દુઃકામાંજ ઓધ આપ્યો છે. ખરૂં જોતાં
 ધર્મને કર્મ કહો, સત્ય કહો, દયા કહો, ઇશ્વર કહો પણ અંતે એકજ છે.
 સુખમાં ધર્મની પરીક્ષા નથી, પરન્તુ દુઃખ વખતેજ કસોટી લેવાય છે. કહે-
 વત છે કે ‘ સુખે સૌની અને દુઃખે રામ ’ મોટાં શંભો પણ આકૃતના
 પ્રસંગે જાહેર બંદગી, ધર્મ કર્તવ્ય તરીકે કરે છે, અને પ્રજા પાસે કરાવે
 છે. અહંકાર રૂપી વ્યાધિનું ‘ આકૃત ’ એ મોટું રામબાણ ઓપધ છે; અહં-
 કારના અંધાપાનું નેત્રાંજન છે. ધર્મના બળથી ગમે તેવું સંકટ સહન કરી
 શકાય છે, અને જીંદગીભર આનંદ આનંદ રહે છે; માત્ર મહાત્માઓ જેમને
 સુખ દુઃખ સમાન છે. એટલે કે જેઓ ધર્મ સમજ્યા છે અને જેમણે
 અનુભવ પણ કરેલો છે તેમને કાંઈ લેવા દેવા નથી; કેમકે તેમાં પણ રહસ્ય
 ધર્મજ છે. ‘ જુનિયને ’ “ પિલિમ્સ પ્રોગ્રેસ ” જેલમાં લખ્યો હતો.
 “ મિલ્ટને ” અંધાપામાં, ને વળી જેલમાંજ ઉત્તમ પુસ્તક લખ્યાં હતાં.
 “ ડેનિયલ ડીકી ” નો “ રાબિન્સન ક્રુઝો ” જેલમાં લખાયો હતો; વૉલ્ટર
 શ્વેકે ‘ હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડ ’ જેલમાં લખી હતી; તેમજ હમણાં શ્રીપુલ
 તિલક ગીતાની ગ્રીક વિગેરે પુસ્તકો જેલમાંજ લખ્યાં છે. આ અંધાઓને

અળ માત્ર ધર્મનું જ હતું. ધર્મનું અળ બુદ્ધો કે જે મેઝેલના ના લોંઘા મારી નાંખવા જતા હતા તેના ધરમાં કાંઈસ્ટ રહેતા હતા; ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ એક વેશ્યાના ધરમાં રહ્યા હતા; શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના સંગમાં રહ્યા હતા; શ્રી શંકરાચાર્યે પરકામા પ્રવેશ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુભવ લીધો હતો. શ્રી રામાનુજાચાર્યે શ્રી કૃષ્ણ સાથે યવનીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, અને અધ્યા આચાર્યોએ શુદ્ધ અને મ્લેચ્છને પણ પાવન કર્યા હતા. આ મહાત્માઓ ધર્મ રૂપજ હતા એટલે પછી તેમને વિધિ નિષેધ ક્યાંથી નહે ? પાશ્ચાત્ય વિચાર મુજબ ધર્મની ઉત્પત્તિ ભયમાંથી અને તત્ત્વજ્ઞાનની જીજ્ઞાસામાંથી છે. Religion originates from fear and philosophy from curiosity એક પક્ષ એમ પણ માને છે કે પિતૃભક્તિમાંથી પણ ધર્મની ઉત્પત્તિ છે. પ્રાચીન સિસર, બેબિલોન તથા ચીન જાપાનમાં પિતૃ પૂજન હરેક પ્રકારે ધર્મનો પાયો છે. આપણાં શ્રાદ્ધની કાંઈકે તે જાણ છે. આરિ-કાથી જોતાં દરેક ધર્મની ઉત્પત્તિ, અતીદ્રિયત્વમાં પ્રવેશ કરવાની માણસ માનની જીજ્ઞાસામાં જ દેખાય છે; પરંતુ હિંદુના નો અસ્તિત્વમાં જ ધર્મ છે; આકાશી ભૌતિક અનિત્ય સુખમાંથી ખાસ કંઈક નિત્ય સુખની ઇચ્છા થવી એ જ ધર્મનો પાયો છે. પાશ્ચાત્યો ધર્મ અને નીતિને બુદ્ધાં પાડી શકે છે; કમકે તેમને તેમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આર્યાવર્તમાં તેવું નથી. ઈંગ્રેજમાં 'નીતિશાસ્ત્ર' કહે છે તેવું આર્યામાં સ્વતંત્ર નથી. ધર્મથી નીતિ સ્વતંત્ર રહી શકતી જ નથી. એકલી નીતિના કાયદાને માન આપવાનું કારણ શું ? પાપ નથી, પુણ્ય નથી, સ્વર્ગ નથી, નરક નથી, ઈનામ નથી, શિક્ષા નથી, આશા નથી, ધારની નથી ત્યાં પછી નીતિના નિયમ શા માટે પાળવા ? એવો પ્રશ્ન સહજ થાય છે. આ પ્રશ્નના ખલાસા માટે બુદ્ધો કે અપવાદ દાખલ એકાદ બહુજ નીતિમાન પુરૂષને કદાચ ધર્મની જરૂર નથી; પરંતુ તેની સ્ત્રી તથા સંતતિ તેટલી યોગ્યતાવાળાં નહિ હોવાથી ધર્મના અભ્યાસનાં પરિણામ તપ્પસો. પ્રત્યક્ષ જોઈને નિર્ણય કરશે એટલે બસ છે. નીતિ પાયો છે, અને ધર્મ ઈમારત છે. શ્રુતિ બંનેને સાથે રાખે છે. **ધર્મચર સર્વો** **જ્ઞાન**. ખરો ધર્મ નહિ સમજવાથી હાલના પાશ્ચાત્ય વિચારને અનુસરનારા યુવકો આનો ધર્મ શૈથિલ્યનો પ્રદાપ કરે છે, અને પ્રજાકીય બંધારણ માટે જઈ ઈપયોગી છે એમ કહે છે; પરંતુ સાધારણ બુદ્ધિવાળો પણ 'ધર્મ' વિચાર વાળો માણસ તરત સમજાવી શકે તેમ છે કે ધર્મ વિના છૂટકો જ નથી. કાળે કરીને આ પાશ્ચાત્યોને પણ 'અગ્ન્યક્ત સર્વ બ્રહ્મભૈક્ય'ના

ગ્રંથનાં મત માનના વર્તાવનું અદ્યક્ષ સ્વરૂપ પ્રતાપ કરવું પડ્યું છે. એ
 સ્વરૂપ વિદ્વાનોમાં કેવ તરીકે પૂજાય છે અધર્મો માણસને તમે વિજ્ઞાપી દેખો,
 સુખી દેખો, ક્ષાત્રો દેખો પરંતુ તેમાં સવાલ માત્ર કાળનોજ છે. રાવણ,
 દુર્યોધન, કંસ ઇત્યાદિ ક્ષાત્રા પણ તેમને કાળની પરિસીમા હતી; હાલપણ
 ક્રાઇ કહેશે કે ધાર્મિક પ્રજાઓની સ્થિતિ બાહ્ય અધર્મ છે, માટે ધર્મની
 જરૂર નથી; ‘ધર્મો નિઃકેય ધ્યાન ને પાપીને કુશળ’ એવું દુનિયામાં દેખીએ
 છીએ માટે શી આશા ઉપર ધર્મ પાળવો ? વિગરે ભલે ભાલે પરંતુ ઉપર
 કહ્યું તે પ્રમાણે અધર્મો કાળ નથા ધર્મજ મુદ્દાની વાત છે. કહેવાતા અધ-
 મોઆ પણ પોતાના ધર્મમાં મુગ્ધ હતા. જે પ્રજાઓની પછી કહેવામાં
 આવે છે તે પ્રજાઓ જો ખરેખર પોતાનો ધર્મ પાળે અને દંભ અગર
 અસલ છોડીને સત્ય પરાયણ થઇને વર્તે તો ક્રાઇ દિવસ નાશ થાય નહિ.
 ઇતિહાસ કહે છે કે જે તે પ્રજાઓએ અગેખર ધર્મ પાળવાના સમયમાં
 ધર્મથીજ ઉત્તિ મેળવી હતી. પોતાનો ધર્મ મૂકી અધર્મમાં અગર બીજાના
 ધર્મમાં માણસ પેસે છે એટલે વિનાશ ઉપર જાય છે. વૈદક શાસ્ત્ર શિખીને
 ઇન્જનીયરનું કામ કરે અગર ઇન્જનીયરનું કામ શિખીને વૈદ કરે તો જન-
 માલની ખુવારી સિવાય બીજો શો પરિણામ આવે ? અથા સમય અને
 પાત્રના વિચાર કરીને દરેક દેશમાં ધર્મની સ્થાપનાઓ થઈ છે, અને વખતો
 વખત તેજ ધોરણે ફેરફાર થયા કરે છે. તે પ્રવાહના સામા થવામાં કામદા
 કેમ કરીને થાય ? જેને ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ વાસ્ત-
 વમાં કાંઈજ નથી. જે પોતાનું જાણતો નથી અને બીજાનું લેવા જાય તેમાં
 તે બંનેને શુભાવ છે. માટે પોતાનામાં સ્થિર રહેવું, તે અંધ થઇને નહિં પણ
 આંખ ઉઘાડીને; વિશ્વાસથી નહિં પણ શ્રદ્ધાથી; બીજાને માન આપવું પરંતુ
 પોતાનું છોડવું તો નહિંજ; કેમકે આપણે આગળ સાખીત કરીશું કે અધા ધર્મો
 એકજ તત્ત્વ ઉપર બનેલા છે. **સર્વે દેવ નમસ્કારઃ કેશવ પ્રતિગચ્છતિ.**
 પછી ધર્મને કર્તવ્યગણો કે પરલોક માટેનો માર્ગ કહે, બંને સરવાળે
 એકજ છે. દુનિયામાં જેટલી પ્રજાઓ બની છે તે ધર્મના ધોરણથીજ અધા-
 પેલી છે, અને તેના આચરણમાં ભૂલ થઇ એટલે વિગ્રહ થઇ અતે નાશ
 થયો છે. હિંદુસ્થાનની લગભગ હજાર વર્ષથી થયેલી અધર્મ સ્થિતિનું કારણ
 ધર્મનું શૈથિલ્ય છે, અને યુરોપ અમેરિકાની ઉત્તિનું કારણ તેજ ધર્મની
 જાગ્રતિ છે. આ ઠેકાણે ધર્મને વેદાન્ત સ્વરૂપનો ધર્મ સમજવાનો છે. જાણે
 અજાણે પણ આ નવીન પ્રજાઓ વેદાન્ત ધર્મનું આચરણ કરે છે; માત્ર

ગાંધી નિર્ગીક્ષ્ય કરવાથી નમનપ્રેમ. જુઓ કે અમેરિકાના કંગડપાત મલ્લા-
ત્માઓ લોકના કલ્યાણની ખાતર અખતર મારે, પાતાના શરીરને જીવતાંગ
વાદકાપ (vivisection) માટે આપે છે. શું આત્મભોગ અને ત્યાગ ?
ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે ! હવે જુઓ કે હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં સુધી ધર્મ પ્રખળ
હતો ત્યાં સુધી ફિનિશિયન લોક દ્રાવ્યો નહિ; મજ્જીશીયનનું પણ દ્રાવ્યું નહિ,
મરાઠા મહા પ્રખળ જતા દ્રાવ્યું નહિ; રોમ તથા ગ્રીસ પણ દ્રાવ્યો નહિ,
એલેકઝાન્ડરે પ્રયત્ન કર્યો પણ દ્રાવ્યો નહિ; ઉદ્ધટ ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસને દરાવ્યો,
વિક્રમ અને શાહિવાહન સુધી ધર્મનું પ્રાપ્ત્ય હતું ત્યાં સુધી આર્યત્વ
અગર કહો કે હિંદુત્વ હતું; પૃથ્વીરાજ સુધી પણ કાંઈક ખરું. વેદાન્તનું
ખરું રહસ્ય ત્યાં સુધી ધર્મરૂપે હતું. આ ધર્મનું ખળ શિથિલ થવા સાથેજ
શહાજીદીન છેવટ દ્રાવ્યો, મદમદ ગિઝનિની ચઢાઈએ શરૂ થઈ, ને તેમાં
દ્રાવ્યો પણ ખરો. આની સાથે વળી એ પણ જુઓ કે મહાભારતનું યુદ્ધ
યાદવાસ્થળિ અગર હાલની યુરોપીયન યાદવાસ્થળિઓ પણ ધર્મની ખામીજ
ખતાવે છે.

આર્યોમાં નીતિશાસ્ત્ર જેવું કાંઈ હોય તો તેમાં મુખ્ય રાજ્યનીતિ છે.
પરંતુ સદ્વર્તન માટેની નીતિ અગર જેને આપણે આચાર કહીએ છીએ
તે ખરા ધર્મનો આચાર ધર્મથી છુટો પાડી શકાય તેમ નથી. નીતિ
ઉપરાંત ધર્મમાં વિશેષ તત્ત્વામાં ભક્તિભાવ તથા માનવભાવ વિગેરે છે,
જેને શુદ્ધ પ્રેમ (pure love) કહે છે. નીતિ તે માત્ર જીંદગી યુગ્મરવાની
સીધી રીતિ છે.

આચાર, અગર શુદ્ધ વર્તન એટલે કે નીતિ માટે કેટલી કાળજી હેઠ
વેદ કાળથી છે તે સંબંધમાં જુઓ શ્રુતિ કહે છે કે **યેતન્ન બ્રાહ્મણાઃ
સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તા વા અભૂક્તાઃ ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યથા
તેતન્નવર્તેન્ન । તથા તન્નવર્તેથાઃ ॥** મતલબ કે મુળથીજ ' વર્તન '
ઉપર આધાર છે એટલે કે ધર્મ બેગીજ નીતિ આર્ય ધર્મમાં રહેલી છે;
પરંતુ કમનસીબે પાશ્વર્યામાં ખતે જૂદાં તો શું પણ કવચિત્ વિરોધી હોવાથી
હાલ જોશો તો ઉછરતી પ્રજના મનમાં આ ગુચવાડો ધણો થઈ ગયો છે.
ધર્મના સવાલમાં મૂર્તિ પૂજા, ન્યાત જાતના બેદ, સ્પર્શસ્પર્શ, અંત્યજનો
પ્રશ્ન, પુનર્વિવાહ, ઇત્યાદિ બેળવી નાંખીને પછી મુઝાય છે; અને જીંદગીમાં

તે બધા બુદ્ધિમા કરનાર ન મળે તો આખી જાદગી પશુવત્ એવું પણ કાઢી નાંખે છે; એમ ચેતનરૂપ પોકાર છે. પરંતુ શાંતિથી નેશો તો માહુમ પડશે કે એ બધી બાબતોમાં હિંદુ ધર્મ આગ્રહી નથી દેશકાળ અને પાત્ર જોઈને દરેક બાબતના બુદ્ધિમા તેમાં છે. ધર્મને કર્તવ્યના અર્થમાં તો આગળ કહ્યું છે તેમ આર્યાજ સમજ્યા છે. જુઓ કે બૌદ્ધોએ વૈરાગ્ય વિચારવામાં અને બધાને મોક્ષ પાત્ર કરવામાં દેશને શૌચ હીન કરી નાંખ્યો; તેમજ બૌદ્ધ, જૈન, ક્ષિત્રિ અને પ્રસ્લામી ધર્મોએ પણ બધા માટે એકજ ન્યાય અને નિયમ કરી એક સરખા કરવા પરિશ્રમ લીધા; પરંતુ કુદરત-માજ બેદ ત્યાં પડી કેમ ચાલે ? આ બધા ધર્મો ફક્ત એકલા પરલોકના સંબંધમાં વિચરે છે, અને વ્યવહાર વિરુદ્ધ દયા ક્ષમા વિગેરે પ્રયોધે છે. પણ આર્ય ધર્મની મઝા જુઓ કે વર્ણાશ્રમ બનાવીને દરેક પ્રકૃતિ તથા શક્તિવાળાને માટે ક્ષેત્રો કરી આપ્યાં છે ! ગૃહસ્થ માટેનો ધર્મ તે કર્તવ્ય અને તેમાંથીજ પાછો મોક્ષ એ કલ્પના બીજા કોઈ પ્રગ્નને થઈ હોય તો બતાવો. રહસ્ય એ છે કે ભોગ ભોગવ્યા વિના ત્યાગ શી રીતે થાય ? ભોગ ભોગવ્યા શિવાય કોઈને એકદમ ત્યાગ કરવાનું કહેશે તો તેને ગળે કેમ ઉતરશે ? એક અમલદાર માનતો એટલો બધો બુખ્યો હતો કે બદલી થઈ તે જગ્યાએ જતાં પોતાની સ્વારી ગાજતાં વાજતાં તથા ગુલાલ ઉરાડતા લઈ જવા લોકો આગળ ઇચ્છા બતાવી; ત્યારે કોઈ કહે કે સાહેબ અહિં તો કાંઈ સાધન નથી; ત્યારે પાછો બોલ્યો કે વાગ્ન નથી તો ડાકલાં તો છે ને ? અને ગુલાલ નથી તો ઘેસાળી (ઈંટનો ભૂકા જેને ઝિંકાળવો કહે છે) તો છેને ? એમ કહી તેવા વૈભવ સાથે મોટા ઠાકમાઠથી પોતાની સ્વારી કઢાવી. એક ગૃહસ્થે નેશીને પૂછતાં ચંદ્રમા બીજો કે ત્રીજો કહ્યો અને નોકર ચાકર એમ બીજને કોઈને સાતમો ચારમો એમ કહ્યા, તે ઉપરથી તેને માહું લાગ્યું ને નેશીને કાઢી મુક્યો, પછી તેના બાપે આવીને કહ્યું કે એ તો છોકરો મૂર્ખ છે; બધા કરતાં બાપને ચંદ્રમા મોટો છે ઠેક છપનમો છે, એટલે ખુશ થઈને ધનામ આપ્યું. આવાં રત્નો માટે શો ઇલાજ ? ખેર ! શાસ્ત્ર કર્તાઓએ નિયમ બાંધ્યા છે તેમાં ઉદારતા અને સ્વતંત્રતા બંધી રાખી છે. અપવાદમાં આપદ ધર્મની આપ્તમાં જ સ્વતંત્રતા હિંદુ ધર્મમાં છે તે ભાગ્યેજ દુનિયામાં બીજે હશે. આપત કોને કહેવી એ સૌ સૌના પ્રમાણિકપણ તથા હૃદયબળ ઉપર આધાર રાખે છે. પાણિપતમાં પાણિપતના જોએ પખાલનું પાણી પીધું અને શીવાજીના કુંવરના રક્ત માટે બેને

આદ્યે કહીને મથુરાના આદ્યે તેની સાથે જમવા બેઠા મેવાડી નાગદા
આદ્યેની ઉત્પત્તિનો તથા બેસલમીરના ચારણની હબુ નામની જાત થાય છે
તેમનો ઇતિહાસ જાણી નો પણ તેવાજ પ્રકારના આપદ્ધ ધર્મનાં ઉચ્ચ
દૃષ્ટાંતો દેખાશે. આનુંજ નામ આપદ્ધ ધર્મ. શાસ્ત્ર કર્તાઓએ નિયમો કર્યા
છે તે લોકના કહ્યાણુ અને સુખને અર્થે છે, દુઃખ અગર ફલેશ કે સંતાપ
મોટે નથી; આર્થત્વના રક્ષણાર્થેજ સ્થળ સમયને લઈને કરેલા છે; કાંઈ
નિશ્ચિત અગર અટક્યાળા તરીકે કર્યા નથી, મોટે આવા સવાલો ઉભા
કરીને મુંઝવાને બદલે પોતાના ધર્મનું નિરીક્ષણ કરી પછી તે રસ્તે આચરણ
કરવા માંડેશો નો એકદમ હૃદયનાં દારો ખુલી જશે. સદ્ભાગ્યે હમણાં કોચિ-
સની સાથે ધર્મ પરિષદ પણ ભરાય છે ને ઉદ્ઘોષ થાય છે. હિંદુ ધર્મમાં
“ મોનવા ” કરતાં “ આચરવા ” કહેલું છે. **જાવાર: પ્રથમોધર્મ:**
(**જાવાર: પ્રથમ: ધર્મ:** એમ પણ પાઠ છે. એટલે કે આચારમાંથીજ
ઉત્પત્તિ છે) **સધર્મ: કિંનલેખ્યતે ॥** આ આચારનો તેજ શ્લોકમાં મનુ-
મહારાજ ખુલાસો કરેલો છે કે **મુત્યુક્ત: સ્માર્તપદ્ધત્** મતલબ કે મનસ્વી
અગર સ્વછંદી નહિ પણ આધાર સાથેનો. શુદ્ધ આચરણ થયું કે પછી સત્યજ્ઞાન
આપોઆપ આવશે. આ સાથે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે જમાનાને માન
આપીને યુક્તિથી સમજાવનાર ગૃહસ્થો પણ જરૂરજ છે. સર્વ કોઈ પોતા-
પોતાનો પક્ષ અને મત ખેંચે છે તેથીજ દર્દશા થાય છે; પરંતુ ગ્રાહકની
શક્તિ જોઈને સમજાવે નો પછી ભાગ્યેજ અડચણ આવે. ગ્રાહક પણ દ્રુત
વાલો કરવાને બદલે કાંઈક પરિશ્રમ લે અને વાંચન મનન ઓ નિદિધ્યાસન
કરે તોજ તેણે પણ જ્ઞાનની અને શાન્તિની આશા રાખવાની છે, કેમકે
છેવટમાં **ધર્મસ્થ પ્રમુરુચ્યુત:** એટલે કે માક્ષ પણ તેમાંથીજ છે. **ધર્મ** તે
સત્ય અને શ્રુતિ કહે છે કે **સત્ય** તેજ **બ્રહ્મ**.

વિચાર કરી જુઓ કે જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ આદિ દ્રવ્યો તેમજ
આધિ આધિ અને ઉપાધિ દરેક માણસે જાતે ભોગવવાનાં છે, એ સ્વતઃ
સિદ્ધ છે. તેને મોટે બોધની અગર શાસ્ત્રના આધારની જરૂર નથી. રોગી
મોટો બાદશાહ હોય પરંતુ દવા બીજો ખાય અને પોતાને રોગ મોટે એ કેમ
બને ? તેમજ પથ્થ પણ બીજો પાણે અને પોતાને મટે એ પણ કેમ બને ?
એક નસીબદાર ગૃહસ્થનો હાથ ઉતરી ગયો ત્યારે હાડવૈદે આવ્યાને હાથ
ચોળવા માંડેશો, ત્યારે પેલો નસીબદાર કહે કે તારો પોતાનો હાથ ચોળાવે

મારો હાથ મટાડે ત્યારે ખરા ! બુખ તરસ જેને લાગી હોય તે માણસ, ગતેજ ખાય અગર પીએ તો હિત થાય. ખાવાની ફક્ત વાતો કરવાથી અગર મિષ્ટાન્ન પેટે માથે એમ મૂકવાથી અગર તેની વચ્ચે માત્ર ખેસવાથી બુખ મટશે ? તેમ સગો દીકરો, સ્ત્રી, મિત્ર અગર ગમે તેવા ઇષ્ટ હોય તેના ખાવા પીવાથી પોતે તૃપ્ત થશે ! આ ન્યાયથી ધર્મની ખાતર આચાર પાળવાનો તો પોતેજ પાળવાનો છે. શસ્ત્રોએ તથા વ્યવહારમાં પણ કેટલીક બાબતો બ્રાહ્મણ તથા ઇતર માણસો મારફત કરાવવા છૂટ રાખી છે; પરંતુ ઉપરની બાબતોની માફક વર્તન તો ગતેજ પાળવાનું છે. વર્તન તે સદ્વર્તન, ઇંગ્રેજીમાં Conduct અગર character ને મળતો શબ્દ છે. આ વર્તનનો અસ્ખલિત પ્રવાહ ચાલુ રાખવા માટે મનુ મહારાજ કહે છે કે **ચેનાસ્થ પિતરોયાતા ચેન યાતાઃ પિતામહાઃ તેનવાયાત્ સતાંમાર્ગે તેન ગચ્છન્નઋણ્યતિ** ॥ વર્તન, અગર શુદ્ધ આચાર માટે આટલી કાળજી પૂર્વજ્ઞ રાખે છે ! શાસ્ત્ર શું કહે છે ? **આચારહીનં પુનન્તિવેદાઃ** । આચાર વિનાનાને વેદ પણ પાવન ન કરી શકે ! માટેજ પાંચમે વેદ કહેવાય છે. પરંતુ આચારને વ્યવહારમાં બાહ્ય આચાર કે જેને અંગ્રેજીમાં Form કહીએ તો ચાલે તેમ છે, તેવા અર્થ આધુનિકા કરે છે ને તે ઉપરથી ‘જરૂરીઆત’ અને બીન જરૂરીઆત એવા ભાગ પાડે છે, (અંગ્રેજીમાં જેને Essential અને Nonessential કહે છે તેવા). એવા ભાગ પાડીને હાલના વિકાસો મતભેદ પાડીને વાદ કરે છે. જરૂરીઆતના સંબંધમાં મતભેદ નથી; પરંતુ બીન જરૂરીઆતમાં બહુ મતભેદ પડે છે. સનાતની અને સુધારક એમ પક્ષ પડી જાય છે, આ સુધારાવાળા પણ સનાતની અંતઃકરણથી તો ખરા, પણ સહજ મતભેદ વાળા છે. જેને સનાતની જરૂરીઆત કહે છે, તેને સુધારાવાળા બીન જરૂરીઆત કહે છે.

નહાવું, ઘોવું, હાથ પગ ધોવા, અમુકના હાથનું ખાવું, સ્પર્શસ્પર્શ પાળવો, એ બધાને સુધારાવાળા બીન જરૂરીઆત કહે છે, ને સનાતની જરૂરીઆત કહે છે, ખરા જરૂરીઆત આચાર એટલે કે સત્ય દયા, ક્ષમા ઇત્યાદિ વિષયોમાં કાઢીને વાદ નથી. હવે બીન જરૂરીઆતના વાદમાં તો એમ ભાગે છે કે સુધારાવાળા કહે છે કે સમજ્યા વગર એ બધા આચાર પાળવામાં કાંઈ અર્થ નથી; ધોરે પાછળ રાખીને આખળ આડી રાખીએ તો એ ગાડી કેમ ચાલે એમ તેઓ મશ્કરી કરે છે; એ વાત નહન હસી.

કાઢવા જેવી નથી. એક બ્રાહ્મણની સ્થિતિ બહુ સારી નહિ હોવાથી વૈશ્વદેવ વખતે નાની પેવડી પહેરતો હતો. તેથી કાછડી નીકળી જતી હતી, તેનો નાનો દીકરો જ્યારે મોટો થયો ને સ્થિતિ બહુ સારી થઈ તેથી મોટું પીતાંબર પહેરીને બેસતો પણ કાછડી કાઢવાની વિધિ-કુળ ધર્મ કહ્યો કે શાસ્ત્ર વિધિ કહ્યો-સમજીને મુદ્દામ કાછડી કાઢીને બેસતો, માટેજ આચાર પણ શાસ્ત્ર સંમત જોઈએ. કર્મ ઉપાસના અગર જ્ઞાન એ ત્રણમાંથી એકાદ પણ માર્ગ ઉપર સમજીને જેને જવું છે તેને બાલ આચારના નિયમો સાધક બાધક છે, પરંતુ સમજ્યા વિના દેખાદેખીથી અગર દંભથી માત્ર અનુકરણ કરે તેને તો નિરર્થક ચાલેજ છે. સાધારણ રીતે તો સુધારાવાળાની દલીલ ખરી છે; પરંતુ વિચાર કરો કે ગોળ અધારામાં ખાઇએ, તો પણ ગળ્યો લાગે, ને સ્ત્રીબેળી કડવી લાગે, અન્નચૂનાં પણ ખાંડ ખવાથી મોં ગરુનું થાય; પછી ભલે ખાંડની બનાવટના જાનથી તે ખનારો અત્યંત હોય; તેમ બાલ્યચર અગર જેને બીન જરૂરીઆત આચાર કહેવામાં આવે છે તે પાળવાથી પણ માણુબંને ખાનપાનમાં શુદ્ધિ થવાથી બાલ્ય શુદ્ધિ સાથે આંતરિક શુદ્ધિ ઉપર પણ આદેશન થાય છે એ વાત પણ મગજમાં પેસી શકે તેવી છે.

નાનપણમાં જગર સમજે અમરેકાષ, અગર સમાસ વક્ર, અગર ધાતુ રૂપાવળી ગોળ્યાં હોય તો આગળ કામ લાગે છે. વિદ્યાર્થીઆ પાસે મોટા લેખકો અગર કવિઓનાં વાક્યો ગોખાવવામાં આવે છે, અગર તેનું નાટક પણ તેમની પાસે ભજવવામાં આવે છે, તેનો મર્મ જ્યારે તે વિદ્યાર્થી આગળ અભ્યાસ કરે છે ત્યારેજ સમજે છે. મતત્રય કે બીન જરૂરીઆત આચાર જેને કહેવામાં આવે છે તે પણ કેવળ નિરર્થક નથી. બેશક સમજીને કરનાર જેટલું તેને ફળ નથી; પરંતુ કેવળ નકામું નથી. દુનિયામાં જોશો તો પ્રથમ બાલ્યચારની જરૂર પડે છે. કાટ પાટચુન ને ચુરોપીઅન ટોપી (Hat) પહેરીને રેલ્વે મુસાફરીમાં અગર કોઈ તેવા સમારંભમાં જોશો તો માન મળશે, અને દેશી ખોશાકમાં મોટા રાગનું પણ અપમાન થશે; સ્ત્રીરતે પણ વસ્ત્રાલંકારની જરૂર છે; માટે આ વાદ નિરર્થક છે. આ બે આચાર છે. આ બે આચાર વચ્ચે શીમાડો કાઢવો બહુ કઠણ છે. દરેકની પાતતા અગર અધિકાર ઉપર તેનો આધાર છે. ખરી રીતે જોતાં દરેક માણુસને એક સરખા આચાર લાગુ પાડી શકાય નહિ. માટે પોતાને અનુ-

કૂળતા પ્રમાણે આચાર ઠામ ઠામ પળાતા દેખીએ છીએ. કાશ્મીરના ખાલણ માંસાહારી, બંગાળના મત્સ્યાહારી, એમ આ ગૌડ ખાલણમાં જોઇએ છીએ, પરંતુ ગુજરાત દક્ષિણ એમ ઇતર પ્રદેશના દ્રાવિડ ખાલણમાં માંસ અગર મત્સ્ય તદ્દન અદૃશ્ય થઇ ગયું છે (દ્રાવિડોનો ઇતિહાસ આર્ય કરતાં પશુ પ્રાચીન કહેવાય છે.), તેવીજ રીતે દરેક ખાલ આચારમાં બેદ છે, પરંતુ બધાજ ખાલણો પૂજ્ય ગણાય છે. મતલબ કે એ ચર્ચા નિરૂપયોગી છે. આજ્ઞાચાર અગર ખાલ શુદ્ધિની કેટલી જરૂર છે તે બદલનો અનુ-ભવ યોગ્યસત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે (પાતંજલ યોગ ઉત્તરાર્ધનો શ્લોક ૪૦ જુઓ). આ યોગ તે કંઈક કલ્પના નથી, પરંતુ ગણિત જેવું પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર છે. મતલબ કે બંને આચાર જરૂરના છે એટલુંજ રહસ્ય છે; માટે દુરાગ્રહ છોડી, કેવળ શુદ્ધવાદ કરવાની આકાંક્ષા પડતી મૂકી, સત્યની શોધ પર જવાની જીજ્ઞાસાથી વાદ કરો તોજ કાંઈક પ્રાપ્ત થશે; બાકી પાંડિત્યના અગર મૂર્ખાઈના ગર્વમાં સામસામા પૂર્વપક્ષો રૂપી દંડ યુદ્ધો (challenge) કરવાથી અર્થ સરવાળો નથી. બેશક **વાદે વાદે જાયતે સત્ત્વ વોધઃ** એ ખરું છે; પરંતુ તે ઉપર કલા પ્રમાણનો વાદ ફળદાયક છે. કોઈ એક કહેશે કે વેદમાં હાલની મૂર્તિ પૂજનો આધાર બતાવવા શક્તિમાન હોય તે આગળ આવી જાઓ, ત્યારે બીજો કહેશે કે ખાલણોને ઇતર વર્ણના હાથનું ખાવાની છુટ છે એવો આધાર બતાવનાર આગળ આવી જાઓ. આવાં દંડ યુદ્ધો (duels), ઉપર બતાવ્યા મુજબ નિરર્થક છે. કેવળ દંબ છે. વધારે દંબી અને વધારે જખરો તે જીતે તેમ વધારે વાચાળ જીતે. આનો અર્થ એવો છે કે આ બંને પક્ષવાળા સત્યશીલ અને દંઢ નથી, સત્ય-વક્તા પરીક્ષક મળે તોજ કાંઈક પ્રકાશ પડે. એક સાધુ સમાધિનો ચાળો કરીને બેઠો હોતો અને મનમાં વિચાર કરતો હોતો કે અહીંથી આટલું મળશે, પછી અમદાવાદમાં પાંચસો મળશે, પછી મુંબઈમાં હજાર મળશે. બીચારા મહાજી લોકો તો મહાત્મા પાસે બેઠા ત્યાં તુકારામ જુઓ પશુ જમીને બેઠા, પછી મહાત્માએ સમાધિમાંથી ઉઠી પુછ્યું કે ક્યારના આવ્યા છો ત્યારે તુકારામ કહે કે આપને અમદાવાદમાંથી પાંચસો મળ્યા ત્યારથી ! ! ! દંબ અને અસત્ય એજ ખરા દોષ છે. ઇશ્વર અગર કૃષ્ણ, કાંઈરુટ, રામ, કોઈ પશુ ધર્મવાળો પ્રત્યક્ષ બતાવી શકે તેમ નથી. “ ખુદા અક્કલસે ” પયગમનના આદીએ ”નો ભાવાર્થ પશુ તેજ છે; પછી “ ચું કર કે પું કર તોલમાં આયા હે કાલા કાલા એકબી ન છોકું ” તેને માટે ઇલાજ નથી; મતલબ કે

વિવેક બુદ્ધિ એટલે શુદ્ધ બુદ્ધિથી વાદ કરીને સત્ય મેળવવું હોય તોજ વાદ કામનો છે; બાકી વેદમાં તો જે જોઈએ તે છે. જેને જેવો આધાર જોઈશે તેવો મળશે; કાંઈનું અભિમાન રહેવાનું નથી; માટેજ અખાએ ‘અંધારો કુવો’ કહ્યો છે. બાદશાહની મરજી મુજબ મેળવવાનું ડીટકું છત્ર પણ થાય અને મેખ પણ થઈ જાય ! ખુદસો પૂછો તો ‘મારી બન્ના જાણે’ જેવો પ્રસંગ આવે; તેથી માણસે સચ્ચરીથી, યુક્તિથી, અને શાસ્ત્રના આધારથી ચાલી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; નહિતો પછી ‘આંધળું દળે ને કુતરું ચાટે’ તેવો પ્રસંગ આવે; બીઆરો ઉંદર દરની બહાર જઈ, ચો તરફ શોધ કરી દાણા વીણી લાવીને દરના મોંમાં પેસવા જાય, તેવો દરના મોંને બદલે સર્પના મોંમાં દાણા સાથે પેસે છે તેવો ખેડ દુનિયાનો છે. માટે જરા શાંતિથી ચોકશી કરીને શ્રમ લેવો જોઈએ; કમંદે જુઓ કે એક વેદમાંથી કેટલા ફળગા ફટયા છે ? કાંઈ પાર છે ? જેમ એક બીજમાંથી છેડ અગર વૃક્ષ થઈને ફળ અને બીજ વિગેરે થાય છે તેમ વેદ છે; માટે સત્ય શોધની જાણ હોય તો સર્વ પોત પોતાનું તપાસો, અને પછી વેદના અધાર જોવા માંડો. તમારાં કર્મ દેવાં છે, આચાર કેવો છે, વૃત્તિઓ કેવી છે, વાસના કેવી છે, એ બધું તપાસી જોઈ વિચાર કરો એટલે ધર્મનું સ્વરૂપ આપો આપ બંધ થઈ જશે, અને શંકા માત્ર નાશ પામશે; પ્રયત્ન અગર સખ્ત પરિશ્રમ લીધા વગર કેવળ બકવાઈથી અગર દંભથી કાંઈ વળવાનું નથી એજ હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય છે. ધ્વજાએ અથાગ શ્રમ કરીને નારાયણની સ્તુતિ કરી પરંતુ આત્મા એટલીજ થઈ કે “તપ કરો” **તપસ્તપ** । મોંઘી ચીજનું મોંઘું મૂલ હોય એ વાસ્તવિક છે. મોંઘી ચીજ તે મોક્ષ અગર નિત્યસુખ, અને મોંઘું મૂલ તે સ્વાર્થત્યાગ અગર ધર્મ. તપ વગર ફળ સિદ્ધિ નથી એટલે કે દુઃખ વગર સમજવું નથી. પત્થરની મૂર્તિ પૂજાય છે; પરંતુ પૂજના પડેલાં સજ્જાટના ટાંકણાના કેટલા બા ખમે છે તેજ પ્રમાણે તિતિસાને અને સુખ મળી શકે ! આર્થ ધર્મમાં “માનવા” નો નહિ, પણ ‘અનુભવવા’ નોજ મુદ્દો છે.

ફક્ત વાંચવાથી, બાંધણો સાંભળવાથી અગર શુદ્ધવાદ કરવાથી ધર્મ સંધાતો નથી; પરંતુ એ સર્વ, ધર્મ માટેના ક્ષેત્રની તૈયારી કડીમે તો ચાલે. બુદ્ધિની ઉત્તિ અગર અવનતિ, ધર્મ નથી; પરંતુ જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિય વિષયક વસ્તુઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સમાગમ કરીએ છીએ તેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા ધોરણે ‘પ્રત્યક્ષ ધર્મ’ અનુભવવાનો છે. ભૌતિક દુઃખો ભૌતિક સામગ્રીથી ટળે છે કે

કેમ તે જરા જુઓ. જેનો દીકરો મરી ગયો હોય તેને વિજગાનો દીવો શા અર્થનો ? અમ્મની બૂખ હોય તે સોનું અગર હીરા માણેકથી મટે ? માટે તમારી યોગ્યતા તથા જરૂરીયાતો સમજાને પછી કર્મો કરવાનું શરૂ કરો; પછી તેને ભલે કાંઈ જરૂરીયાત કહે કે ખીન જરૂરીયાત કહે જેને જે કહેવું હોય તે કહે. માત્ર તમને આનંદ મળે છે કે કેમ તે જોવાનું છે; તમારા મનને શાંતિ અને સંતોષ મળવાં જોઈએ. વળી **ધર્મોરક્ષાતેરક્ષિતઃ** । તમે ધર્મનું રક્ષણ કરશો તોજ તે તમારું રક્ષણ કરશે માટે આ ધર્મની ભાવનાનો વિસ્તાર કરીને પોતાનાં સ્ત્રી વ્રજા. બાળકને આલોક તથા પરલોક બંનેના ભક્ષા માટે કર્તવ્યની ભાવનામાં ધર્મઃ સમજવીને મોક્ષના માર્ગ ઉપર લઈ જવાની તમારી ફરજ છે, તેમાં જે સુકશે તો તમે પોતે પિતા અગર પતિ થવાને પાત્ર નથી, અને તમારી પોતાની અધોગતિ આદિ તથા ઉપર થવાની છે, એમ નક્કી સમજજો. માટે શરૂથીજ ઘરમાં સારામાં સારાં કર્મોની ભાવના બધાંને કરાવવી જોઈએ. જૈમિનિ ઋષિએ તો ધર્મને, કર્મના રૂપમાંજ સ્વીકાર્યો છે, ને તેથી સત્કર્મ એજ ધર્મ એમ કહ્યું છે. કહેવત છે કે “ કર્મ પ્રમાણે ધર્મ; ” પણ ખરું જોતાં કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ અને સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ હોય છે. તેજ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મ પ્રમાણે કર્મ સમજવાનું છે. ધર્મનું ફળ તે કર્મ અને કર્મનું ફળ તે પ્રત્યક્ષ સુખ દુઃખ. ધર્મ એટલે ઇશ્વરની આજ્ઞા—તેનો શ્વાસ—વેદ. આ બધાનો ભાવાર્થ એટલોજ છે કે નિડર-પણે ધર્મ પાળવો અને ધર્મ પાળીને નિડર થવું. શુરાતનથી નિઠર થવાનું બળ તે શારીરિક તથા માનસિક એમ બંને બળની જરૂર છે. **નાયમાત્મા કલહીને નલભ્યતે** । (મુંડકોપનિષત્ ૩-૨-૪) પ્રાણી નિડર થયો એટલે સુખની સીમા આવી યઈ. ગીતાજીમાં શું કહ્યું છે ? **કૃત્વં માસ્મગમઃ પાર્થ** । હિંદુ ધર્મમાં ભય અગર ડર માટે અવકાશજ નથી. મનુષ્યત્વનો દાવો કરનાર નર યા નારી—નું જીવન આ પ્રમાણે ધર્મ વગરનું હોઈ શકેજ નહિ.

ધર્મની જરૂરીયાત માટે આટલું વિવેચન બસ છે. ધર્મની જ્યારે જરૂર છે તો પછી મનુષ્યને ધર્મ પ્રાણી કરતાં વિશેષ પ્રભુએ આપ્યું છે તે વિવેક અને તે માટે વિચારની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ‘ ધર્મ વિચાર ’ની જરૂરીયાત પણ સિદ્ધ થાય છે. ધર્મ વિચાર શરૂ કર્યો એટલે સૃષ્ટિની શરૂવાતની કદપના અને ત્યારથી આવતા આવેલા ધર્મ વિચારની જીતસા થશે. એટલે કે ધર્મનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ તથા તેની કાંતિ માટે કાંઈક વિવેચનની

જરૂર પડશે. ક્રાંતિનું કાંઈક સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાર પછી પ્રગ્નઓના જૂદા જૂદા સંપ્રદાય રૂપમાં ચાલેલા અને ચાલતા ધર્મોનું માલ-જિક વિવેચન કરવું પડશે. જે કે ઇતિહાસ એ મસ્તકગત બુદ્ધિના વિષય છે અને ધર્મ એ હૃદયગત આત્માનો વિષય છે તોપણ આપણે બુદ્ધિ અને આત્માનું એક્ય કરીને બંનેને એકી વખતે ઐતિહાસિક રૂપમાં નિહાળીશું, ને તેથી પ્રથમ ક્રાંતિનું સ્વરૂપ તપાસીએ, પછી બાકીનો ક્રમ સ્વીકારીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

ધર્મની ક્રાંતિઓ.

ધર્મની અને ધર્મ વિચારની જરૂર છે એમ જ્યારે પ્રકરણ ૧ માં સાબીત કર્યું તો પછી ધર્મના ઇતિહાસના સ્વરૂપનું કાંઈક જ્ઞાન હોવાની પણ આપોઆપ જરૂર છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતની કલ્પના છે ત્યાંથી માંડીને સુધરેલા દેશોના જે કાંઈ મિશ્રિત ઇતિહાસ અગર પ્રાચીન ખંડેર ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી યુક્તિ અને બુદ્ધિથી સાર કાઢતાં જણાશે કે બીજી બાબતોમાં જેમ ક્રાંતિઓ તથા વિપ્લવો થઈ ગયા છે તેમ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ થયું છે, અને હજી થાય છે; એક સરખી સ્થિતિ રહેતી નથી. અને રહી પણ નથી. પાશ્ચાત્ય આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ઉત્ક્રાંતિ (evolution) જીવો અગર આર્યધર્મ પ્રમાણેની—બાહુદિ * કપાલીઓના માફકની ઉત્ક્રાંતિ જીવો તો જણાશે કે સ્થલ અને સમયને અનુસરીને ફેરફારો થાય છે તેમાં

* ‘ કપાલા ’ નામના રહસ્ય દર્શકે અંથમાં કહે છે કે “ જ્યાં પ્રથમ પાપાણુ બને છે, પાપાણુ રોપો બને છે, રોપો પ્રાણી બને છે, પ્રાણી મનુષ્ય બને છે, મનુષ્ય ધ્યાની બને છે, તેમાંથી ધ્યાનીઓ—ચોહાન—દેવતા બને છે ” હવે જીવો કે મનુષ્યના દેહમાં પણ જીવ પ્રથમ પાપાણુ જેવો, પછી કાંદાના સ્વરૂપનો વનસ્પતિ જેવો, પછી દેડકા જેવો, અને છેવટ માણસ જેવો હોય છે. આકૃતિ ધારણ કરવા પહેલાં કુતરાનો ગર્ભ પણ માણસ જેવો દેખાય છે એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જીવ, ખનિજ વનસ્પતિ વિગેરેમાંથી ઉત્ક્રાંતિ મામે છે.

પણ જાણે કે અમુક મુદ્દને પુનરાવર્તન (Cycle) થતું હોય એટલે કે યુગમાં પાછા અંતરુગ નિયમિત મુદ્દને થતા હોય તેમ પણ જોવામાં આવે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં તે બ્રહ્મ લોકથી માંડીને બધા એટલે ચૌદ ભુવનના લોક ફરી ફરીને આવનારા કહેલા છે. (આ બ્રહ્મભુવના લોકાઃ પુનરાવર્તનોર્જન) તેમ પરમેશ્વરે સૃષ્ટિ રચી તે પણ **વયાપૂર્વમકલ્પયત્** । એટલે કે પૂર્વે હતી તેવીજ રચી-અગર કહો કે કલ્પી. કેમ કે અદ્વૈતને તો સિદ્ધ દશામાં બધી કલ્પનાજ છે અને તેથીજ સૃષ્ટિની યુક્તિસર અનેક કલ્પનાઓ છે. આ મુદ્દતી કાંતિનું તત્વ આર્ય ધર્મમાં સ્પષ્ટ છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પ્રાચીનતા વિશેષ દેખાતી નથી; કેમ કે દુનિયાની તમામ પ્રાચીન પ્રગ્નઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કેલ્ડઅન, ફિનિશિયન, સિરિયન, ઇજિપ્શિયન, ઇરાની, ગ્રીક, રોમન આદિના પત્તા નથી, અને હિંદુસ્થાન સૌથી પ્રાચીન જતાં ગમે તેવી અવદશામાં અમુક સ્વરૂપમાં પણ હયાત છે, માટે આર્યાવર્ત બહાર એ ક્ષેત્રમાં આપણને બહુ પ્રાપ્તિ થાય તેમ નથી. ઇસુ ખ્રિસ્તના પહેલાંની હકીકતમાં ઉગ્રમૂર્તિ પૂજન-આર્યાવર્તમાં મૂર્તિ પૂજન થાય છે એવી નહિ પણ તદ્દન અજ્ઞાન નિરીશ્વરવાદ ફરતા અને અનીતિથી ભરેલી-નો સમય હતો; તેમ જડવાદ નહિ પણ સુધારકો જેને વહેમ અગર બ્રમણ કહે છે તેવી સૂક્ષ્મ ભૂતો કે ચૈતન્ય શકિતની હયાતી મનાતી હતી. ઇસુ પચગબરના સમયમાં પણ તેજ સ્થિતિ હતી; પણ ત્યાર બાદ સેંકડો વર્ષે રાજકીય વિગેરે પ્રસંગોને લઈ ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો. મતભેદ કે મૂર્તિ પૂજનમાં થણો વિકાર અને અનર્થ થયો ત્યારે તેમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રકટ થયો. આ ધર્મના અંગે ગ્રીસ અને રોમનાં રાજ્યને-બુદ્ધ ધર્મથી જેમ હિંદુસ્થાનને થયું છે તેમ-અસર થઈ એમ મનાય છે. શરૂઆતમાં રોમના પોપનું જોર વધ્યું. બાઈબલ ઉપરની એવી અધ્યા વધી કે તે બહારની કાંઈ ચીજ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહિ એમ ઠર્યું. ખગોળ, ભૂગોળ ઇત્યાદિ વિષયો

આર્ય ઉત્ક્રાંતિમાં પ્રત્યેક જીવ-જડ સુદ્ધાંતનો-સૂક્ષ્મ દેહ વડે ઉત્તરોત્તર ક્રાંતિમાં જઈ અનુક્રમે દેવત્વ કિંવા બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ અગર પ્રાણીનો જીવ તે તે સ્વરૂપમાંજ નાશ પામે છે, ને તેના સંસર્ગમાંથી અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર નવા જીવો જૂદા રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; એકજ જીવની સંકલ્પના નથી. જીવ થયો તે થયો ને નાશ પામ્યો તે પામ્યો; પછી કાંઈ તેની પંચાત નહિ.

તથા ઇતર શાસ્ત્રો પણ જાણે કે નાશ પામ્યાં હોય તેવાં થઈ ગયાં. આજ-
બલને અનુસરીને હોય તેટલુંજ માન્ય, ને બાકીનું તે બહારનું માનનારને
દેહાંત દહં સુધીની સજ થવા માંડી. છતાં જેમ સત્ય વાત અને કુદરત હમે-
શને માટે દાખી શકાતાં નથી તેમ શાસ્ત્રીયજ્ઞાનનો (Sciences) તથા
સાહસનો જુરસો ઉછળ્યો. જર્મનિમાં માર્ટિન લ્યુથર પ્રકટ્યો. તેના પ્રતાપથી
પ્રોટેસ્ટ (પ્રતિવાદ) રૂપે પ્રોટેસ્ટન્ટ વિગેરે ધર્મો નિકળ્યા, અને પોપની વિકાસ
પામેલી સત્તાને ઘા લાગ્યો. યુરોપમાં ઈંગ્લેન્ડના વિખ્યાત એકન તથા ટ્યુરેન
નાડેકોર્ટ જેવા મહાન પુરૂષો પાક્યા. આ મહાત્માઓએ કેવલ શુષ્ક ધર્મનાં
ફરમાનોને નહિ વળગતાં માણસ જાતના સુખને અર્થે શ્રમ લેવામાં
લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવી, નકામા તર્કો (Sophistry) ને સખત ફટકા
માર્યો ને તેથી શોધ જોળી થવા માંડી. આ ક્રાંતિના પરિણામે હાલ
નંદ્રએ છીએ અને પચાસ વર્ષ ઉપર કાંઈ માને પણ નહિ એવી આશ્ચર્ય-
જનક શોધો* માણસના સુખની ખાતર થવા માંડી હવે યુરોપમાં મૂર્તિ-

---

* જર્મન ' ફેક્ટર ' (એકજ માણસ બેશીને તેનો ઉપયોગ કરી શકે
તેવું વિમાન) તથા ઝેપલીન તથા ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેચનું ટૅંક (લશ્કરી મોટર-
રને ચાતરફથી ટાંકી માફક ઢાંકી અંદર રહી જોળીએ મારી શકે પણ બહા-
રથી અંદર જોળી કે કાંઈ લાગી શકે નહિ તેવું, આપણામાં જૂના વખતમાં
બનાવટી હાથી બનાવી અંદર લડવૈયા રહેતા તેવું સખમરીન, પ્રવાહી ગેસ,
પ્રવાહી અગ્નિ, ઇત્યાદિ હાલના મહાન વિગ્રહમાં અનેક નાશક શોધો થઈ છે,
તથા તે સામે બચાવ માટેની શોધો એમ અનેક શોધો થઈ છે. ટૂંચ (હા-
લની લગ્નયક ખાંધ) તથા કાંટાવાળા લોખંડી વાળાની ફૂલગુચણી કરે છે
તે સામે ઉપર કહેલી ટૅંક છે, અને પ્રવાહી ગેસ સામે તથા અગ્નિ સામે
હેલ્મેટ (જુરખા), ફ્રેચોએ બનાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે શોધો થઈ છે ને થાય છે.
આ બધી શોધો જો કે હાલ નાશને માટે છે પરંતુ હમણાં પચાસ વર્ષમાં
માણસના સુખને માટે એકંદર શોધ જોળના ક્ષેત્રમાં બાકી રહી નથી,
આ વિગ્રહને અતે આ નાશ કરનારી બધી શોધજોળોનો ઉપયોગ બીજા
બ્યવહાર માટે ઉત્તમ રીતે કામે લાગવાથી લોકોને સુખ થશે એ નિર્વિવાદ
છે. સખમરીન પકડવા માટે તેનો અવાજ (Sound) ગ્રામોફોનના ધોરણે
હાઇફ્રેક્શનથી પકડેલો, તે હાલમાં પશુફોનોગ્રાફ માફક બનાવવામાં આવે છે.
વિમાનો મારફત વિલાયત એ દિવસમાં જવાના પ્રોગ્રામો હાલથીજ ગોડ-

પૂજના દુરપયોગમાંથી જેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મ નિકળ્યો, તે. પોપની સત્તાના દુરપયોગમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ વિગેરે પક્ષો નિકળ્યા, તેમ પાછા નવીન શ્લેષક સુધારકો પણ ધીમે ધીમે જડવાદની ટોચ ઉપર ગયા છે એટલે આઘાત પ્રત્યાઘાતના ધોરણે પાછા “ પ્રોટેસ્ટન્ટને પાત્ર થયા છે, તેઓ આર્યા-વર્તના આર્વાકને દરજ્જે, બદલે તેથી પણ આગળ જઈ સોસાયલિસ્ટ (સમાજ હિતવાદી,) નિહિલીસ્ટ (શૂન્યવાદી), એનાર્કિસ્ટ (આશાશકવાદી), અને હમણાંના બોલ્શીવિક વિગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પ્રમાણે વિકાર ખમી જડવાદીઓ રાક્ષસી વૃત્તિઓવાળા થયા એટલે પાછો પ્રત્યાઘાત (Reaction) થવા માંડ્યો છે, અને જડની પાછળ ચેતન અગર સૂક્ષ્મ છે એ ઉપર શોધા ચાલી રહી છે, એટલુંજ નહિ પણ જડવાદના દિવસ પૂરા થઈ રહ્યા છે એમ પણ મનાય છે; કેમકે સ્પિરિટ્યુઅલિઝમ, થિઓ-સોફિ, હિન્નોટિઝમ, ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ તત્વ ઉપર લક્ષ્યબિંદુ કરીને પાશ્ચાત્ય શોધકો પરિશ્રમ લેવા માંડ્યા છે. આ લોકો એકાગ્રતા કરીને એટલે દરજ્જે પહોંચ્યા છે કે આર્યનું વેદાન્ત અને યોગ જાણે અજાણે યુરપ અમેરિકામાં રજો રજો પ્રસરી ગયાં છે. જ્યારે તેમના યુરપમાંના ખીચારા ખાદરીઓ આર્યાવર્તમાં આવીને લોકોને ક્રિશ્ચિયન કરવાની મેહેનત કરે છે ત્યારે તેમના યુરપમાંના ધર્મ બહુઓમાંથી તેમના પોતાના મુલકમાંજ પાછા આર્ય વેદાન્તી વધતા જાય છે એ તેમની જાણ બહાર કદાપી હશે ખરું ? એનો અર્થ એટલોજ છે કે આખર સત્યનોજ જય છે. આ વેદાન્તનો એપ આખા યુરપમાં તથા અમેરિકામાં ઉડ્યો છે; ને તેના પરિણામે આર્યજૂમિમાં અજ્ઞાન લોકોને ક્રિશ્ચિયન કરેલાની સંખ્યાના મુકાબલામાં યુરપ અમેરિકામાં સંસ્કારી વિદ્વાનોમાં વેદાન્ત ધર્મ કેટલો પ્રસર્યો છે ને આંખ ઉઘાડીને જો કોઈ જોઈ શકશે તો માલુમ પડશે કે સત્યજ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત છે. આર્યાવર્તના સ્વામી વિવેકાનંદ, બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીય, તથા સ્વામી રામતીર્થ ઇત્યાદિ મહાત્માઓને યુરપ અમેરિકામાં ઘણુંજ માન મક્કતું ને હજી પણ મળે છે.

વાય. છે. પારીસ અને લંડન વચ્ચે શરૂઆત થઈ ગઈ. એડવોકેટ ન્યુસપેપર મુંબાઈ અને પૂના વચ્ચે વિમાન મારફત ગયું. મુંબાઈ અને કરાંચી વચ્ચેની દપાલ વિમાનમાં ગઈ. વૈદકશાસ્ત્ર અને ખાસ કરીને વાહકાપ શાસ્ત્ર (Surgery) ના ક્ષેત્રમાં તો એટલો સુખારો વધારો થયો છે કે દુનિયાનું ઘણુંજ કલ્યાણ થશે એ નિર્વિવાદ છે.

મેકસમૂહર જેવા મૂહસ્થો કહે છે કે “ વેદાન્ત જાણ્યા પછીજ મને મોતની બીક ટળી. ” પેરસેસ્સ, જેકબ બીમ, શોપનહોઅર ઇત્યાદિ મહાત્માઓ તેમજ થિઓસોફિના મહાત્માઓ પણ વેદાન્ત ઉપર કેટલો પ્રેમ ધરાવે છે એ કહેવાની જરૂર નથી. શોપન હોઅરે અંતકાળ સુધી વેદાન્તમય ઉપનિષદ્દનું પુસ્તક જાતી સરસું રાખ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

જે વીજનું સંઘર્ષણ થતાં તેમાંથી ત્રીજું ફળ નિકળે છે. જે મત અગર મેધર્મોના સંઘર્ષણથી પણ થતાં ફળ આપણે જ્ઞેયાં છે. એકમેકના ગુણ દોષને લઇને વિચિત્રજ પ્રકાર નિકળી આવે છે. નિર્દય માણસ કાઇને મારવા જતાં અંતરનો સાક્ષી જગી ઉડવાથી પોતેજ પલટાઇને દયાવાન થઈ જાય છે. આ ન્યાયથી ઉપર કહ્યા મુજબ યુરપના જડવાદમાં પાછો ચેતન શરૂ થઇ ગયો છે. બારમા અને તેરમા સૈકામાં જેને અધાધુધીનો સમય (Middle or Dark Age) કહે છે તે સમયના કમકમાટી ભરેલા ઇન્કિવિઝશન (નાસ્તિક માટેની તપાસણીની ન્યાયાધીશી) એ નામની સંસ્થાથી થએલો કાળો ફેર વર્ણવી પણ શકતો નથી. મોટા રાગઓ બાદશાહો તેમજ મોટાં રાજ્યો પણ ટુજતાં, અને લાખો નિર્દોષી મનુષ્યોના કમકમાટી ઉપજાવે તેવી રીતે વધ કરવામાં આવતા હતા. યુરપના સારા ભાગે આર્ય ભૂમિમાંથી ઇરાન અરબસ્તાન મારફત તેમજ મિસર તથા ઓસની મારફત અને બીજી દિશામાં મૂર લોકો મારફત ક્રાન્સ તરફથી જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ યુરોપમાં થયો, ને તેથી તેમનો બચાવ થયો. હાલ પણ હિંદુસ્થાનના પ્રત્યક્ષ સમાગમથી યુરપના જડવાદમાં ચેતન્ય પ્રસરવા માંડ્યું છે. યુરપના લોક બકાઈ કરે કે અમે એશિયાને પ્રકાશ આપ્યો તે હાલ જે કે ધણે ભાગે સત્ય છે; પરંતુ હાલ જેમ હિંદુસ્થાનમાંથી કાચો માલ યુરપ જઈ ત્યાંથી રાચરચીકું તૈયાર થઈ ને આવે છે તેમ છે, અગર ચંદ્ર જેમ સૂર્યનું તેજ લઇને બીજાને આપે છે તેવું છે. ગમે તેમ હોય પરંતુ ઇતિહાસ ઉપર મુજબ છે. વાસ્તવમાં દુનિયાના આચાર્યો અગર પયગંબરો એશિયા ખંડમાંજ પાક્યા છે. ક્રાઈસ્ટે યુરપને ખ્રિસ્ત ધર્મ આપ્યો, પણ પોતાની ખુદ જન્મભૂમિ એશિયા ખંડ જ છે. તેવી રીતે મહમદ પયગંબર પણ એશિયા ખંડનાજ હતા. તેમણે એશિયા ખંડને ધર્મ આપવા ઉપરાંત આફ્રિકા તથા યુરપને પણ કાંઈક આપ્યો છે. ઉપર કહ્યું તેમ દક્ષિણમાંથી મૂર લોકો તરફથી મળ્યો અને પૂર્વમાં ઇરાન, અરબસ્તાન તથા મિસર મારફતે મળ્યો.

૧ આ ક્રાંતિઓ યુરપ ખંડમાં થઇ તેવીજ એશિયા ખંડમાં થઇ છે, એશિયા અને યુરપખંડની ક્રાંતિઓ પ્રથમ પ્રથમ ખતાવવાને બદલે બધાનું મૂળ જે આયોર્વર્ત, તેની ક્રાંતિઓ નિરખીશું એટલે ચેતરફ પ્રકાશ પડશે. મૂળને પાણી મળે એટલે ડાળાં પાંખડાં એમ સર્વ અંગો પામે માટે મૂળ તપાસીએ.

આર્યશાસ્ત્ર જ્ઞેશો તો જણાશે કે વિપ્લવ લગવાનના પ્રથમના અવના-
રથી માંડીને આજ સુધીમાં અનેક ક્રાંતિઓ થઇ ગયેલી છે. હાલની કેહેવાતી
ઇતિહાસની વ્યાખ્યા મુજબનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી, તેમ તેવા ઇતિહાસ
કાંઈ પણ પ્રાચીન દેશમાં ભાગ્યેજ મળશે; પરંતુ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણના
અથા કે જે એક પ્રકારના સ્પષ્ટ અને બોધદાયક ઇતિહાસજ છે તેમાંથી
સ્થળ સમય અને યુક્તિથી ગ્રહણ કરતાં માલમ પડશે કે ઋષિઓ અને
વેદના દસ્યુ વચ્ચેના ઝઘડા, દેવ અને દાનવ અગર સુર અને અસુર વચ્ચેના
ઝઘડા, આર્મ અને પુરાતની આર્યોર્વર્ત બહારના અગર અંદરના અનાર્ય
મલેચ્છ, દ્રુણ, શક, યવન વિગેરે વચ્ચેના ઝઘડા, ક્ષત્રિયના રાક્ષસો તથા
દૈત્યો સાથેના તેમજ અંદર અંદરના ઝઘડા, વેદનાં પદ્ધતિન વચ્ચેના ઝઘડા,
આર્યક સાથે વૈદિકના ઝઘડા, બૌદ્ધ જૈન વિગેરે સાથેના વૈદિકના ઝઘડા,
મહાવાસ્થવિઓ, શ્રી શંકરાચાર્ય સાથેના બધા મતવાળા સાથેના ઝઘડા, અને
તેમના પછીથી તેમના મત વિરુદ્ધના વિશિષ્ટાદૈત દૈત તથા શુદ્ધાદૈત વિમેરેના
અંદર અંદરના તથા અદૈત સાથેના ઝઘડા, આર્યોના યવન તથા અનાર્ય
પ્રજા સાથેના ઝઘડા, હિંદુસ્તાન બહારના પ્રિરિત મુસલમાન. ચાહુદીના ખુદા-
ના સેતાન સાથેના ઝઘડા, ઇરાનના અહુર્મઝદ અને અહીર્માન વચ્ચેના
ઝઘડા, અને હાલના વર્તમાન ધર્મવાળાના અંદર અંદરના ઝઘડા માત્ર
એટલું કહે છે કે અનાદિકાળથી દેશ, કાળ, સ્વભાવ, વૃત્તિઓ વિમેરે અનેક
સંજોગોને લઇને, ખણસોમાં એક બીજાને સમગ્રવવાની ખામીને લીધે અચર
હરેક તેવા કારણથી પણ ઝઘડા થતા હતા, થાય છે, અને ચરો તેમાં મુખ્ય
કારણ ક્રાંતિજ છે. ક્રાંતિઓ કુદરત છે. હાલના કેહેવાતા સુધારાના જમાનામાં
પણ આયોનિયનોની ક્રાંત, ચાહુદિઓની રૂશિયામાં થતી ક્રાંત અને બધા
યુરપમાં થતી હાડમારી, આસ્ટ્રેલીયા તથા અમેરિકામાંથી ત્યાંની સ્થાનિક
જૂની પ્રજા, (Aborigines) નું નિકળ ઢાઢી નાંખવાનું કૃત્ય એ
તમામને ક્રાંતિ તરીકે સમજાવવામાં આવે છે. અને છેવટ હાલમાં પ્રિરિન

અંધગોએ જાંદર જાંદર એકમેકનાં ગળાં કાપ્યાં અને કાપે છે તેને પણ દાક્ષના વિદ્વાનો માનિત કરે છે, અને વળી ત્યાં સુધી કરે છે કે તેમાંથી સાફજ પરિણામ એકંદરીમાં આવશે. આ પ્રમાણે જળજીશે કે દુનિયામાં એક મત અગર ધર્મ અગર વિચાર બધા લોકને અનુકૂળ નહિ હોવાથી મતભેદ પડે છે; અને પછી એકમેકના ધર્મજીથી એક જૂદુંજ ક્ષણ નિકળે છે એમ અનુક્રમે ક્રાંતિઓ (Transition stages) ચાલ્યાજ કરે છે. જોકે વેદમાં કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન મ.ગ દર્શાવેલા છે. અને જો કે તે માર્ગ અનાદિ છે, તો પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે કે કર્મ માર્ગમાં જ્યારે ઘણા અનાચાર વધ્યો ત્યારે ઉપાસના અને યોગ તરફ લોકોનું વલણ થયું, ને તેમાં પણ ચિકાર થયો એટલે જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર વૃત્તિઓ ગઇ. બ્રહ્માથી માંડીને આંદર યુગમાં જોશો તો તેજ રહસ્ય સમજાય છે. તેમજ દિવ્યસાક્ષ, હિરણ્યકશિપુ, બલિ, પ્રહ્લાદ, વામન, કપિલ, બુદ્ધ વિગેરેનું નિરીક્ષણ કરશો તોપણ જળજીશે કે જ્યારે જ્યારે દેવોને ગર્વ થઇ નિવૃત્તિ પરાયણ એવનવદમાં પ્રમાદ અગર શિથિલતા થઇ અજ્ઞાન વ્યાપનું ત્યારે ત્યારે દૈત્ય દાનવ રાક્ષસોનું પ્રાપ્ત્ય વધનું, એટલે કે પ્રવૃત્તિ પરાયણ જ. વદ રૂપે પુરુષાર્થનું જોર વધનું; અને જ્યારે તેઓ અનીતિ કરતા ત્યારે પાછું સુરનું એટલે નીતિયુક્ત એતનવાદ અગર દૈવવાદનું રાજ્ય સ્થપાનું. “ સુર-દેવ એટલે પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન, અને અસુર, ‘ અમુ ’ એટલે પ્રાણને રજ કરનાર “ અજ્ઞાન ”. આ ઝઘડનું તાત્પર્ય જોતાં નીતિ અને અનીતિ અગર સદ્વૃત્તિ અને દુર્વૃત્તિ અગર જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, અગર પ્રકાશ અને અંધારું અગર એવનવાદ અને જડવાદ, એટલે તાત્પર્યમાં દૈવવાદ અને પુરુષાર્થવાદ એટલે ઈંદ્રિયો સુર તથા અસુર રૂપે થનારી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેના ઝઘડા ક્રાંતિના રંગજ દેખાય છે. કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન માર્ગના દુરુપયોગનાં દર્શાવો ઇતિહાસ ઉપરથી જોઇએ તેટલાં માલુમ પડે છે. કર્મકાંડનું જોર બહુ વધ્યું અને દુરુપયોગ થયો ત્યારે ઉપનિષદોનું પ્રાકટ્ય વિશેષ થયું, તે એટલે સુધી કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો પાસે શિષ્ય થઇને શિખવા લાગ્યા; અને ક્ષત્રિયોનું જ્યારે જોર વધી જઈ ક્ષાત્ર સત્તાનો દુરુપયોગ થયો કે પાછા પન્થુરામ જેવા બ્રાહ્મણે પ્રકટ થઈ ઘણું વાળી નાંખ્યો; ને પાછો તેમનો ગર્વ ક્ષત્રિય રામચંદ્રજીએ ઉતાર્યો. વિશ્વામિત્રના પુરુષાર્થનો અભાગ ગર્વ બશિષ્ટે ઉતાર્યો, અને તેજ બશિષ્ટની બરાબરીમાં તેજ વિશ્વામિત્ર પુરુષાર્થથી અભગ્યા ને બન્ને મહાત્માઓ અનંતકાળ સુધી લડી ઝઘડીને આખર તેમના પુરુષાર્થ તથા દૈવવાદ એકત્ર

થવાર્થી બનને મિત્રો થયા. આપણા શાસ્ત્રમાં જે બંધા અવગ્રહો અને ગા-
થાઓ છે તે આ ક્રાંતિના સૂત્ર ઉપરજ છે એમ જણાશે. હાલ પણ આપણે
ક્રાંતિના પ્રવાહમાં છીએ. નિરૂત્તર પરાયણતાના ધર્મના અર્થમાં જે નિરૂત્સાહ
અને આલસ્ય સાથે નિર્બળતા લગલગ સેંકડો વર્ષથી પ્રસરી ગયાં છે તે
ઠંકાણે કાળબળથી પાશ્વત્ય સાહિત્ય અને જડવાદના સંપર્કથી પાછા પ્રવૃત્તિ
પરાયણતા અને જડવાદ શરૂ થઈ જઈ વ્યક્તિત્વનું (Individualism)
તત્ત્વ દાખલ થઈને સંસારના બંધારણને હલમચાવી નાંખ્યું છે. યુરપના
અનુકરણમાં માથાના વાળ, પોશાક, ખહારનો આચાર, અને ખાનપાન એ
બધું આપણે તરત ઉઠારી લીધું છે; પરંતુ અનુકરણના નિયમ પ્રમાણે અસુર
તે સુરનો મોટો ભાઈ હોવાથી સારા કરતાં નરસું પ્રથમ આકર્ષક થાય છે
એ ન્યાયથી આપણે એ બધો ભાગ લીધો, પરંતુ યુરોપીઅનના ઉમદા ગુણ
આપણે કેટલા લીધા તે અંદર ઉંડા ઉતરીને તપાસશે. એટલે બસ થશે,
હાલના અનુકરણના ઉન્માદમાં પારીકીથી જોશે તો ક્રાંતિનો પૂર્વ રંગજ
દેખાશે. દરેક માણસ અને યીજમાં ગુણ અને અવગુણ બે રહે છે. શાસ્ત્રના
દ્વંદ્વ પૈકીનું આ પણ દ્વંદ્વ છે. એકલો ગુણ કે અવગુણ સ્વતંત્રપણે અસ્તિત્વ
ધરાવી શકતોજ નથી, પરંતુ એ બધા દ્વંદ્વ વાચક શબ્દો એકમેકને મુકાબલે
અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વસ્તુતઃ (absolute) સાફ નરસું કાંઈ નથી. માત્ર
મુકાબલે (Relative) છે; તેમ હંમેશ મિશ્રિત રહે છે. સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ
જ નથી માટે ક્રાંતિઓ થાય છે. સખ્ય ચેતવાનું એટલું કે આજ અનુકરણ
કરો યા ન કરો પણ અંતરનું અનુકરણ તો જરૂર કરવું જોઈએ. સદ્ભાગ્યે
હાલની ક્રાંતિમાં આ અનુકરણ સાથે પુરૂષાર્થનો જુસ્સો વધી સ્વદેશ ભક્તિ-
ભાવ રૂપે પ્રકટી આપ્યા એશિયા ખંડમાં આ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહનાં મોજાં
સ્થળ પરત્વે કમી યા જસતી દેખાય છે. તે સાથે આત્મબળ-ઉત્તર રાક્ષસી
બળ-નો પ્રવાહ ચાલ્યો છે. આર્યાવર્તમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ શરૂ થઈ અરબ-
સ્તાન, ધરાન, ગ્રીસ, ઈજિપ્ત, રોમ, ક્રાન્સ જર્મની અને પોર્ટુગાલ એમ
યુરપમાં થઈ અમેરિકા થઈ જાપાન સુધી પહોંચ્યો છે, એટલે કે પૂર્વમાં
જૂગસ્થાને આવશે એમ લાગે છે, કેમકે પૃથ્વી ગોળ છે.

જે આર્ય ભૂમિમાં ધર્મના રક્ષણાર્થે અનાર્યો સાથે સેંકડો વર્ષ લઢી-
વઢી રક્તપાત કરી અનેક સંકટો વેડીને પણ હિંદુપણ અને ધર્મ વડીલોએ
સાચવી રાખ્યાં છે તે ઠંકાણે હાલમાં ધર્મને ઠંકાણે દેશાભિમાનનો જુસ્સો

પ્રકાશમાં આવ્યા છે એ કાળ અને કાલિનુંજ બળ છે. કાળ દેવેનાં કે તેજ પણ મુસલમાની સત્તા થાય તો જુલમ થવા માંડે, પરંતુ એ એક જૂથ લાગે છે. મુસલમાન સમજ્યા કે એવા ઝનુનથી આખર કાંઈ વળતું નથી. અનેક પ્રકારના જુલમ છતાં હિંદુ તો હિંદુજ રહ્યા છે; બંધી દુનિયાં મુસલમાન થઈ નથી તથા થવાની પણ નથી; તે સાથે હિંદુઓ એવા સુધરવા માંડ્યા છે કે વડીલોએ ધર્મની ખાતર જે બગિદારો આપ્યાં તેવાં હાલ ભાગ્યેજ આપવા કાષ્ટ તૈયાર થશે. હાલમાં તો વટલાવવા બદલનું જેર નાશ પામ્યું છે. આપણે જોઈએ છીએ કે સુધરેલા રજપુત, મરાઠા, વાણીયા, તથા બ્રાહ્મણ, યુરોપીયન, મુસલમાન બેગા જમે છે, અને અંત્યજો હામકામ રસોઈયા તથા બટલારો હોય છે, એટલે હવે વટલાવવાપણું છેજ નહિં. વળી જુઓ કે કાબુલના મરહુમ નામદાર અમીર સાહેબે હિંદુની ગાય માટેની કેવી લાગણી બતાવી હતી તથા પોતાના રાજ્યમાં કેટલા હિંદુ અમલદારો રાખ્યા છે તે હિંદુના ધર્મને કેટલું માન આપતા અને આપે છે ! હાલમાં ગૌરવ અફઘાનિસ્થાનમાં કુરબાની કરવાને માટે બંધ કર્યો છે. સ્વરાજ્ય અગર હોમરૂલ માટે નેશનલ કાંગ્રેસ અને મોસ્લિમલીગ બેગાં કામ કરે છે. ગાંધીજી અને શૌકતઅલી બેગા કામ કરે છે. એ બધું ક્રાંતિનુંજ બળ છે. મુસલમાનને વટલાવવાની હાંશ નથી અને સુધરેલા તથાસ્વરાજ્યની ઉતાવળવાળા હિંદુઓને વટલાવાનો વાંધો કમતી થતો જાય છે. હવે તો બધા મળીને એક પ્રજા થવાનો સ્વત્વ હેતુઉત્પન્ન થયો છે.

હિંદુ મુસલમાનનું હમણાંનું ઐક્ય સ્વપ્નમાં પણ હતું ? હાલ કોંગ્રેસો ડ્રાન્દરન્સો, મોસ્લિમ લીગો, હોમરૂલ લીગો બધાં એજ માર્ગ ઉપર છે. જમાનાની ખુબી અને પ્રભુની માયા જુઓ કે એનીબીસંટ, અરન્ડેલ, ને હોર્નિમેન જેવાં વિદેશી રત્નો હિંદુસ્તાનની ઉન્નતી માટે સ્વાત્માભોગ આપે છે. ધન્ય છે એ મહાત્માઓને ! આ વિદેશી રત્નોએ ક્રાંતિનો રંગજ બદલી નાંખ્યો એમ કહેવા હરકત નથી. આ જુસ્સો ધર્મનું એક અંગ છતાં પણ તેને ધર્મનું સંરક્ષણ નહિ મળે તો પાછી અધોગતિ પામી રાક્ષસી માયા ઉપર જવા ધારતી છે. ગમે તેટલું પરાક્રમ કરો પણ છેવટ ધર્મ વગર મનને શાન્તિ મળતી નથી એ દરેકને અનુભવની વાત હશેજ, અને શાન્તિ નહિ તો પછી ખરૂં સુખજ નહિ. એ તો કબુલ કરવું પડે છે કે હાલનો જમાનો કર્મ એટલે કે વેદના કર્મનો નહિ પણ અક્રિતનાં સંસારનાં વ્યવહારિક કર્મ

(Activities) એટલે પૃથ્વી પ્રવૃત્તિઓ છે, તેમજ જગતે જાણી શકે એ ભાગ ઉપર છે તે પછી હિંદુસ્થાનને પણ પાનાનું અસ્તિત્વ જગતી રાખવાની ખાતર તેવા થવાની જરૂર છે. ને તેથી ગીતા વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પ્રવૃત્તિ પછી નિવૃત્તિ એ એક રૂઢિમાં નિર્મિત ક્રાંતિ ઠરેલી છે એમ આશય પતાવે છે. આપણે તો જ્ઞાંત્રી વખતથી નિવૃત્તિ ખૂબ બોગવી ચૂક્યા છીએ માટે હવે પ્રવૃત્તિની ક્રાંતિ થવાની છે. વળી એ પણ સમજવાનું છે કે હિંદુ ધર્મમાં નિવૃત્તિ જે કહી છે તેનો અર્થ એવો છે કે વાસનાનો ક્ષય પરિપૂર્ણ થાય ત્યારેજ નિવૃત્તિ છે, તેમાં પણ વળી “ લોકસંગ્રહ ” (બીજાઓને દાખલો આપવો તે) માટે પ્રવૃત્તિની ભક્ષામણ છે. કારણ કે આવી નિવૃત્તિ લાભોમાંથી લાભ્યે કોષકંઠે થાય છે, ને તે દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી દરેક માણસે પ્રવૃત્તિ અરોઅર કરવી જોઈએ કે તેથી **અશક્તિમાન મહેતુ સાધુ** એવું લાંછન લાગે નહિ. ગીતાનું રહસ્ય એજ છે કે પ્રવૃત્તિપ્રિય પુરૂષને પ્રવૃત્તિ કહી છે અને નિવૃત્તિ તો કોઈ જગદ્દે અધિકારી હોય તેને માટેજ છે. વાસ્તવિકમાં બન્ને અન્યોન્યાશ્રયવાળાં છે; ને તેથીજ કેટલાક લોકોને ગીતામાં નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ, અગર કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મનો મોઢા હોવાથી વિરોધભાસ દેખાય છે.

આ બધાની મતલબ એટલીજ છે કે જે જે વખત જે જે ધર્મ અગર પંથ પ્રચલિત થયો તે તે વખતે તે ઘણો ઉપયોગી અને તારક હોઈને ક્રાંતિના નિયમને અનુસરીને હતો. મેક્સમ્યુલર કહે છે કે (Every religion is only that which was possible at the time which was compatible with the language the thoughts and the sentiments of each generation which was appropriate to the age of the world). અતીતના પાયા ઉપર ઇશ્વરત અજાયબ નહિ. માત્ર જે તે સમયના સંસ્કૃતિમાં, પાછળથી તેમાં ગેર સમજ અથવા અગાડ અછ ગયો ત્યારે પાછો તેનો ક્ષય થઈ બીજાંજ ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બ્રહ્મામાંથી સૃષ્ટિ અછ તેમાં પશુ તેવીજ રચના અને યુક્તિ યુક્ત કલ્પના દેખાય છે. સ્વામીનાગયણુના ધર્મની ઉત્પત્તિનો તેવાજ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ આધુનિક દાખલો છે. એમ કહેવા હરકત નથી કે સહજનંદ મહારાજ તે સમયમાં થયા ન હોત તો કચ્છ કાઠીયાવાડની કેટલીક પ્રજાઓ હાથથી જતી રહી હોત. તેજ પ્રજાણે પૂર્વકાળમાં બધા આચાર્યોએ જે તે વખતે લોકો

હિપર કૃપા કરીને ધર્મમાં અનાચાર અગર દુરૂપયોગ થતો હતો તેનું થોડું સ્વરૂપ બદલીને પણ લોકોને આર્યધર્મમાં રાખીને રક્ષણ કર્યું છે.

જે તે વખતે તે મહાત્માઓ નહિ પ્રકટયા હોત તો આર્યધર્મનું આર્યા-વર્તમાં નામ પણ રહ્યું હોત નહિ, અને આર્ય ધર્મની હિંદુસ્થાનમાં જે દશા થઈ તે થાત. તેનીજ રીતે આર્યાવર્ત બહાર ઇસુખ્રિસ્ત તથા મહમદ પયગ-અર જેવા દેવાંશી મહાત્મા ન પાક્યા હોત તો તે મુસલમાની શી દશા થાત તે પણ કહી શકાતું નથી. કાળગળથી અગર સમય સ્થળ વિગેરે સંજ્ઞાથી વિકાર થાય તેમાં કાંઈ ઇલાજ નથી. હાત પણ આપણે જાતે જ છીએ કે સરકારના હુકમનો સ્તુત્ય હેતુ એક મોટા સત્તાધીશના મનમાં હોય છે તે જેમ જેમ નીચે જાય તેમ તેમ કિંચિત્ વિકાર પામી નાનામાં નાના નોકરના મનમાં કેવું રૂપ ધરાવે છે તે રોજના અનુભવની વાત છે. અગર તો બીજી રીતે કહીએ તો એક રાજ્ય કર્તાના ખુદના મનમાં જે વિચાર અને લાગણી હોય તેના જ્યારે મોટા અધિકારીઓ વિકાર કરી નાંખે છે ત્યાં પછી નાના નોકરોના મનમાં જ્યાંય પણ શી રીતે આવી શકે ? સર્વ કોઈ પેત્રપોતાને મળેલા અધિકાર અને અક્ષય પરત્વે બુદ્ધિ તથા સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે, એકજ કાયદાની કક્ષમને લાગે એક ન્યાયાધીશ ફાંસીની સજા કરે છે અને બીજાને છોડી મૂકે છે ! સારાંશ કે જે કોઈ ધર્મની અગર પંચની શરૂઆત થઈ છે તે તે વખતના લોક માંડ ઇટ થએલી છે; પણ પાછળથી વિકાર પામી રૂપાન્તર પામી છે. એકજ કુટુંબમાં જોશો તો દરરોજના વ્યવહારમાં ક્રાંતિઓ જણાશે.

ધર્મની ક્રાંતિઓનું ખરું સ્વરૂપ જે તે સ્થળે બતાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં સમગ્રપણે અવલોકન એક સહજ લહરૂપ છે. ધર્મની ક્રાંતિ અગર કોઈ જણ ક્રાંતિ એ શી વસ્તુ છે તે સમજવા માંડ તેનો મૂળ પાયો વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ હોવાથી તેનું નિરીક્ષણ કરવું પડશે, અને તેમ કરવામાં વિષયની બહાર જતા રહેવાનું તથા લંબાણ થવાના જાળમે પણ ક્રાંતિનું મૂળ કારણ વ્યક્તિ તેની પ્રકૃતિ અગર સ્વભાવ, સ્વભાવ સાથે જોડાયેલી વાસના, અજ્ઞાન એમ પચોણથી અગર બીજી રીતે સંબંધ હોવાથી અનેક બાબતોમાં ઉતરવું પડશે. વ્યષ્ટિ હિપરથી સમષ્ટિનું બંધારણ સમજાય માંડ વ્યષ્ટિ તથા સ્વભાવ માટે જરા વિસ્તારપૂર્વક કહેવું પડશે; કેમકે તે બન્નેમાં

તમામ બાબતોનો સમાવેશ થશે. વ્યષ્ટિ એ સમષ્ટિનો પાયા છે તેથી વ્યષ્ટિના ધર્મ ઉપર કુદૃગ તથા દેશના સારા નરસાનો આધાર રહે છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે ખાનપાનમાં ભેદ, પકવાનમાં, દાળાં, ચાખા શાક લાજી એમ દરેક બાબતમાં વ્યષ્ટિવાર સ્વભાવને લાઇને ભેદ પડે છે. ગાયનમાં પણ તેમ, પ્રકૃતિમાં પણ તેમ, રહેણી, કરણી, વૃત્તિ, વિચાર, પસંદગી, નાપસંદગી, એ તમામ બાબતોમાં પણ વ્યષ્ટિવાર ભેદ. રૂપ, રંગ, હાલ, ચાલ, અવયવોની બનાવટ, ખેડક, ઉડક, હર્ષ, શોક, રીત, ભાત, એમ દરેકમાં ભેદ છે. નાની સરખી આંખ અને નાકનું ટેરવું પણ દરેકનું જુદું છે. એકંદરે જ્યાં જુઓ ત્યાં ભેદજ ભેદ ! વ્યક્તિ એટલા ભેદ ! આ ભેદ એટલે દરજ્જે વ્યાપેલો છે કે તસ્વીર કરતાં પણ અંગુડાનું નિશાન ગુન્હેગારોને પકડવાના કામે આબાદ ઉપાય નિકળ્યો છે. કોઇ બે માણસના અંગુડાની છાપ એક સરખી મળતી નથી ! શું કુદરતની બધીહારી ! મનશ્ચય કે ભેદ એ ઇશ્વરને ત્યાંથી નિર્મિત થયેલો છે. હવે જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું તેજ પ્રમાણે સમષ્ટિ-રૂપી એક જાતનું, ન્યાતનું, ગામનું દેશનું કે આખી સૃષ્ટિનું સમજવું. એકજ દેવ પછી તે શિવ વિષ્ણુ માતા મેલડી કે ગમે તે હોય પણ તે બ્રહ્માણુ ક્ષત્રિય વૈશ્ય કે શૂદ્રના ઘરમાં પૂજતાં હશે તેની સેવા પૂજન અને નૈવેદ્યમાં તદ્દાવત પડશે. સૌ પાતંપોતાની રૂચિ અને રહેણી પ્રમાણે વર્તશે. **થથા દેહે તથા દેહે** એ ન્યાયથી એકજ દેવ બ્રહ્માણુના ઘરમાં અનાજ પામશે, માંસાહારીના ઘરમાં માંસ પામશે, મદ્યવાળાના ઘરમાં મદ્ય પામશે, અને અંત્યજને ત્યાં મુવેલા દોરનું માંસ પામશે ! એકજ ગામમાં બ્રહ્માણુના મોહલામાં વાણીયાને નહિં ફાવે, વાણીયાના મહોલામાં બ્રહ્માણુને નહિં ફાવે, રજપુત, મરાઠા કિંવા બીજા માંસાહારીના લતામાં નિર્માસ બોજન કરનારને નહિ ફાવે, માંસ ભક્ષણ કરનાર મુસલમાન અને હિંદુને પણ એક મહોલામાં નહિ ફાવે, અને છેવટ અંત્યજના મહોલામાં કોઇને નહિ ફાવે, અંત્યજમાં વળી દેડ, ભંગી, ચમાર એ બધા એકજ મોહલામાં નહિ રહી શકે. સર્વ ઋષિ સૌસૌના માર્ગે થઇને કાંતિમાં ચાલ્યા કરે છે, અને તેથીજ ભેદ પડે છે. લોક બિન્ન રૂચિવાળાં છે અને પૃથ્વીમાં અનેક જાતનાં રત્નો પડ્યાં છે એ પણ કાંતિનેજ નિયમ છે. માટે દરેક વ્યક્તિ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલું પોતાનું સાઈ કહીને બેસી રહે તો ઠીક છે, પરંતુ બૂલ ક્યાં થાય છે કે જ્યાં ઇતરને ધિઃકારવા જાય છે ત્યાં. પછી ચોક્કસ સંકટ ઉભું થાય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા તનમન ધનથી કરે તેમાં કોઇને વાંધો નથી. બીજા

માણસ પ્રત્યે ભાવના ન રાખે ત્યાં સુધી નિર્દોષ છે. પરંતુ બીજાનો તિરસ્કાર કરે એટલે સંકટ ઉભું થાય. એક નોકર અગર બારેટ પોતાના માલીકની મનસ્વીપણે પ્રશંસા ભલે કરે; પરંતુ બીજાએ તિરસ્કાર કરે અને અપમાનથી બોલે એટલે કદાચ ઉત્પન્ન થાય. તેમજ દરેક વ્યક્તિને પોતાને જે ધર્મ યા મત અભિપ્રાય હોય તે તેને મુખ્યત્વે હો; કેમકે અમુક ધોરણે ક્રાંતિમાંથી પસાર થએલો હોવાથી તે તેને પ્રિય છે; પરંતુ સામાન્ય નાહક અપમાન કરવા જાય તે ઇષ્ટ નથી. આ ધોરણ સાધારણ વ્યક્તિઓ માટે છે, ને તેથી તે ધોરણ મૂળ આચાર્યોને લાગુ પાડી શકાય નહિ; કેમકે તે મહાત્માઓને તે સમયે ખંડન મંડન કરવાની જરૂર હતી અને ઇશ્વર ઇચ્છાથીજ તે પ્રમાણે કરી ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં ફતેહ પામ્યા હતા, અને તેને પરિણામે ઘણે ભાગે દેવોના અંશવતારો ગણાયા હતા. ક્રાંતિનો પૂર્વ રંગ થયા પછી તે મહાત્માઓ પ્રગટયા હતા. પરંતુ તે વખતની સ્થિતિ કાયમની નથી. તેમ તે અધિકારવાળો કાંઈ દરેક મનુષ્ય હોતો નથી એટલે તે દાખલા લાગુ થઈ શકે નહિ. ખરૂં જોતાં ચોતરફના સંજોગોમાં જોડાયેલો અને પરાપૂર્વથી જોના રક્તમાં અમુક તત્વાં ઉતરી આવ્યાં છે તેવા ઇશ્વરને પોતાને ઇષ્ટ જણાતો ધર્મ તથા વિચાર ઉત્તમ છે. દરેક દેશે, ગામે, ન્યાતે, જાતે, તથા કુટુંબે પોતાની પ્રજાલિકામાંથી ક્રાંતિઓ પામીને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. સ્વામી વિવેકાનંદને મદ્રાસના એક યુવકે કહ્યું કે જડવાદ મને પસંદ છે; અને પછી વાદ કરવા માંડ્યો, સારે તેને ઈર્ષ્યા આપી તમારો મારી કહ્યું કે તને જવાબ આપવા જેવુંજ નથી. જડવાદ તો યુરોપ આદિ ભૂમિમાં હોય, આર્ય-ભૂમિમાં તેવા જડવાદ હોઈ શકેજ નહિ, તારા તો રક્તમાંજ ચૈતન્યવાદ છે, તું મૂર્ખ છે, અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના તેજમાં અંગનહ ગયો છે, માટે તારી પોતાની બરાબર શોધ કર, એમ કહી રમ્યા આપી. આ પ્રમાણે વ્યક્તિ તથા સમજિતું ક્રાંતિનું સ્વરૂપ છે.

ઉપર કહ્યા મુજબ એક મત વાળો બીજા મત વાળાને કોઈ પણ રીતે ફરજ પાડવા યોગ્ય નથી. દરેક મનુષ્ય પોતાની ક્રાંતિમાંથી પસાર થઈને નિર્ણય ઉપર આવે છે. નિર્ણય બદલને માનનાર સગુણ બદલને માનનાર ઉપર પોતાના વિચાર ધુસાડવા માટે જાય તે કેમ અને ? બાદશાહના કુંવર કુંવરી બાદશાહને વહાલાં તેટલાંજ સિધિ બાદશાહને ‘ પોતાનાં વહાલાં. ’ બળાત્કારથી કરેલું કોઈ વખત સફળ થતું નથી. બળાત્કારથી મુશ્ય અવગુણ

આપી શકતા નથી. સ્વભાવજ ખરો પ્રેરક છે. પછી તેમાં સંગતની અસરથી સંગનેજો મળે છે એ ખરું; પણ ખરૂં જોતાં તો સ્વભાવ માણસને મૂકતો નથી. ઉપર કહેલી વ્યક્તિનો આધાર પણ સ્વભાવ ઉપર રહે છે. માટે સ્વભાવ એ ક્રાંતિનો મૂળ પાયો છે. ને તેથી સ્વભાવ અને ક્રાંતિ એ ઘટાં પાડી શકાય તેમ નથી. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ છેવટ અર્જુનને બહુ સમજાવતાં કહ્યું કે તારો ક્ષત્રિય સ્વભાવજ (તારી પ્રકૃતિ) તને ફરજ પાડશે.

પ્રકૃતિ સ્વાનિયોશ્યતિ । ફરજના અનુભવમાં જોઈએ છીએ કે માણસ પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી, ભૂંડા ભૂંડાઈ ન મૂકે અને ભલો ભલાઈ ન મૂકે. ચોતરફ દેવતાના સંકટમાંથી એક સાધુએ એક વિંછીને સાત વાર કાઢ્યો ત્યારે સાતે વખત વિંછી તેને કરડ્યો. ગમે તે દશામાં પણ બહુ કરીને સુજન સૌજન્ય મૂકતો નથી, અને દુર્જન દૌર્જન્ય મૂકતો નથી. દારૂના ચકચૂર નિશામાં અગર બીજી ગમે તેવી દશામાં પણ માણસ જાતિ સ્વભાવ ચુકતો નથી, કારણ કે એ જીવ અનેક ક્રાંતિઓમાંથી પસાર થઈને અમુક સ્થિતિમાં સ્થિત થયો છે, પછી બાહ્ય આવરણ ગમે તેવાં લાગુ થાય. બહારવડીઆઓમાં પણ રજપુત અગર વાઘેરો મીયાણા જેવાની નીતિ જગત પ્રસિદ્ધ છે. આંબલી અગર કાચી ફેરીના સામું જોઈ માણસના મોમાં પાણી છુટશે. શેરડીને કાપો છુદો પણ રસ મધુરોજ આપશે. ચંદનને ઘસો કાપો બાજો પણ સુગંધજ આપશે. કાપનાર કુહાડાને પણ સુગંધ આપશે, અને લસણ હુંગળીમાં કરતુરી નાંખો પણ દુર્ગંધજ આપશે. તેવી રીતે દરેક પ્રજા અગર પ્રજાની વ્યક્તિના સહજ સ્વભાવિક ગુણદોષ હોય છે, આર્યાવર્તની લગભગ એક હજાર વર્ષથી પડતી હોવાથી સાધારણપણે મનુષ્યત્વ એટલે પુરૂષત્વના તથા ગૃહસ્થાઈના ઉંચા ગુણની ખામીઓ આવેલી દેખાય છે. તેમ આર્યાવર્તના બાહ્ય ક્ષત્રિય, વૈશ્યના ગુણ હાલ યુરોપમાં ગયા કહેવાય છે તે પણ તદ્દન ખોટું નથી. સ્વભાવમાં ક્ષોભ થયો કે ક્રાંતિનું સ્વરૂપ તૈયાર થવા માંડે છે. અન્નેનો યોગ પ્રાકૃતિક છે. કોઈ વખત ગાહુ નામમાં ને કોઈવાર નાવ ગાડામાં. ક્રાંતિના નિયમ પ્રમાણે ગાડીના ચક્રના આસની માફક માણસ દેશ તથા પ્રજા, ઉપર નીચે એમ બારા ફરતી આવ્યાં જાય છે. હાલની યુરોપ તથા એશિયામાં ચાલતી ક્રાંતિમાં પણ જુઓ સ્વભાવ કેવો દૃઢ અને અડગ રહે છે ! પરંતુ ક્ષોભ થવા માંડ્યો છે એટલે ક્રાંતિનું રૂપ જરૂર બદલાશે.

વડોદરાના પ્રેક્ષકની પેઠીએ જમમાં અમે બેઠા હતા ત્યારે દિલ્હીમાં

નામદાર વાઘસરોય ઉપર ઐય નાંખ્યાનો જે મહા ઘોર અને દુષ્ટ બનાવ બન્યો હતો ત્યાંથી એક જુવાન ઇંગ્રેજ કેપ્ટન તરતનો આવ્યો હતો, ને થોડા કલાક વેઇટિંગ રૂમમાં રોકાયો હતો. તે ઐયની તાજી જોએલી વાત હૃદય બેદક રીતે કહેતો હતો. હાથોની જખમ, નામદાર વાઘસરોયની તથા તેમની યાનુશ્રીની હિંમત તથા ઉદારતાની વાત સાંભળનાર દેશી જે ચાર બંધુઓ ખેડા હતા તે બધા એ ચંડાળ કૃત્ય કરનારને ગળો દેવા મંડ્યા અને દરેકે રીય.વવાની વ્તન વ્તનની રીતો સૂચવી મરી નાંખવા ઉપાય બનાવી મત દર્શાવ્યા. પેલા જુવાન અંગ્રેજ બંધનું સાંભળે પણ બેલે નહિ. મેં તે જુવાનને પૂછ્યું કે તે દુષ્ટ માણસને નમે શું કરો ? ત્યારે તે ઉદાર મરદે કહ્યું કે હું તેના ઉપર દયા કરું (I would pity him). તે સાંભળીને તેની મહાંઈ, મોટાંઈ, ગૃહસ્થાંઈ, ઔદાર્ય, અને બરા અંગ્રેજ બચ્ચાના ઉમદા યુજ્યુ જોઈને બધા શરમાઈ ગયા. દરેક માણસ સમજી ગયો કે આપણે કેવા છીએ. મેં પછી તુરત કહ્યું કે જ્યાં સુધી તમારા જેવા નર રત્નો પાકે છે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ પ્રજા અગર રાજ્યને કાંઈ જાનની આફતની ધાસ્તી નથી. હવે ખરું જુઓ તો ઉફકરાવાનું અગર વૈર લેવાનું અગર કરવાનું જે કાંઈ કહો તો તે ઇંગ્રેજ સિવાય બીજા કાંઈને હતું ? પણ જુઓ સ્વપાવનું કેવું પ્રાપ્ત્ય છે ? કાંઈએ પોતાનો સ્વભાવ છેડ્યો નહિ, અને બધાએ પોતપોતાની છત ઉથલાવી, અને છેવટ ખરી વાત મનમાં સમજી ગયા. કહેવત છે કે પ્રાણ અને પ્રકૃતિ બેગાંજ જાય ! હમણાં પછી પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થયો છે એટલે ક્રાંતિની શરૂઆત સમજવી.

બ્રણા લોકો મમજે છે કે પોતાનામાં બહુ સહન શક્તિ છે, પરંતુ જેમ પોતાને ખુશામત પસંદ નથી એમ કહેનારો તેજ ખુશામતનો ભોગ થઈ પડેલો હોય છે, જેમ દુર્ગુણી માણસજ બીજાના દુર્ગુણની વાતો કરે છે તેમ પ્રકૃતિને વશ થએલો પામર પ્રકૃતિના કૃત્રિમ આડંબરથી બીજાને છેતરવામાં પોતે જાતેજ છેતરાય છે. કોઈ માણસ કોઈ હાજવાને શક્તિમાન ન હોય અગર દ્રેષી માણસ વૈર લેવાને શક્તિમાન ન હોય છતાં સહન શક્તિનો ડોળ કરવા જાય તો મનમાંજ રાત દિવસ કલેશ કરવાથી અને ઉભરો નહિ કાઢી શકવાથી તનદુરસ્તી બગાડે છે, ને કાંઈ મહા વ્યાધિને શરણુ થાય છે. મોટે સહન ન થઈ શકે, અને તેથી શરીર ઉપર પરિણામ લખકર આવવા જેવું થાય તો બહેતર છે કે ઉભરો કાઢી નાંખવો. મતલબ કે સ્વભાવને તદ્દન

દાખવાનું મુશ્કેલ લાગે તો પછી તેમ કરવા કરતાં તેને સાવચેતીથી સત્તાનપણે સરળ માર્ગે આપવા વધારે ફાયદાકારક તથા શ્રેયસ્કર છે. બાકી મન ઉપર કાબુ રહી શકે ને તેથી શરીર અગર મન ઉપર અસર ન થવા પામે તો ધનુંજ ઉત્તમ છે. પ્રકૃતિ અગર સ્વભાવ ઉપર સૃષ્ટિનો આધાર છે, ને તેના ક્ષોભ ઉપર ક્રાંતિનો અધાર છે, અને ક્ષોભ તથા તેના પરિણામને સહન કરવું એ મહાત્માનું કામ છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ સીતાજીનો શોક જીંદગીભર મનમાં રાખી કર્તવ્ય કર્યો કર્યું તેનુંજ નામ સહનશક્તિ અને તેની તો બહાદુરી. સ્વભાવનુંજ પરાક્રમ. રામચંદ્રજી સક્ષાત ઇશ્વરના અવતાર હતા તો પણ ક્રાંતિનું સ્વરૂપ દુનિયાને બતાવવા કેટલી ક્રાંતિમાંથી પસાર થયા હતા એ કોઇને અજાણ્યું નથી. કેવલ બળાત્કારથી કરાવેલું અગર પોતાના જનસ્વભાવ વિરૂદ્ધનું આડંબરથી સ્વીકારેલું ખોટું સ્વરૂપ લાંબી મુદત ચાલે નહિ એ મતસબનું એક વખત આગળ કહેવાઈ ગયું છે. પોપટને રાધાકૃષ્ણ સિંખવાડયું હોય તે પ્રમાણે ભલે આખો દિવસ ખોલ્યા કરે પણ જ્યારે બિલાડી પકડે કે તરતજ રાધાકૃષ્ણ ઉડી જાય છે અને મૂળસ્વર ચીંચી નીકળી પડે છે. આખર વખતમાં સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, એટલે કે રાક્ષસી ત્રિતાળા માણસો દરેક જાત અને દેશમાં પાકે છે તે રાક્ષસો પણ મરતી વખત પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે; ઉંટ મરતી વખત મારવાડ સામું જીએ છે. માણસ પણ આખર અવસ્થામાં મૂળ સ્વરૂપ ઉપર આવે છે. ખીન્ને ઇલાજજ નહિ. કાગડો ગમે તેટલો મોર બનવા જાય પરંતુ અવાજ કાઢે કે ફસાઇ જાય !

યદા યદા મુંચતિ વાક્ય વાણમ્ । તદા તદા જાતિ કુલ પ્રમાણમ્ ।

કાગડો જ્યારે ઉત્ક્રાંતિમાંથી પસાર થઇને મોર બને ત્યારે ક્રાંતિ પૂર્ણ થઇ કહેવાય, બાકી તેમ થતાં સુધીની દરમ્યાનની ક્રાંતિઓમાં તો મૂળ સ્વરૂપનુંજ પ્રાપ્ત્ય સમજવું. મોર જેવો દેખાવા પ્રયત્ન કર્યો એ પ્રકૃતિનો ક્ષોભ મંડ્રાથો, પણ અનુભવમાં શું જીએ છો ? ફક્ત બાહ્ય એજાથી શું વળે ? ક્ષોભ તો અંતરનો જોઇએ. અંતરનો ક્ષોભ થાય તો પછી કાગડામાંથી મોર તો શું પણ મહાન ઋષિ થવાય ! કાકલુપંડીનો દાખલો મોજુદ છે; પણ ખુખી જીએ કે તેટલે દરજ્જે જવા છતાં પણ બાહ્ય આવરણ કાગડાનું રાખ્યું હતું ! આની અંદર કેટલું રહસ્ય છે. કેવળણીથી માણસ બદલાતો નથી, માત્ર પદ્ધત બદલાય છે. સ્વભાવ (Ego) વિકાર પામતોજ નથી. આરે યુગોમાં મોટા મોટા ચક્રવર્તી અગર તેથી વધેલા શકવર્તી રાજાઓ બહુ ગયા પરંતુ કોઇએ સ્વભાવ છોડ્યો નથી. આમળના ત્રણ યુગોની વાત પડતી

મેલીને જોઈશું તો જશુશિ કે કળિયુગની શક્યતાના શક્યતા રાજ્ય યુધિષ્ઠિર તથા કળિયુગના વિક્રમ, શાલીવર્હન તથા અશે કે જેવા શક્યતાઓએ પોતાના સ્વભાવ છોડ્યા નથી. જેમ કુદરત કદી વિકાર પામી નથી અને જન્મ મરણ બાલ્યવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે કાળને આધીન અવસ્થાઓમાં, સૂર્ય ચંદ્રની ગતિમાં, સમુદ્રની ભરતી ઓટમાં, દ્રવ્યોના ગુણ ઇત્યાદિમાં, વિકાર અગર ફેરફાર થતો નથી તેમજ માણુમના સ્વભાવનું છે. મિત્રાડીનાં અચ્ચાંને ઉંદર પકડવાનું શિખવવાની તેમ વાંચના અચ્ચાંને શિકાર શિખવવાની કંઈ શાળાઓ હોય છે ? પોતાના 'સ્વ' એટલે પિંડ સાથેજ 'ભાવ' એટલે અસ્તિત્વ હોય તે કેમ છૂટે ? જેમ સારી રીતે કેળવણી પામેલા કુતરાને ગમે તેટલો દાખમાં રાખો પણ બીન કુતરાને ભસ્તું દેખે કે તરતજ ભસ્વા વગર રહે નહિ, તેમ દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે, ને સુશીલ સુશીલતા ન મૂકે. જન્મ પહેલાંથી પોષણ કરનાર તથા ઉછેરી મોટા કરનાર માતૃપિતાને દુષ્ટ સ્વભાવનો કુપુત્ર ગમે તેવા સ્વાર્થના પાપમાં ગમે તેવા શબ્દોથી તિરસ્કાર કરે છે, અને સુપુત્ર ગમે તેવા સંકટમાં પણ માતૃપિતાની આજ્ઞાનો ભંગ કરતો નથી. કુપુત્રમાં રાવણનો દાખનો શ્રેષ્ઠ છે અને સુપુત્રમાં રામનો દાખનો શ્રેષ્ઠ છે; તેમાં વળી કૃષ્ણ પરમાત્મા તો અનર્કલ છે; બુદ્ધિ મર્યાદા બહારની ક્રાંતિના છે. આ મહાત્માઓએ પ્રકૃતિમાં ક્ષેત્ર કરી ક્રાંતિઓ કરેલ છે.

સ્વભાવમાં ઇષ્ટ ફેરફાર થાય તો ઘણું ભાગે સમજનું કે પ્રભુની કૃપા થઈ; બાકી સાધારણુ અનુભવ એવો છે કે સ્વભાવ બદલાતો નથી. આ સ્વભાવના અંગે કેવા ચમત્કાર જોવામાં આવે છે તે તપાસો. સ્વભાવ નહિં સમજનાથી જોર સમજો અને કલેશો થાય છે એમ બારીક તપાસમાં જરૂર નિકળી આવશે. સ્વભાવ પોતાને તેમજ સામાને સમજાયો કે તરત બધી વિટંબણા ટળવાની. દુનિયામાં ન્હાનામાં ન્હાનો અને મોટામાં મોટો, જોર સમજનો ભોગ થયા વિના કોઈ રહ્યો છે ? ઇશ્વરે ૩૫ અને અઘ્ઘ્ર અંધારામાં વહેંચ્યાથીજ બધી દુનિયામાં ભાંજગડ થઈ છે. માટે પુરુષાર્થ કર્યા પછી પણ સ્વભાવથી બંધાએલું પ્રારબ્ધ તો છેજ, ને તેની યોજના પ્રમાણે ક્રાંતિ થયા કરે છે. શેઠ શાહુકાર અગર અમલદારના માણસો તેમના ઉપરીઓ ગમે તેટલા કડક અથવા હેંશિયાર હોય તોપણ મુત્સદ્દી પેથ બતાવી પેલાનું ધાર્યું કરી ક્ષેપે છે અને ભલભલા અમલદારોને અગર ખુદ રાજ્ય

કર્તાને પણ હરેક ઉપાયથી રમણે છે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવના વાત છે. એક માણસ બધી રીતે પ્રમાણિક, હોંશિયાર, ચત્રાક મહેનત હોય પરંતુ ખોટાં વખાણુ તથા ખુશામત પોતાને જાન નહિં છતાં પસંદ હોવાથી લોકો તે તે રસ્તે કામ કાઢે છે. સ્વર્થ સાધકની ખુશી એ છે કે એ લોકો મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યસ બહુ સારો કરે છે ને તેથી હિંદુ શેઠીને પછી નિર્ભય થઈને પ્રવેશ કરી બદ હથો કરે છે; ને ફાંવે પણ છે. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે પ્રાણીમાત્ર સ્વભાવને વશ છે. પાળેલી બિલાડીને શીશો ખાતાં ઉદરને મંદશે ના શીશો પડ્યા મડી ઉદર તરફ જશે; કાગળે ખીર મૂકીને વિદ્યો ઉપર જશે; આ પ્રમાણે સ્વભાવ મુખ્ય હોવાથી માણસ જાત સ્વભાવેજ અપૂર્ણ છે, ને તેથી હરેક માણસે પોતે ચેતતા રહેવાનું છે; બીજાઓથી દોરાઈ જવું જોઈએ નહિં. પોતાના સ્વભાવનું સારી પેઠે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ; અને ક્રાંતિઓમાં પ્રવેશ કરવાની પાત્રતા અગર તદ્દયારી થઈ કે કેમ તે પણ બારીકીથી જોવું જોઈએ. બીજાઓની સમજ ગમે તેવી હોય, તેની પરવા રાખવાથી શું ફળ છે? બીજા જવાબદાર લોકો મનસ્વીપણે ભણે ગમે તેમ ઠરાવ કરે, તે સામે વાંધો નથી. એનો જન સ્વભાવજ છે કે બીજાના દોષ જાણે અને અતિશયોક્તિ કરવી. જુઓ! કે જે સ્વમાનને અવગણુ કહીને લોકો વાત કરે છે તેજ કહેવાતો અવગણુ, ઇશ્વર દૃષ્ટીથી સ્વમાનીને મહાન સદ્ગુણરૂપે નીવડે છે, ને અનેક પ્રમંદોમાં આક્રેતામાંથી બચાવે છે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. આગળ કહ્યા મુજબ દુનિઆમાં કયો પુરૂષ ગેર-સમજ તથા મિથ્યા આશ્લેષોમાંથી બચ્યો છે? વધારે ડાહ્યો થાય તો તે વધારે ખરડાય છે એ અનુભવ સિદ્ધ છે. શાન્તિથી નિરીક્ષણ કરશે તો એક ગરીબ ગૃહસ્થથી માંડીને તેડેડ રાજા સુધી અગર તેથી આગળ આચાર્ય, દેવ અને છેવટ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા મહેશ્વર પણ આમાંથી બચ્યા છે? તમને એક પણ માણસ, એવા જોવામાં નહિં આવે કે જે દુનિઆના આ અન્યાય સામે પોકાર કરતો નહિં હોય! કોઈ પણ દૃત્ય કરો એટલે તે વિષે દુનિઆમાં સમજ અને ગેરસમજ ઉભી થાય છે, અને સૌ પોત પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે જાતિ સ્વભાવ કાઢીને છોડતો નથી, માટે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ બળાકારથી કાંઈજ થઈ શકે નહિં; અને થાય તો ટકવું નથી એવા દાખલાઓ મોજુદ છે; માત્ર ક્રાંતિજ કરે છે; ક્રાંતિનો આધાર સંગતી તથા સંજોગો ઉપર છે. જે દહિં સાકરમાં નાંખવાથી અમૃત થાય છે તેજ દહિં ત્રાંખાના પાત્રમાં વિષ થાય છે! એવી રીતે પણ નિર્ભયને

અસર કરે છે. દુઃખવા આવેલી આંખ સામું નેવાથી પણ કેટલાકની આંખ દુઃખવા આવે છે. આનો શા ઇલાજ ? બળાત્કારનું કૃત્ય લાંબી મુદત ટકતું નથી એમ યુરોપ બતાવી આપ્યું છે. તેમ એશિયાનો પણ દાખલો છે. તેમાં પણ વળી આર્યાવર્તની ગવં કરવા જેવી ખુમી એ છે કે, કોઈ પણ ધર્મની ક્રાંતિઓમાં બળાત્કાર અગર રક્તપાત કરવામાં આવ્યો નથી. કારણ એ છે કે ઇતર ધર્મો તમારા **માનવા** અગર **વિચારો** (Belief) ઉપર અંકુશ રાખે છે, અને બાહ્યાચાર (Form or conduct) ની દરકાર કરતા નથી. એ વિરુદ્ધ આર્ય ધર્મમાં **માનવાની** પૂરી સ્વતંત્રતા છે ત્યારે **આચાર** ઉપર અંકુશ છે. આર્યોએ સ્વભાવ અગર પ્રકૃતિને લઇને રૂચિનું ધારણ સ્વીકાર્યું છે. એક બ્રાહ્મણ પોતાની જાતના આચાર પાળતો હોય તો પછી તેની શ્રદ્ધા ખિરિત ધર્મ ઉપર છે કે ગમે તે ઉપર છે, એ કોઇ જાણતું નથી; ને તેથીજ આર્ય ધર્મમાં ધર્મ વિચાર અનહદ વિસ્તાર પામ્યો છે. બીજા વિદેશી ધર્મોમાં **માનવું** ફરજિયાત છે. સાકરના ઢગલા ઉપર બેશીને સાકર છે એમ માનો તો તેથી સાકરનો સ્વાદ સમજીશ ? આર્ય ધર્મમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનું (Realisation) છે. માનવાની કોઇ જાતની ફરજ નથી, માટે ષડ્દર્શનનો બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત વિગેરે અનેક ધર્મો અને પંથો તથા મતો ફાટ્યા છે. અને તે બધા એકબીજાને અરસપરસ નહિ ત્યાં સુધી એકમેક ને શાન્તિથી સહન કરતા આવ્યા છે (Tolerate). ધર્મનું જે ખરૂં સૂત્ર છે, તે જો દરેક વ્યક્તિના સમજવામાં આવે તો મને લાગે છે કે હાલ ધર્મના નામે અનેક ઝઘડા ચાલી બ્રાત્રી ભાવમાં જે ખામી આવે છે તે ધણે દંભજે ઝોઘી થાય. જાપાને ધર્મને ખાનગી બાબત ઠરાવી છે; પરંતુ યુરોપી રાજ્યો રાજકીય ધર્મ સંસ્થાને વળગી રહ્યાં છે. જો કે બંધન તદ્દન શિથિલ થયાં છે, પણ નામની પણ સંસ્થાનાં નિશાન છે; અને અંકુર તો આબાદ દેખાય છે; માત્ર પરધર્મના પ્રસંગે પ્રકટ થાય છે. આ ઝઘડારૂપ પરિણામનું ખરૂં કારણ માણસોમાં અજ્ઞાન અને દંભ એ બે છે. હિંદુસ્થાનમાં ધર્મની બાબતમાં મોટો ભાગ (Majority) અજ્ઞાન છે; અને થોડો ભાગ (Minority) વિશેષતઃ દાલિક છે “ જોજો ” કરીને દેવ મંદિર તરફ રસ્તામાં દોડતા ફાંફવા ફાંફવા એક સાધારણ વૈષ્ણવને, અગર પતિ છોડીને પીરસતાં પીરસતાં “ જોજો ” નો અગર “ થયાં કે ” નો અવાજ સાંભળવાની સાથે કડછી ફેંકી દઇને હાથમાં કાંચળી લઈ, એક બહાંચ-પહેરી, બીજી હાથમાં ખાલી રસ્તામાં દોડતી વિચિત્ર ડોળ કરતી રથવાટમાં

રસ્તાના ગમે તેવા જનારને “ થયાં કે ” એમ પૂછી સ્ત્રીને પૂછશે કે તમારાં ધર્મનું નામ શું, સિદ્ધાંત શો, અંતિમ હેતુ શો, તો તે ભાષેજ જન્મળ આપી શકશે. ભક્તિ આવી રસમય થવાની જરૂર છે એ ખરું; અને શ્રી કૃષ્ણની મુરલી સાંભળી પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ એજ પ્રમાણે કરતાં હતાં એ પણ ખરું છે, નરસિંહ મહેતા વિદ્યુર થયા એટલે ગાયું કે “ ભનું થયું ભાગી જન્મળ સુખે ભજયું શ્રીગોપાળ ” એવી ભક્તિ ખરી ભક્તિ છે; એ બધું ખરું પણ ફેરમત્ર એટલેજ કે પેલા સત્તાન દશમાં કરના હતા ને હાલ આવી ભક્તિ કેટલાંક અત્તાનીએથી અત્તાન દશમાં થય છે, અને તેથી ચારિત્ર શુદ્ધિ ભેગભેગી ધણીવર દેખાતી નથી. ગોપીગો દુધમાં દહિમાં, માખણમાં કૃષ્ણજ દેખતી; ધરખર, દોર, હાંખર, મા બાપ બધાંને તથા તમામ વ્યવહારને કૃષ્ણમય જોતી. આવો ભક્તિરસ સત્તાન હોય તો મોક્ષદાયક છે; પરંતુ જ્ઞાન વગરની ભક્તિને તો જે ઉપમા આપવી થટે તે આપી શકાય. સેમજને ગમે તેવા સાચા ભાવથી અમૃત માનો પણ કાંઈ અમૃત થઈ જાય ? અત્તાન એજ ખરી રીતે દોષ છે. અત્તાની ભક્તિવળા કહેશે કે ગોળ અંધારામાં ખશે તો પણ ગળ્યો લાગશે; આ ખરું છે પણ ગોળ ઉપરની ફાંટીઓ અગર ઉંદરની લાંડીઓ અંધારામાં ખરાય તો ગળી ન લાગે. માટે કેવળ અત્તાન તો પશુકાટિ માટે છે. અત્તાનીની હાસત દયા-જનક છે. તોપણ બાહ્ય અગર આંતરિક શુદ્ધિ ન હોય તેના કરતાં એકલી બાહ્ય હોય તો “ કાંણુ મ.મા ” તો ન્યાય ડીક છે. અત્તાનીને સત્સંગ અગર ઇશ્વર કૃપાથી જ્ઞાનની ઇચ્છા થાય ને તેથી પ્રયત્નશીલ થાય એટલે જ્ઞાન દશમાં આવી શકે, અને ભક્તિ સફળ થાય. આ નમુનેદાર અત્તાન વૈષ્ણવની માફક, વળી એક આધુનિક અધુરા વેદાન્તીને પૂછો તો કહેશે કે બસ બધું આપણે સરખું છે. સાડું નરસું એકજ છે; જાતિ ભેદ નથી; જગત્ મિથ્યા છે; સ્વર્ગ તરફ કદિપત છે; પાપ પુણ્ય બન્ને તૂત છે. જ્ઞાનજ ખરું છે; સૃષ્ટિ નથી; વિગેરે વિગેરે. પરંતુ આ બધું પોપટની માફક બોલવાથી અને નિરંકુશ વર્તનથી બ્રહ્મમય થવતું નથી. બોલવાથીજ બસ હોય તો માનો કેખરણ્યા, ખાધું, પીધું, રાજ્ય કર્યું, પંજી તે બધું પ્રસન્ન કરવાની શી જરૂર છે ? જ્ઞાન થયું એમ બોલવાથી જ્ઞાન થઈ શકે છે ? આવી ચેટાઓ કરતી-એનો લંભલગ પશુની તુલનામાં મણુચા જેવું છે, વાસ્તવમાં અત્તાની વૈષ્ણવ કરતાં પણ મૂર્ખ અગર દંભી વેદાન્તીની ગતિ અધમ સમજવાની છે. પેલા વૈષ્ણવને જ્ઞાનની જરૂર છે; પેલા વેદાન્તીને ભક્તિની જરૂર છે. એ બંને

બાળે ઉપર મુજબ ગુણુ યુક્ત થાય તો પછી તદ્વાવંત કાંઈજ નથી. શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન પૂર્ણ થયા પછી પશુ ભક્તિની ભક્તિમય કરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે, પાછો માણસ ઉંચેથી ખર્ચાને નીચે પડે નહિ. આ ઉપર મર્યાદા પછી પશુ કાંઈ જાણ્યા સિવાય એટલે કે આત્રય સિવાય, ભટકાય નહિ; પણ નીચે પડી જવાય. માટે જ્ઞાનીનું મન પણ હંમેશા સ્થિર રહેવાની ખાતર શાસ્ત્રો ભક્તિ બતાવે છે. ખરું જોતાં જ્ઞાન વિના ભક્તિ નથી, અને ભક્તિ વિના જ્ઞાન નથી; એ બન્ને સરવાળે એક છે. વેદાન્તી થવા પહેલાં, શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે અગર કહ્યો કે વ્યાસ ભગવાને, અગર ઉપનિષદોએ સાધન સંપન્ન થવાની અપેક્ષા રાખી છે. જુઓ કે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ તા મત્તે પ્રથમનો અર્થઃ શબ્દ છે તેનો અર્થજ એ છે. પાત્રતા સિદ્ધાન્તુ વેદાન્ત કંટકું અનર્થકારક છે એ આચાર્યશ્રી અગર ખુદ વ્યાસ ભગવાનના અગર ક્ષુતિના જાણુવા બહાર ન હતું; ને તેથી તે ફરજિયાત રાખેલું છે. સાધન સંપન્ન (આ સંપન્નના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણ ૪ થુ) થયા સિવાય બ્રહ્મ જ્ઞાનનું નામ પણ લેવાય નહિ, એ વાત હાલના ઉપરચોટીયા દંભી અમર અજ્ઞાની વેદાન્તીઓમાંથી તો ભાગ્યેજ કાંઈ વેદાન્તી જાણુનો હશે. તેવી રીતે કાંઈ વૈષ્ણવ અમર શૈવ અમર દેવીભક્ત, એક બીજાના ધર્મની અગર ધર્મની નિંદા કરતા હોય તેમને કારણ પૂછીશો તો તે ભાગ્યેજ સમજાવી શકશે; કેમકે ખસ મનથી ખુદાસા કરે અને એક બીજાને હોશિઆરી બતાવી હરાવવાની ઉત્કંઠા ન રાખે તો પછી મતભેદ છેજ નહિ એમ નિકળે છે. બાકી જ્ઞાન સાથે અજ્ઞાનને સતતનો વિરોધ છે; વિદ્યતા સાથે મૂર્ખાધન્યો વિરોધ છે; પૈસાવાળા સાથે ભિખારીનો કુદરતી દ્રોહ છે; “ હા ” સાથે “ ના ” નો વિરોધ છે; આ બધા વિરોધના ઇલાજ નથી. “ મેં બી જમીનને ઓર તુમથી જમીનને ” આ ન્યાયનો શો ઇલાજ ? માટે દરેક ઇસમ પોતાને જે ધર્મ અમર પંથ અમર વિચાર અનુકૂળ હોય તે ઉપર જો ચઢી જાય, અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી પરિશ્રમ કરે તો મને ખતરી છે કે પોતાને એટલું બધું જોવાનું અને જાણવાનું મળી આવશે, અને પોતાના આનંદમાં એટલો તો કુબી જશે કે બીજાની નિંદા કરવાનો તેને અવકાશજ નહિ રહે. શ્રી વ્યાસ મુનિએ પુરાણોની ઓરી યમન સાથે અદ્વૈતનું ભાન કરાવ્યું છે, કે જે પુરાણમાં જે વખત જે મુખ્ય દેવ માન્યો છે તેને સર્વોત્તમ કહ્યો છે; અને બધાનાં સમા સમાનાં મીત ગાયાં છે તો પણ કાન્તિના મુખ સ્વભાવની મઝા જુઓ કે એક આનંદી વૈષ્ણવ રાજ વિષ્ણુને મુખ્ય દેવ કહેવાની અતિ તીવ ઉત્કંઠામાં

દલીલ ખાતર કહેશે કે વિષ્ણુના પુત્ર બ્રહ્મા (વિષ્ણુની નાભિમાંથી જન્મ્યા માટે), ને તેના પુત્ર મહાદેવ (બ્રહ્માની બ્રહ્મટિમાંથી જન્મ્યા માટે), તે મહાદેવ પૌત્ર છતાં દાદા વિષ્ણુની ધરાધરી કેમ કરી શકે ? ત્યારે બીજો સ્માર્ત કહેશે કે મહાદેવથી પણ પાછળ વામનજી થયેલા તેના પગનો અંગુઠો દૂરવી પેઢીના દાદા બ્રહ્માએ ધોયો, અને તેનું દૂરની પેઢીના મોટા કાકા મહાદેવે માથે ચરણામૃત લીધું ને તે પાછું સ્ત્રી રૂપે સ્થિર થયું. એ કેવું ગેર-વ્યાજબી છે ? અને અણુષ્ટતું થયું છે ? સ્વભાવના આ ઝઘડામાં કાંઈ અર્થ છે ? હવે શાસ્ત્રીમાં આપ, દાદા, પૌત્રો કાણુ, કાના કેવી રીતે છે, તે જરા જોઇએ. શાસ્ત્ર જોઇએ છીએ તો સૃષ્ટિની રચનામાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. ખુદ ઉપનિષદોમાંજ જાત જાતની કલ્પનાઓ આવે છે; તેમજ ભાગવત તથા મહાભારતમાં તદ્દાવત પડે છે; તે સાથે બીજાં પુરાણોમાં અંદર અંદર તથા પેલાં બે મોટાં પુરાણો સાથે તદ્દાવત પડે છે, વળી વાલ્મીકી રામાયણમાં એ બધાથી તદ્દાવત પડે છે. અને યોગવાસિષ્ઠમાં પુરાણો સિવાયની કલ્પના હોઇને તદ્દન જૂઠું છે. આ પ્રમાણે છે ત્યાં, પછી આપ, દીકરા અને પૌત્રોનું ક્યાં રહ્યું ? અરે શાસ્ત્રો, ઐતિહાસિક પ્રસંગો, તથા ગાથાઓમાં પણ બહુ તદ્દાવત* પડે છે. એ બધા ઉપરથી એમજ સાર લેવાનો

---

* આ બધા તદ્દાવતનું કારણ એમ છે કે સૃષ્ટિની રચનાઓ તો અનંત થઇ ગઈ છે. જે તે યુગ માટેની કલ્પનાઓ જૂદીજ હોય એમાં નવાઇ નથી. વળી ભાગવતમાં કહ્યું છે, તેમ સૃષ્ટિજ મિથ્યા છે તો તેની કલ્પના પણ અનેક હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? યુક્તિનીજ મજા છે. વ્યાસ ભગવાને શિવ પુરાણમાં શિવથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ તથા સૃષ્ટિની કલ્પના કરી અને દેવી ભાગવત પુરાણમાં પ્રથમ શક્તિની કલ્પના કરી; પછી તેમણે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને શંકર બનાવી તેમની સાથે લમની માગણી કરી, તેમાં છેવટે શંકરે સમાધાન કર્યું. આ બધું શક્તિનું માહાત્મ્ય બતાવનારી કલ્પના છે. વળી સત્વ, રજસ્ અને તામસ યુણ્ણ ઉપરથી સાત્વિક રાજસિક અને તામસિક સૃષ્ટિની પણ કલ્પના જૂદી કરેલી છે. બ્રહ્મ પુરાણ પ્રમાણે આદિ નિરાકાર નિરંજન જ્યોતિઃ સ્વરૂપમાંથી બે નિમાળા નિકળ્યા, એક શ્વેત અને એક કૃષ્ણ; શ્વેત તે બળ-રામ અને કૃષ્ણ તે શ્રીકૃષ્ણ એમ કલ્પના છે; એમ પુરાણોમાં અંતર્ગત કલ્પનાઓ અનેક છે. વિદેશી ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાનની કલ્પનાઓ તદ્દન જુદીજ છે; પણ મળ જુઓ કે આર્યની કલ્પનાઓને કંઈક મળતી પણ આવે છે,

છે કે, યુક્તિસર ગ્રાહક માટે ગાલ્ય કલ્પનાઓ થઈ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ કાંઈ બતાવી શકાતું નથી. માટે ખરી વાત એ છે કે ઇશ્વરક્રાંતિનાં અદૃશ્ય તત્વોને પામર ક્રાંતિમાં લાવી લાપામાં એપ્ટા કરવી એ સૌજન્યવાળું તથા હિતાવહ નથી. સમુદ્ર મંથન વખતે વિષ્ણુના સહાયક હાહાહળ ઝેર પીને શિવ થયા હતા, અને શિવના આણુમાં ત્રિપુરના સંહાર વખતે વિષ્ણુ બેડા હતા. શિવને માયાનો મોહ બતાવવા મોહિનીરૂપ (જે રૂપથી વિષ્ણુએ અસુરોને ગાંડા કરી છેતર્યા હતા તે રૂપ) થઈ શિવને મોહ કર્યો હતો, આવા સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ મહા સમર્થ વિષ્ણુ ભગવાનને વળી એક બ્રાહ્મણે (બૃગુઋષિ) છાતીમાં લાત મારી ત્યારે તેમના પગ વિષ્ણુએ ચાંપ્યા. બ્રાહ્મણના શાપથી વિષ્ણુને પણ સહન કરવું પડ્યું છે, અને એક સ્ત્રી વૃંદાનો શાપ પણ તેમને લાગ્યો હતો; વળી શિવ અને વિષ્ણુ બંનેને તપ કરવાની સ્થિતિમાં શસ્ત્રો વર્ણુવે છે; કૃષ્ણ પરમાત્મા, જે પૂર્ણ વિષ્ણુ છે તે વળી સતત તપ કરતા નારાયણ નામના ઋષિનો અવતાર છે; આ બધાં શસ્ત્રોનો શાંતિ, યુક્તિ અને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ છીએ તો જણાય છે કે સૃષ્ટિની આર્થિક વ્યવસ્થામ. (Economy of nature) દરેક વ્યક્તિ, દરેક સ્વભાવ, દરેક શક્તિ અને દરેક વિચાર ઉપયોગી છે. રાજ મહેશ્વરી યોજનામાં શૌચકૂપ, મોરી ઇલાદિનો પણ સમાવેશ કરવો પડે છે. સુખ દુઃખ સાંઝે ખોટું ઇત્યાદિ દંદો છૂટાં પડી શકતાં નથી.

અને છેવટ ભૂગર્ભ વિગેરે શાસ્ત્રોની વળી ઓર કલ્પનાઓ છે. લાવાર્થ એટલેજ કે પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે તે માટે દરેક કલ્પના થઈ શકે, ને તે બધીજ જે તે અધિકારીઓ માટે વાસ્તવિક છે; પણ તે માટે ઝંઘડો શા માટે જોઈએ? સૃષ્ટિની શરૂઆતથીજ સ્વભાવને તાબે રહીને વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ ચાલે છે; પછીથી તેમાં ક્ષોભ થવાથી બંનેમાં ક્રાંતિ થાય છે. બ્રહ્મ જેમ પ્રકૃતિ ક્ષોભ પામી વિરાટ સ્વરૂપ લે છે તેમ સ્વભાવ પણ કાળને લઈને ક્ષોભ પામી ક્રાંતિ પામે છે, પછી સ્વરૂપાંતર ગ્રહણ કરે છે. ખ્રિસ્ત ધર્મના ‘ આદમ ’ તે સંસ્કૃત **આદિત્ય**, એટલે કે મૂળ ‘ ઈવ ’ અગર ‘ હોવા ’ તે **હવા**, પ્રકૃતિના અર્થમાં બેઠે છે; ‘ એડન ’ નો બગીચો તે **આદ્યાન** એટલે કે આદમનું મૂળ ધામ, ‘ સેતાન ’ તે Sin-**સમસ્ત** એટલે કે અધાર્, ‘ નોઆ ’ તે મન વિગેરે; એમ વિદેશી ધર્મોની વ્યવસ્થા જોતાં બધી યોજના હિંદુ શાસ્ત્રમાંથી લીધી છે. એમ વિદ્વાનો તર્ક કરી શકે છે.

હવે ક્રાંતિનું મૂળ વ્યક્તિનો સ્વભાવ કિંવા પ્રકૃતિ છે; પણ વ્યક્તિના સ્વભાવ સાથે વ્યક્તિની રૂચિ અગર વૃત્તિ તથા વાસના, આગળ કહ્યું છે તેમ મહત્વની છે. ખરી રીતે પ્રકૃતિ સથેજ વળગેલી રૂચિના સંગ્રામમાં જુઓ કે સૃષ્ટિની કલ્પનામાં બ્રહ્મામાંથી સુર અને અસુર સાથે પેદા થયા છે એટલુંજ નહિ પણ અસુર તે સુરના મોટા ભાઈ છે; માટેજ માણસને અસુર બુદ્ધિ સહજ મળે છે. સૃષ્ટિની રચનાની અનેક કલ્પનાઓમાંથી એક કલ્પના જે ભગભગ સામાન્ય જેવી છે, અને સર્વત્ર દેખાય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું પ્રથમ સંસ્કૃત સ્વરૂપ નારાયણ અગર વિષ્ણુ ને પછી બ્રહ્મા તથા મહાદેવ એમ અનુક્રમે સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્, ગુણનાં સ્થૂળ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ થયાં છે, તે ત્યાર બાદ પ્રથમ કહ્યું છે તેમ તે સૃષ્ટિની રચના કલ્પાઈ છે. સપ્તર્ષિઓ, દેવ, અસુર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનાં પાત્રો ખરે જોતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં, પોતાની માયાના આવરણથી સ્ફુટ થતાં, બ્રહ્માંડની સંકલના માટે તથા તેના ખુલાસા માટે, એક સૂત્રમાં અનેક મણિગણો પરાવેલા હોય છે તેવાં સ્વરૂપો છે, એમ ખતાવી ઉત્તમ કોટિની સૂક્ષ્મ ભૂતોની કલ્પના કરેલી છે. મહાદેવ તમેગુણી છતાં ભક્તને માગે તેટલી લક્ષ્મી તથા વૈભવ આપે છે. માત્ર વૈરાગ્યનું પ્રાધાન્ય સમજવવા માટે તથા સંસાર અસાર ભસ્મ જેવો દુઃખદ અને ભયંકર છે, તે સાથે સંસારનાં સુખ દુઃખ અનિવાર્ય છે, તથા જીવને ઉપાધિઓ રૂપ છે એ સમજવવાના હેતુથી તથા તેમના વગર છુટકા નથી એમ ખતાવવા વૈરાગ્યદ્વારા જ્ઞાન ખતાવનારા સંનિગોમાં **થયા દેદે તથા દેદે** એ ન્યાયથી સર્પ, સ્મશાન, ભસ્મ ઇત્યાદિ કલ્પ્યાં છે, કે જેથી સંસારને સ્વભાવથીજ ભસ્મ, સર્પ, વિષ, સ્મશાન, ભૂત પિશાચ રૂપે જોવાની વૃત્તિ અગર રૂચિવાળાને તાકીદે વૈરાગ્ય થાય. આ સિવાય અન્ય પ્રકૃતિનો માણસ, જે સંસારમાં રચી રહેનાર છે તેને વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન થવા માટે વિષ્ણુના સૌમ્ય અવતારોનાં રૂપ કલ્પ્યાં છે; પરંતુ સૃષ્ટિના પ્રલય કાળ વખતે, રૂઢ સ્વરૂપમાં અટાક હાસ્યતી જે કલ્પના છે તેજ તેમનું ભયંકર સ્વરૂપ કલ્પેલું છે; તે તથા ભારતમાં બ્રહ્માનું તેવું સ્વરૂપ કલ્પી મહાદેવે તેમને સાંત કર્યાં છે, એ બધું જોતાં આ બધાં ઉપ સ્વરૂપો ખરી રીતે બ્રહ્મ અગર વિષ્ણુનાંજ સ્વરૂપ છે. બાકી શિવનો વર્ણુ ગૌર અને હમેશ સમાધિ તથા આનંદમાં રહેનારા છે; અને ભક્તોને જે માગે તે આપતા આવ્યા છે. વિષ્ણુ ભગવાન કૃષ્ણ વર્ણુના સદા સત્ત્વમય છતાં, પ્રસન્ન મહા ઉમરૂપ (વિરાટ, તુલસિદાદિ) ધરે છે, અને રૂદ્રનું કામ કરે છે. વિષ્ણુ સત્ત્વમય છતાં સ્થામ અને શંકર તમેગુણમય

છતાં ગૌર એમાં ફેટણું રહસ્ય છે ? વિષ્ણુ ભક્તોને યોગ્યતા જોઇને આપના આત્મા છે. આત્મા અને શંકર યોગ્યયોગ્ય જોયા મિત્રાય પણ પુરુષાર્થને માન આપી, ભોળાપણમાં અગર કર્મના નિયમને અનુસરીને વરદાન આપ છે; પરંતુ વિષ્ણુ કદી છેતરાતા નથી, એવી સ્વભાવની યુક્તિ શાસ્ત્રે બતાવી છે; પોતે સતત લક્ષ્મીયુક્ત છતાં ખરા ભક્તને લક્ષ્મી રહિત કરે છે કે જેથી ભક્તને વૈરાગ્ય ઘર્ષ મેલ મળે. આ બધાનો અર્થ એ છે કે આત્મ એક છતાં પછી તેને શિવ કહેા, કૃષ્ણ કહેા, રામ કહેા, નારાયણ કહેા, વિષ્ણુ કહેા, શક્તિ કહેા, શત્ય કહેા પણ આત્મનાં ત્રણે અંશે અગર રૂપો નથા તેમનાં ધામ, માયાત્મક કદાયાં છે. એ બધાં કલ્યાણકારી છે અને કાન્તિઓનાં અનેક સ્વરૂપ માત્ર છે; ને વળી સાથે યુક્તિ પુરસ્કાર બોધદાયક છે. મરણ અવસ્થામાં પડેલો એક બીમાર ગૃહસ્થ અંત અવસ્થાના દિવસોમાં એક બાધ પાસે ભજન કરાવતો હતો. બાધએ ભજન ગાયું તેમાં “ વૈકુંઠ દુકકું મારારાજ ” એમ બોલી. એટલે દરદી કહે, નારે બાધ કાંઈ દુકકું નથી, નજરે પણ પડતું નથી. એટલામાં બાધએ કાંઈ જવાબ ન આપતાં આગળ ગાયું કે “ પેલા દુહને મન દૂર વૈકુંઠ દુકકું મારા રાજ ” એટલે દરદી ગૃહસ્થ ગભરાઇને કહે કે “ એન ગાળો દશિમાં. ભણે કયુલ કંઠે છું ” કે પાસે છે, દૃષ્ટ કહીશમાં ” મતલબકે ધર્મમાં આવી યુક્તિની યોજનાઓ છે. વળી એક કવિએ શંકર તથા વિષ્ણુ માટે અચ્છી ગમ્મત સાથે કદપના કરીને વિષ્ણુ તથા મહાદેવના સમાગમમાં એકમેકને સુખ દુઃખની વાતો પ્રજ્ઞતાં અરસપરસ દુઃખ રૈડાવ્યાં છે; તેમાં શંકરે, પોતાને ઘેર ગણપતિનું હાથીનું માથું, તેનું વાહન ઉંદર, પોતાના ગળામાં ઉંદરને ખાનાર સર્પ, વળી કાર્તિકસ્વામીનું વાહન તે સર્પને ખાનાર મોર, માથામાં ગંગા તે પાર્વતીની શાક્ય, અને પાર્વતીનું વાહન વાઘ, તે વળી હાથીના માથા ઉપર તક્ષપ મારતો, આ બધું ગણાવીને શંકર કહે કે મને એવું સતત અને અસહ્ય દુઃખ પડે છે કે મેંતો મરવા માટે હળાહળ ઝેર પીધું (સમુદ્ર મંથન વખતે લોકાના રક્ષણ માટે દેવોની અરજથી પીધું હતું તે), પણ જીવ ગયો નહિં. સારે વિષ્ણુ કહે કે મારો ભરદ્વાજે ખાસ પાણીમાં સતત નિવાસ, લક્ષ્મી જેવી ચંચળ સ્ત્રી, ચંચળ લક્ષ્મી, વાચાળ સરસ્વતી અને ગરીબ તુલસી વચ્ચે અન્યોન્ય દ્વેશ, નાગનું શયન, વળી ગરૂડ, કૌશલ્ય, કન્યાદિ પરસ્પર વિરોધ, તેમાં વળી ભક્તોને માટે સત્ સંસ્કાર રખડવાનું હોવાથી તથા તેમની સેવામાં રહેવું પડે છે તેથી કુંઝમાં હતો જીવતોજ બળી બળીને મરી ન ગયો. પણ કાળો શાહી જેવો

અને લાકડા જેવા (જંગ-નાથજીની મૂર્તિનો પણ ખ્યાલ છે. બાકી પોતે મેઘ એટલે આકાશ જેવા અનંત હોવાથી તેમનો મેઘસ્વામવર્ણુ શાસ્ત્રોએ કહ્યો છે) થઈ ગયો છું. મહાદેવને સર્પ, ભસ્મ, સ્મશાન તો વિશ્વજીને પણ સર્પ સ્મશાન જેવો મધ્ય દરિયો આદિ ઉપાધિ છે. મનસાગર કે આ બધા દેવોને માણસ જેવા સ્થૂંચ શરીરવાળા, જાણે કે પ્રત્યક્ષ ખેશી દૃષ્ટા અવદૃષ્ટાની વહેચણી કરતા હોય, અને પુરાવા લઈ ઠરાવ કરતા હોય તેનું માનનાર માટે કાંઈજ કહેવાપણું નથી, બાકી સુદ્ધિથી વિચાર કરતાં જાણુશે કે શાસ્ત્રોએ ઉપાસના માટે વિવિધ રીતિવાળા માટે વિવિધ પ્રકારની યોજના કરી છે. અશ્વમેધ જ્ઞાનવાળાઓ બ્રહ્મને અનુભવીને પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરતા હોય તો ભલે, તેમ યોગીઓ સમાધિમાં પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રત્યક્ષ કરતા હોય તો ભલે; બાકી પામરે તો જેને જે ઇષ્ટદેવ હોય તે દેવ (એટલે કે ખરી રીતે જોતાં પોતાના હૃદયમાં તેમ આખી સૃષ્ટિનાં હૃદયમાં વ્યાપક દેવ બ્રહ્માજી હોવાથી પોતાના મનોબળ (Will Power) થી ઇષ્ટ ખડો કર્યો હોય તેજ પોતાનો દેવ છે.) ની દૃઢ શ્રદ્ધા યુક્ત રહીને ઉપાસના કરવી એટલે બસ છે. જ્ઞાનયુક્ત રહીને ભક્તિ કરવાની હોવાથી અને જ્ઞાન અને ભક્તિ એકજ છે. ખરી રીતે કર્મ ઉપાસના અગર જ્ઞાનમાંથી એક નહિં પણ ત્રણનો ઉપયોગ દરેક સાધક અધિકારી ધણે ભાગે સાથેજ કરે છે; માત્ર તે બદલ કાંઈને કદાચ ભાન રહેતું નહિં હશે. જ્ઞાન વિના વૈરાગ્ય થાય નહિં; અને વૈરાગ્ય થયા સિવાય જ્ઞાન થાય નહિં; વળી વૈરાગ્ય સિવાય અનન્ય ભક્તિ થઈ શકે નહિં; અને કર્મ વગર બેમાંથી એકે થઈ શકે નહિં; એટલે કે સરવાળે ત્રણે જરૂરનાં છે; અને બધાં સમજીને કરવામાં આવે તો એકજ છે. ફળની અપેક્ષા રહિતની કાંઈ પણ ઇષ્ટ અગર ગુરૂની ભક્તિ પોતાના ઇષ્ટ જ્ઞાન અગર મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે; પછી જેનો ઇષ્ટ બહુજ જમરો હોય એટલે કે મનોબળ બહુ પ્રબળ હોય, તેના ઉપર ઇષ્ટ પ્રસન્ન થઈ તેનું કામ શીઘ્ર કરી આપે એ ખુદ્દુ છે. દરેક કર્મના દેવ અગર સૂક્ષ્મ રૂપો હોય છે, તો પછી આ મહાન કર્મોના દેવો હોય એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જે તે શાસ્ત્રવાળા પોતાની ભુદ્ધિને અનુસરીને અધિકાર પરત્વે અનુકૂળ તથા યુક્ત પુરઃસર ખુલાસો આપે છે એજ વાસ્તવિક છે. જે ભક્ત કર્મકાંડી, અગર જ્ઞાની, બ્યવહારમાં મૂર્ખ કહેવાઈ પોતાની એકાગ્રતાની ધુનમાં તક્ષીન થઈ દુનિઆમાં મસ્ત અગર ગાંડા જેવા ગણાયા તેજ મહા-ત્માઓ સાથે માર્ગે ગઈને મોક્ષ પામ્યા છે. શોધકો પણ તેજ કાદિમાં ગયા

ત્યારે ફાંચ્યા છે. દઢતા ખંત અને શ્રદ્ધાળુ મુખ્ય છે. બાકી દેવની મોટાઇ ઉપાસક ઉપર અવલંબે છે; પીરની મોટાઈ મુળવર ઉપર રહે છે. વ્યાસ ભગવાને તો અઢાર પુરાણમાં છ બ્રહ્માને છ વિષ્ણુને અને છ મહેશને આર્પી છે. હવે જેને જે મોટો લાગે તે મોટો. કયો દેવ મોટો તે સંબંધમાં સ્વામી રામતીર્થને એક યુવકે પૂછ્યું કે, વિષ્ણુ મોટો કે મહાદેવ ત્યારે બોલ્યા કે બન્નેની લંબાઈ પહોળાઈનું માપ લાવો એટલે પછી કહું. તેવી રીતે શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય મહારાજ એક ગૃહસ્થને બોધ કરતા હતા કે “ જે વસ્તુ આપણે હાલ દુનિયામાં પ્રત્યક્ષ ન કરી શકીએ તેને માટે લડાઇ શા માટે જોઇએ ? રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ સાચા માનો કે ખોટા પણ તેના કરતાં તમારું કર્તવ્ય કરો એટલે બસ છે. ” માણસની માફક દેવાને પણ ગામ અને રાજ્ય આ બૂમિ ઉપર, હિમાલયમાં, અગર ટિબેટમાં અગર ઉત્તર સમુદ્ર એટલે કે આર્કટિક મહાસાગર તરફના સ્કેન્ડિનેવિઆ તરફના પ્રદેશમાં અથવા ગમે ત્યાં અંતરિક્ષમાં હશે તો ત્યાં પણ બધું હશે, માટે જેને જે કલ્પના ઇષ્ટ હોય તે કરે તેમાં બીજાને શું ? વિષ્ણુના પુત્ર બ્રહ્મા અને તેના પુત્ર મહાદેવ કેહો તો વામનજી અગર તેથી પણ દૂરના અવતારો જે ધણી છેટે પેઠીના વિષ્ણુ તથા બ્રહ્માના પ્રપૌત્ર તે ભગવાન ખરા અને વિષ્ણુના નજીકના પુત્ર બ્રહ્મા તથા પૌત્ર શંકર તે ભગવાન નહિં એ ક્યાનો ન્યાય ? પરંતુ આગળ કહી ગયા તેમ આ ઇશ્વર કોટિનાં તત્ત્વોને પામરની ભાષામાં લાવીને એટા કરવી એ ભાગ્યેજ ફાયદાકારક છે. પાણી વલોવીને શું કાઠી શેકા ?

ખરૂં જોતાં દરેક વ્યક્તિના હૃદયમાં શુભ અને અશુભ (The angel and the devil) વાસનાઓ હોય છે, માત્ર સંસ્કારના પ્રમાણમાં ફેર પડે છે. પ્રકૃતિના પરિબળ સંબંધમાં આપણે જોયું છે કે ધણીજ ફૂર અને દુષ્ટ લોકોએ પણ પ્રસંગે ધણીજ દયા, કામળતા અને અપૂર્વ અનુકરણીય ઉચ્ચ ભાવનાઓ દર્શાવી છે. વળી એમ પણ લાગે છે કે આવા પ્રસંગોમાં સુર કરતાં અસુરોનો વંધારે પ્રભાવ દેખાય છે. ખરી રીતે મુખ્ય અસુરો શાપિત અને તેથી સ્ખલિત, પાર્શ્વદ, દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ વિગેરે હતા. હિરણ્યક્ષ, હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, કંસ આદિ ધણા થયા છે. આ અસુરોના રાજ્યમાં ભગવાનનું નામ લેવાની પણ મનાઈ હતી. આવા પુરુષાર્થની પરિસ્તીમાનો તથા દૈવાદના વિરોધની પરિસ્તીમાનો દાખલો દુનિયાના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે. હાલના જડવાદીઓ અગર સુધારકો તો અમ-

કોઈ જશે. પોતાના સિવાય બીજા કોઈની ભક્તિ કરવા સખત મનાઈ હતી; કાંઈ પણ દેવ અગર ઈશ્વરને ભજનારને સખત શિક્ષા કરવામાં આવતી. બળિ, વૃત્ર, ત્રિપુર, જલધર, રાવણ કંભ, દુર્યોધન વિગેરે અસુરોએ સંપૂર્ણ પરાક્રમ તથા ઔદાર્ય બતાવી વચન પાળી અમર કીર્તિ મેળવી ગયા છે. ખરું જોતાં તો સુર અસુર એટલે કે પ્રાણ અને ઈંદ્રિયો તથા તેની કૃતિઓ આપણા શરીરમાં જ વસે છે. વેદમાં આ ભેદ બરાબર સમજાવ્યો છે. ઉંચકૃતિ તે સુર અને દુષ્ટ કૃતિઓ તે અસુર. વિષ્ણુના જે પાર્ષદ હતા તે, ગર્વ થવા સાથેજ અસુર થઈ બેઠા થયા. ત્યારે કામ, ક્રોધ, મોહ ઇત્યાદિ વ્યાપે છે ત્યારે અસુરનું રાજ્ય શરીરમાં થાય છે, અને દયા, ક્ષમા, શાન્તિ, વિવેક વૈરાગ્ય પ્રકટે છે ત્યારે સુરનું રાજ્ય શરીરમાં રથપાય છે. અવિવેકના અસત્ કાંકરા કાઢી નાંખો એટલે વિવેકના સત્ ઘઉં કામ લાગશે. અસત્ છોડું કાઢ્યા પછી સત્ દાઝમ ખાઈ શકાય; તેમ પોત પોતાના સંસ્કાર તથા આસ-પાસના વાતાવરણને તાબે થઈને દરેક માણસ સુર તથા અસુરનો એટલે વિવેક અવિવેકનો ભાવ લજવે છે અને માયાના પ્રવાહમાં ધસડાય છે. તેમાંથી સંસ્કાર અને સત્સંગને લઈને સ્વતંત્ર થાય, અને ખરું જ્ઞાન થાય તોજ એકલા સુરના રાજ્યમાં એટલે કે સાત્વિક ભાવથી રહી શકે છે. દુનિઆ-દારીના સાધારણ પ્રસંગો જોઈએ છીએ તો દરરોજ તેવાં દર્શાવો નજરે પડશે. જ્ઞાની સમજીને વિવેક કરે છે, અને પામર વાર્યું નહિં પણ હાર્યું કરે છે. આ બધું સ્વભાવની ક્રાન્તિ દર્શાવે છે. પુરૂષનો રંગ નવ-દેવના આંકની માફક બદલાતો નથી. નવનો આંક બોલતાં છેવટના બે આંકડાનો સરવાળો, કેંડ ૧૦-૬-૬૦ મુધી નવ-૬-૭ આવશે.

વળી ક્રાન્તિની મગ્ન બુદ્ધિ કે માણસનો બુદ્ધિ બગડે છે ત્યારે કેટલાક સંસ્કારી લોકો એવે છે પણ ખરા; અને તેથી સત્સંચયને માટે શાસ્ત્રો આગ્રહ કરે છે. આ પ્રસંગો પણ ક્રાન્તિનાં સ્વરૂપોજ સમજવાનાં છે. કાંઈ સારા માણસને હડકવાનો રોગ લાગ્યો હોય છે, ને તેને ત્યારે વેળ આવે છે ત્યારે પોતાની પ્રકૃતિના પ્રાબલ્ય થી નજીકના લોકોને કહે છે કે આખા ખસે, મારાથી કરડાઈ જશે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાને બાંધી મૂકવા પણ કહે છે. પરંતુ શું મામલો ખુબી કે અસંસ્કારી જીવ પોતાના સ્વભાવના હિંમેશના હડકવાને જાણી શકતો નથી ! હડકવાળી હોયી જેવી ચિતામાં સી અગર પુત્રને બાળી આવી, અગર જમીનમાં દાટી, પાછા વળતાં રસ્તામાં

આવતાંજ અમર ઘેર આવતે તરતજ માણસ બધું ભુલી ગય છે. કેટલીક વિચક્ષણ સ્ત્રીઓ જેમ ગજાધાન વખતે અમર પછી કાંઈક મુલતે ગર્ભ સ્ત્રી અથવા પુરૂષનો છે તે કહી શકે છે, એમ વિચક્ષણ મનુષ્ય બહુ પારીકી અને એકાગ્રતાથી પોતાનું મન તપાસતો રહે તો, ભુદ્ધિમાં ફેરફાર થવાથી તરત ચેતે છે, એટલુંજ નહિ પણ આ સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિના પરિણામે પોતાનું અવસાન સુધાન્ત પણ ચેતી શકે છે. અચાનક આકૃત અવવની હોય તો પણ પ્રસંગે માણસ ચેતે છે. એક કાજસાહેબ સવારમાં બહાર નિકળ્યા અને એક વાઘ-રીના ટોપલામાં ચીજડાં હતાં તે દેખીને ભુદ્ધિ બગડી, અને હુકમ કર્યો કે, આ ટોપલા ઘેર પહોંચાડી દો. પેલો ગરીબ વાઘરી બહુ કરગર્યો, પરંતુ માન્યું નહિ. કાજ સાહેબ સંસ્કારી હતા તે ઘેર ગયા અને તરત વિચાર આવ્યો કે મેં ગરીબ વાઘરીને હુલ્લો, માંદ મારી ભુદ્ધિ બગડી, માંદ જરૂર કાંઈ વિનાશકાળ આવ્યો, તે વગર મારી ભુદ્ધિ બગડે નહિ. પછી વિદ્યન્તે, જોશી વિગેરેને બેચા કરી નિર્ણય કરાવતાં નિકળ્યું કે, કાલથી તમારી સાડા ત્રણ દિવસની હોરા બેસે છે, તેમાં એકંદરે તમારી પામમાલી છે, માટે ચેતજો. પછી કાજએ શાન્તિથી વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીનું, ધરખારનું જે થશે તે ખરું, પરંતુ એકનો એક પુત્ર છે તેનો કાંઈ બચાવ કરવાની યુક્તિ કઈ. પછી એક પેટી બનાવી અને તેમાં જરૂરીઆત ચીજો મૂકીને, એવી રીતે રચના કરીકે ચાર દિવસમાં તેને હવાપાણી ખેરાક વિગેરે કાંઈ અગ્ન્યણ આવે નહિ. પછી દિકરાને તેમાં મૂકી પેટી બંધ કરાવી, એક માણસની પાસે ઉપડાવીને એક વેપારીને આપીને કહ્યું કે આ પેટીની અંદર એક ફળ છે તે સાડાત્રણ દિવસ પછી પાકવાનું છે, અને તે એવું અપૂર્વ છે કે બાદશાહે તે કદી પણ ચાખ્યું નહિ હોય, તેનું મૂલ્ય લાખ રૂપીઆ કરાવીને બાદશાહને તમારે આપવું, અને હું હજુર પાસે હોઉં તે વખતે તમારે લાવવું. આ પ્રમાણે યોજના કરી પોતે પાસે હતા તે વખતે એ પેટી ખરીદ કરાવીને પછી બાદશાહને કહ્યું કે તે ઉપર આપનો ખાસ પહેરો રાખો.

કાજ બધી વ્યવસ્થા કરી સાંજે ઘેર ગયા ને ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાત કાઢી. રાતમાં એવો બનાવ બન્યો કે બાદશાહની બેગમને સ્વપ્ન આવ્યું કે કાજનો દીકરો (એકનો એક દીકરો પેટીમાં હતો તે) પોતાની પાસે આવ્યો અને અયોગ્ય માગણી કરી, તેથી બેગમે સ્વપ્નમાંજ કાજના દીકરાનું નામ લાખને ખૂમ પાડી કે મારી જાજ લે છે. તે ઉપરથી નજીકનો નોકર

દોડી આવ્યા, ને ઠંઠા બાદશાહ સુધી વાત ગઈ કે કાજનો દીકરો રાત્ર બેગ-
મની જાણ લેવા આવ્યો હતો. બાદશાહ તરતજ બેગમ પાસે ગયો ને પૂછ્યું.
ત્યારે બેગમ ગભરાઈ. સ્વપ્નમાં જૂમ પડાઇ ગઇ એ સાચું પણ તે તદ્દન
સ્વપ્નજ હતું. જૂમ પાડીને નામ દીધા છતાં હવે બીજી રીતે બોલે તો બાદ-
શાહને વહેમ આવે; અને ખરી વાત છૂપાવી જૂઠું બોલે તો કાજનો દીકરો
નાહક માર્યો જાય; તેથી બેગમ કાંઇ બોલી શકી નહિ, ને ગભરાઇ ગઇ.
તે દેખીને બાદશાહને ખાત્રી થઈ કે જરૂર તે ઇસમે બેવકાઇ કરી હશે. તુરત
હુકમ થયો કે તે છોકરાને પકડી લાવો, કાજનું ઘરખાર જુદી હતી, અને
છોકરાને ગરદન મારો. કાજનો દીકરો શોધતાં જડ્યો નહિ તેથી બાદશાહને
વહેમ પડ્યો કે તેને કાજએ સંતાડી રાખ્યો છે, અને રજુ કરતા નથી.
સખએ બે દિવસની મુદત આપી. કાજ જાણતા હતા કે સાડા ત્રણ દિવસની
આફત છે; પરંતુ અત્યારે તો આફતમાં બધું જાન ભૂલી ગયા હતા. છોક-
રાને આખરે રજુ ન કર્યો તેથી બધાં ઘરનાંને ગરદન મારવાનાં હુકમ થયો.
ત્રીજે દિવસે બપોરે ગરદન મારવાના સમય હતો, ત્યાં સુધી છોકરાને રજુ
કરવા મુદત આપી હતી. જ્યારે ગરદન મારવા લાગ્યા ત્યારે કાજને પણ
સાડાત્રણ દિવસની હોરા પૂરી થવાથી જાન આવ્યું, તેથી ગરદન મારનારને
કહે કે પેલી પેટીની કુંચી મારી પાસે છે તે બાદશાહ સલામતને આપી
આવું ત્યાં સુધી જરા થોભો: કુંચી બીજાને નહિ અપાય. મારે જાતેજ
આપવી પડશે, માટે તેટલી પાંચ દશ પળનો અવકાશ મળવા આજીજી કરી
ત્યારે આફતની મુદત પુરી થવાથી અમલદારના પણ મનમાં આવ્યું કે વાત
ખરી છે, તેટલામાં કાંઇ બગડતું નથી. પછી એ કુંચી આપીને રાજ પાસે
પેટી ઉઘડાવી ત્યારે બાદશાહના પહેરામાં રાખેલો કાજનો દીકરો નિકળ્યો,
તેથી બેગમને ગરદન મારવા બાદશાહ ઉપડ્યો, ત્યારે બધા વચ્ચે પડવાથી
ખરી વાતનો બેદ જાણવા માટે બેગમને અભય વચન આપ્યું તથા કસમ
આપ્યા ત્યારે સ્વપ્નની ખરી વાત કહી, તે ઉપરથી બધાનું સમાધાન થયું.
આ સ્થિતિથી બધાની આંખ ઉઘડી ગઇ. દુનિયામાં આવી ગેરસમજના
કલેશો જોવામાં આવે છે, અને તેથી મહા ઘોર અનર્થો થયેલા જોઇએ છીએ.
આ બનાવમાં કોની કસુર કહેશો ? માટેજ કહેવત છે કે વાંક વિધાતાનો,
ને તેથીજ નશીબ, કિસ્મત અગર જાગ્યને માનવું પડે છે. તેમાંથી કાજજ
મુક્ત નથી. જીંદગીની કેટલી કાંતિયો થાય છે તે પ્રત્યેકને અનુભવની વાત છે.

ઉપર મુજબ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ અગર સ્વભાવ તથા રૂચિને કાંતિનાં

કારણ કહ્યા છે, પરંતુ પારીક્રીથી જોતાં આગળ કહ્યા મુજબ વામના તથા અજાન પણ તેના પેટામાં આવી જાય છે. વાસના રહિતનું કર્મ, ઉપાસના અગર જ્ઞાન મોક્ષદાયી ગણેલાં છે, કર્મ અગર ઉપાસનાથી સ્વર્ગ આદિ પ્રાપ્ત કરીને પણ ઇશ્વરની તાબેદારી કરવાની છે, અને નિષ્ક્રમીને કાંઈજ નથી. બ્રહ્મા ઇંદ્રિ ઇત્યાદિ દેવોને તેમ રામકૃષ્ણ ઇત્યાદિ મનુષ્ય રૂપે ભગવાનને પણ ગુરુ બ્રાહ્મણ આદિને નમન કરીને તાબેદારી બતાવવી પડતી હતી, અને મહર્ષિ તથા બ્રાહ્મણો કે જે નિષ્ક્રમ હતા તેમને તેજ રામકૃષ્ણ પગે પડીને માન આપના હતા, એટલે કે કેવળ સત્વગુણ પ્રધાન બુદ્ધિ થાય તો પછી ગમે તે માર્ગ અહણ કરશે તો તે ઉત્તમજ છે. અસુર બુદ્ધિ મરી કે વાસના ગત કે ક્રાંતિ તો શું પણ ઉત્ક્રાંતિ થઈ સમજવી.

આ પ્રમણું વ્યક્તિની ક્રાંતિ મુખ્યત્વે સ્વભાવને લઈને થાય છે. હવે સમજિ માટે કાંઈક કહીએ. ઉપર વ્યક્તિ માટે કંઈ તે પ્રમાણે એક કુટુંબમાં સમજિના સ્વભાવ અગર પ્રકૃતિને લઈને સુર અસુર હોય છે; તે પ્રમાણે આપ્તા ગામમાં, દેશમાં અને આપ્તા બ્રહ્માંડમાં હોય છે. માટે સમજિનું મૂળ જે વ્યક્તિ તે કોઈ પણ વ્યક્તિએ બીજનો દોષ અગર તિરસ્કાર કરવો જોઈએ નહિ. ટુંકમાં કહીએ તો પોતાના મન ઉપર અતિ અનન્ય પ્રેમ રાખવો અને તે રસ્તે પ્રવૃત્તિ પરાયણ થવા માંડવું એટલે તે માણસને બીજનો તિરસ્કાર કરવાનો અવકાશ નહિ મળે; કેમકે દુનિયાના બધા ધર્મો જોઈ વળશે તો કોઈના ધર્મમાં અન્યનો તિરસ્કાર કરવાનું લાખ્યું નથી. પણ કાળાંતે મૂળ સિદ્ધાંતો ન સમજવાથી, તેમ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં ફેરફાર થવાથી, અગર કાળ બદલાવાથી વિકાર અને કેટલીક ગેરસમજ ભરેલી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે ! તેમ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. સ્વભાવને લીધે ક્રાંતિજ મૂળ કારણ છે. દાખલા તરીકે વડના એક નાના રાઈ જેવડા બીજમાંથી ફળુગો ફરી એકમાંથી એ ભાગ થાય છે ને તે પછી તેમાંથી અનેક થઈને થડ, ડાળાં, પાંખડાં, પાંદડાં, ફળ વિગેરે વધી મહાન વૃક્ષ ન્યારે થાય છે ત્યારે વૃક્ષ જોઈને કોઈની કલ્પના પણ ભાગ્યેજ થઈ શકે કે કેવી નાની ચીજમાંથી કેવડું મોટું અને વિવિધ પ્રકારનું વૃક્ષ થયું, વિકાર એટલો પૂર્ણ અને વિચિત્ર થાય છે કે મૂળ સ્વરૂપનું તો જાણે નામ નિશાન પણ રહેતું નથી. વડનું બીજ ભાગીને જોવાથી આ વિકાર બીજકુલ દેખાતો નથી તો પછી તે ક્યાંથી બધું થયું ! આ ન્યાયથી જેવું પિંડમાં તેવુંજ બ્રહ્માંડમાં

સમજવું. આપણે રાજના કામમાં જોઈએ છીએ કે એક ન્યાતમાં અગર જાતમાં અગર ધર્મો અગર કોઈ સંસ્થા શરૂ કરી હોય છે તેમાં થોડાજ વખતમાં કટલા અને કેવા ફેરફાર થાય છે ? યુરપના તત્ત્વ જ્ઞાનીઓમાં જોશો તો એક વિદ્વાન પોતાનો મત સ્થાપન કરે છે કે તરતજ બીજો તેનું ખંડન કરે છે, અને હજુ પછુ તેનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન ક્રાંતિ દશામાંજ છે; તો પછી ધણાજ પ્રાચીન સમયના, સિદ્ધાંતોમાં જેસમજ થાય અને તેથી મત ભેદ પડે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અજ્ઞાનથી ઘેરાએલા એટલે મલિન વાસનાવાળા બ્રહ્મા લોકો કહે છે કે હિંદુધર્મનું ઠેકાણુંજ ક્યાં છે ? ત્રપિઓ તો માંસાહારી હતા, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વચ્ચે રાટ્ટી બેટી વહેવાર ચાલતો હતો, હાલ ગણાતાં શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો પ્રસંગે શિથિલ થતાં હતાં, વેદમાં તો કોઇ કોઇ ઠેકાણે ગાંડું ગાંડું આવે છે, ધર્મ તો અનેક થઇ ગયા, કોઇએ નિર્ણય કર્યો નહિ, બધા લડી સુઆ, દેવ જોઇએ તો થોડાંધ, કોઇ પછુ પ્રકારનો નિર્ણય મળે નહિ, સમજી શકાય એવો એક માર્ગ નહિ, બ્રાહ્મણોએ બગાડી નાંખ્યું, પૈસા ખાઇને અગર વિદ્યાના ગર્વમાં બધો ધર્મ હડોળી નાંખ્યો, તમામ પંથોના અગ્રેસર બ્રાહ્મણોજ થયા, અને બધાનું બગાડી નાંખ્યું. આ પ્રમાણે ધર્મ તથા તેમના ગુરૂ બ્રાહ્મણો ઉપર મળોનો વરસાદ પડે છે. અમે અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતનું સુધારાવાળું શિક્ષણ એવુંજ મળતું. તેમ વાતાવરણમાં પણ એવું હતું કે આપણું એટલું બધું ખોટું અને વિલા-યતી એટલું બધુંજ સાંઝે. હવે બીજી તરફથી જૂના વિચારવાળાઓ ઇંગ્રીજ ભાષા અગર ઇંગ્રેજના સ્પર્શથી પણ અલગતા હતા. નિર્બળ પણ ગુસ્સા-ખાળ જેમ કોઇ બંદુક લઇને મારવા આવે તેના સામા તેવા શસ્ત્રથી થવાને બદલે “ તારી બંદુકમાં કીડા પડે ” એવી નામરદી ગાળો દઇને તે નબળો જાણુસ સંતોષ પામે તેવી સ્થિતિમાં હતા; પરંતુ હવે સારા ભાગ્યે તે જમ્મનો બદલાઇ ગયો છે, અને દંભ તથા અજ્ઞાન દૂર મૂકીને પોતાનું સાંઝે શોધી જોવાનો શુભ અવસર આ શાન્તિના સમયમાં ફરકને આવ્યો છે. જૂના અને નવા વિચાર વચ્ચે અંતર હતો તે, ગાંધીજીના સ્પર્શસ્પર્શ તથા પટેલ બીજા જેવાં વિદ્વાં આવે છે તો પણ, હવે કમી થવા માંડ્યાં છે, બન્ને પોતાના ગુણદોષ સમજવા માંડ્યા છે, અને બન્નેનું સંમેલન. (Field of the cloth of gold) કળે કરીને થશે. એમ ક્ષિતિજમાં દેખાય છે. માટે અનુભવ ઉપરથી તથા પ્રત્યક્ષ પણ દેખાય છે કે ધર્મ તથા બ્રાહ્મણ ઉપરના બધા આક્ષેપો ભુલ્કિ તથા અર્થ વિનાના છે. આ ઉપરથી ભાગે છે

કે આ ધર્મ તથા બ્રાહ્મણો ઉપર જે આક્ષેપો મુકાયા છે તે બધાજ ખમ છે. પાડાના બાંકે પખાલીને કમ દેવા જેવું છે. કેમકે ખરૂં કારણ કાંતિજ છે. આર્થ ધર્મની ખૂબી એ છે કે તેમાં સર્વ કોઇ મત અને વિચારનો સમાવેશ થાય છે અને તે દરેક તરફ તટસ્થ વૃત્તિથી જુએ છે; જેને જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હશે તેને તે બાલકારક છે એમ સમજાવે છે, ઉદાહરણ એમ માનો કે તમને વિશાળ ક્ષેત્ર આપ્યું છે. વિદ્યાર્થીની અવસ્થામાં એક સાધુની જમાતના આગેવાન મહાત્માને અમે મળવા ગયા હતા ત્યાં જે કોઈ આવ્યા તેને તે સંત સાહેબ કહેતા હતા. દરેક સંપ્રદાયના માણસોને તેને અનુકૂળ અને ફાયદાકારક હોય તેજ કહેતા હતા, તે જોઈને અમે પૂછ્યું કે મહારાજ એમ કેમ અને ? બધુંજ સાચું કેમ અને ? તે વખત અમારી ધુન પ્રાર્થના સમાજ ઉપર હતી. તે પછી તે મહાત્માએ વખાણી ત્યારે અમે કહ્યું કે તમે તો ખોટું બોલો છો, અને ફેસલાવો છો, અગર જમાતનું પુરૂં કરવા બધાને સારા કહેાછો, ત્યારે તેઓ કહે કે એજ ખરો ધર્મ છે, કામનું ખોટું નથી, જેની જેના ઉપર શ્રદ્ધા હોય તે ડગાવવી નહિ જોઈએ, પણ તેમાંજ તેને જ્ઞાન તથા ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. હવે આટલા અનુભવ અને આજ અમને લાગે છે કે આ મહાત્માના બોલ ઉત્તમ હતા, અને તેજ ધારણો ઉપર શાસ્ત્રો રચાયાં છે. એક શોખીન ખાનારને ઘણી ચીજો પીરસી હોય તેમાં એક બીજી જો ભેગી થાય તો મીઠાજ જાય છે, કઠી ને ભાત ભેગાં કરીને ખાવાનું છે તો પણ કઠીમાં ભાતનો દાણો પરી જાય તો જીવન થયો માનીને તોખા કરાવે છે; પરંતુ પરમહંસને તો દુધપાક અને કઠી બધું ભેગું કરીનેજ ખાવાનું છે, તેમ અજ્ઞાનની દશામાં સૌ સૌને ફાયદાકારક ઇષ્ટ પ્રથક્ ભલે હોય તથા તે ઉપર અધશ્રદ્ધા અને ભક્તિ ભલે હોય, અને તે હોવી જોઈએ. પરંતુ પેલા જેમ શોખીનને રોગ મસ્ત થઈને પથ્થમાં બધું મૂકી દઈને અને હારીને થાકીને સ્વદ અને શોખ છોડવાં પડે છે તેને બદલે પેલા પરમહંસ મધક પડતાં મૂકે તો તે તેની સંસ્કારની વાત છે. વળી ખરી વાત એજ છે કે મોંમાં તથા પેટમાં જેમ પાછળથી બધું ભેગું થાય છે તેજ કાર્ય જ્ઞાની પરમહંસ જરા અવલ કરે છે, આટલી પરમહંસ પ્રમાણેજ દરેક ધાર્મિક ભક્તને આખર બધું એકજ દેખાય છે. માટે દરેક દેવને તથા પંથને માન આપવાનું ધોરણ ઇષ્ટ છે. હવે બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં જુવો કે આપણા ધર્મમાં ઇશ્વર ભાવનો અર્થ એટલો સરલ અને વિશાળ કર્યો છે કે બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરીને ઠીક લાગ્યું તે વખતે તે પ્રમાણે પ્રમાણિકપણે સત્યજ

લાગેલું છે કે તેથી કરીને દરેક પ્રકારના માણસનું સમાધાન થઈ શકે જુઓ કે નવા જમાનામાં એક મુખ્ય ઇલાકામાંજ ડાક્ટર લંડરકર, તેલંગ, રાનડે, ગોખલે, તિલક, પરાંજી, આપરડે, દેશમુખ આદિ રાજ પ્રજના નેતા બ્રાહ્મણો થયા તેમ ઠેક પ્રાચીન કાળથી જોશે તો દેવનાઓનો ગુરૂ બ્રહ્મપતિ તે બ્રાહ્મણ, અને અસુર રાક્ષસોના ગુરૂ મહા પવિત્ર શુક્રાચાર્ય પણ બ્રાહ્મણજ હતા; ક્ષત્રિયોના વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્રાદિક, કૌરવ તથા પાંડવ ખંતેના ગુરૂ બ્રાહ્મણ દ્રોણ, નંદ તથા મૌર્ય રાજાઓના રાક્ષસ (રાક્ષસ નામનો બ્રાહ્મણ નંદનો પ્રધાન હતો) તથા ચાણક્ય, શિવાજીના રામદાસ, અને મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણોનાં પરાક્રમે દેખાય છે તેમાં તો છેવટ બ્રાહ્મણ દીવાન અને રાજ તરીકે પેશ્વા સરકાર થયા ! પેશ્વાના નાખાના સિંધીયા હોલકર વિગેરેની સેવા તથા તે તે અંગે હિંદુસ્થાનની સેવા બ્રાહ્મણોએ કરી છે. પેશ્વાઈ સામ્રાજ્ય થવામાં પ્રભુનો સંકેત જુઓ કે માંસાહારી સિવાય રાજ્ય કોઈ કરી શકેજ નહિ, એ સૂત્ર ખોટું પાડવા માટેજ જાણે કે પેશ્વાઈ રાજ્યની યોજના નિર્માણ થઈ હોય એમ લાગે છે ! વળી બ્રાહ્મણોએ પ્રસંગે ક્ષાત્ર ધર્મ અજ્ઞવીને પણ રાજ પ્રજની સેવા કરી છે. પરશુ-રામ, દ્રોણ અશ્વત્થામા, કૃપ, વિશ્વામિત્ર, આદિ અનેક દાખલા છે. બ્રાહ્મણનું મહત્વ જુઓ કે મુચકંદને ભગવાને વરદાન આપ્યું તેમાં પણ હવેના જન્મમાં બ્રાહ્મણ થઈને મારા અદ્વૈતને પામીશ એમ કહ્યું છે; નરસિંહ મહેનો તે મુચકંદનોજ અવતાર કહેવાય છે. આ બધાનું રહસ્ય જોઈએ. બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માનવાનું કારણ ફક્ત એકજ દેખાય છે, તે એક વર્ણશ્રમના બેદમાં શ્રદ્ધ, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયને અનુક્રમે સેવા કરીને અભિમાનનો યજ્ઞ કરવા, અને શરીરનો યજ્ઞ કરવા આજ્ઞા છે. પરંતુ બ્રાહ્મણને તો એ બધા ત્યાગ ઉપરાંત કંઈજમાં કંઈજ ત્યાગે “ માનસિક અહંતા તથા વાસના ત્યાગ ” કહેલો છે; તે કોઈ બીજાથી થઈ શકેજ નહિ. અષ્ટાવકે જનકરાજાને બોધ કર્યો તે ઉપરથી તેને રાજ્ય આપ્યું તે તેણે પાછું રાજાને આપ્યું, વળી યાજ્ઞવલ્ક્યને જનકે આપ્યું તે લીધું નહિ, રામચંદ્રે વસિષ્ઠને અર્ધ રાજ્ય આપ્યું તે લીધું નહિ, ને રામદાસને શિવાજીએ આપ્યું તે લીધું નહિ ! આ પ્રમાણે વાસનાનો ત્યાગજ બ્રાહ્મણનો ત્યાગ છે. બ્રાહ્મણ માટે ત્યાગ, નિઃસ્પૃહપણું, વૈરાગ્ય, નિઃસ્વપણું, સત્યવક્તાપણું, અને મોક્ષમાર્ગદર્શકપણું, એમ અપૂર્વ ફરજો રાખી છે. પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણ મંત્રિઓ તો હતા પણ તે સાથે પુણ્યમિત્ર તથા વસુદેવ બાદશાહો બ્રાહ્મણ થઈ ગયા હતાં

પ્રાહત્ય છોડ્યું નહતું. વિદ્યાર્થીમાં પણ આ જાતે હજી સુધી શ્રેષ્ઠપણું સાચવ્યું છે. હજી પણ આર્યાવર્તમાં પ્રાહલ્યોજ આ કાર્ય મુખ્ય કરે છે. પછાત પડેલા ગુજરાતમાં પણ આ વર્ગ મુખ્ય ભોળે ઉકાવે છે, ને પ્રજા બંધુઓની સેવા કરે છે. પ્રાહલ્યની ભિક્ષા પણ ધર્મ રક્ષણ માટે છે. એક પૈસો અગર ચપરી લોટ લંછને ઘેરેઘેર ફરી, પ્રસંગે અપમાન સહીને પણ પ્રાહલ્ય તથા સાધુ વર્ગ જનસેવા કરે છે. ગામડામાં ધામોટજ પ્રકાશનું ધામ ગણાય છે. બંગાળામાં પ્રાહલ્યોનું અડધા અડધ તત્વ મુખ્ય છે. મદ્રાસ તથા દક્ષિણમાં વિશેષ છે, ને ગુજરાતમાં અંધાગતિએ ગયા છતાં પ્રાહલ્યે (ખાસ નાગર જ્ઞાતિમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે) સ્થાન સાચવ્યું છે. કૉલેજની સંસ્કૃત સ્કાલરશીપ લેવાની તથા કોઈ પણ પ્રકારની આજેવાની કવિ તરીકે, વિદ્વાન તરીકે, અગર હંવટ સુધારક તરીકે પણ હજી આ પ્રાહલ્યોએ ધણે ભાગે સાચવી છે નરસિંહ મહેતા, કવિરાજ અન્નપુરુષાચાર્ય* ગુજરાતના ખાચરન અગર કાલિદાસ દયારામ, તથા નવાખી તથા પેશ્વાઈ વખતના ગુજરાતના નાગર કવિઓની ખ્યાતિ મશહૂર છે; તેમ રાજકીય તથા શરાતનના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના નાગરમાં છબીલારામ ગિરધર પહાદુર, જીનાગઢના મુલકગીરી કરી નંરતત્ત્વ ખેસારનારા અમરજી દીવાન+ તેમના દિકરા રણજીડજી તથા કાઠીઓના પ્રભા-

* કવીશ્વર યુનીવર્સલ દલપતરામ તથા લલુભાઈ દલપતરામ. આ કવિઓના વંશજ અમદાવાદમાં વર્ષાસન તથા જીવી મશાલ ભોગવતા. કવીશ્વર શોભારામ તથા આદિતરામ કવીશ્વરના વંશજનું કુટુંબ હજી પણ કવીશ્વરથી ઓળખાય છે.

÷આ ગૃહસ્થે જળપ્રવેશ માફ કરાવ્યો હતો. તેના પરાક્રમની બહુ વાતો હજી આલે છે. હજી નેશ્વર ગૃહસ્થના લગ્ન વખતે ગીતોમાં “ રાય છબીલી પામરી ” એમ ગવાય છે.

×આ ગૃહસ્થે બાદશાહ તરફથી માળવા સર કર્યું હતું, અને પેશ્વા સાથે ધર્મનો વિરોધ ન છતાં ફક્ત ફરજની તથા નિમકહલાલીની ખાતર, ખુનખુવાર મુદ્દ કર્યું હતું, તેમાં હજારો નાગર આખર સ્વધામ ગયા અને નાગરનું સૈન્ય તે દિવસથી વસ્તી ઓછી થવાથી નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું. સવામણ જનોઈ બળ્યાં એમ કહેવાય છે. ખીજ સુઆઓ મુલક પચાવી માલેક થઈ પડ્યા અને આ નાગરે જન આપ્યો.

+ આ ગૃહસ્થોનો તથા ભાવનગરના ગૃહસ્થોનો ઇતિહાસ “ ગવર્નમેંટ એઝેટીય ”માં છે.

સંકેર, ભાવનગરના શામળાબાઈ, ગંગાબાઈ, ભુજના લક્ષ્મીદાસ ઉપરાંતે રૂપજી દેસાઈ, કૃપાશંકર, રાજપીપળાના જેવચ્છ ત્રાપી, પુસેમણ, હોડીઆ, ચંજુરામ તથા તેમના પુત્ર નજીભાઈ વિગેરેનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. નડીયાદના હમણાંના વિદ્વાનોએ નાગરને તથા બ્રાહ્મણને તેમ ગુજરાતને બહુ ગવનું કારણ આપ્યું છે. તો પણ એકંદરમાં તથા ખાસ ગુજરાતમાં જે બ્રાહ્મણ માટે શાસ્ત્રમાં આવી ઉચ્ચ કલ્પના છે તેજ બ્રાહ્મણની હાલના જમાનામાં સામાન્ય દુર્દશા જોશે તો સહજ ખ્યાલ આવશે કે અયોગિત કેટલી થઈ છે. દાખલા તરીકે જુઓ કે અમદાવાદમાં અમે ભણતા હતા તે વખતે બ્રાહ્મણોની ચાયાંસીની ન્યાતના જમણમાં બ્રાહ્મણો જે ક્ષત્રિયપણું બતાવતા હતા, અને જેનું વિરમરણ હજી સુધી થયું નથી, એટલુંજ નહિ પણ આજ ચાલીસ પીસતાલીસ વર્ષે પણ તેજ સ્થિતિ સંભળાય છે, એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી. મુંબઈ, પુના વિગેરે કેન્દ્રોએ ઘોડોડોની શરતોના પ્રસંગે ડિયો ઘોડો આગળ જશે, એ સંબંધમાં મન ભેદ પડવાથી આવેશમાં મુસલમાન બંધુઓ લઠી મારે છે અને સરવાળે ફોજદારીઓ થાય છે તેવાં નજીવાં કારણોને લઈને આ ઋષિપુત્રા, ન્યાતોના જમણના પ્રસંગે યુદ્ધો કરે છે. આ યુદ્ધોના કારણોમાં જમના ખેડવાની જગા માંડે સહજ ખોલાચાલમાંથી વાત વધી પડે, અને પછી તેમાંથી લાકડીઓ તો થું પણ વાંસડા ઉડે ! શાક માગતાં કાઈ ના પાડે તો મુંબઈના પ્રસિદ્ધ તાલીમખાજની રીતથી એકદમ થપ્પડ-થીજ વાત કરે; સામે પણ નખળો નજ હોય ! પછી તે મારામારીમાં શાકનું કુંડું મારવામાં અગર ખેંચતાણમાં લાગી જવાથી બીજાઓને શાક ઉડે તો તે લોકો ઉપડે અને ખતેને મારે ! આ યુદ્ધના પાત્રોમાં શાકનાં કુંડાં, હાળના પડીઆ તેમજ ઘડા ઉડે; તેથી ન પને તો લાગમાં આવે તો ખાવાના લાકુઆના ગોળા ઉડે, તેમાંથી વાંસડા ઉડે, અને કલહનો અગ્નિ બહોળજ તીવ્ર હોય તો રસાઈની ધગધગતી ચારીમાં પણ એક બીજાને ઝંપલાવવામાં ચૂકે નહિ ! આહવી મોટી અંદરઅંદરની પવિત્ર ઋષિઓની પવિત્ર યાજ્ઞ-સ્થળિઓ (Civil or Holy wars) થાય તે અટકાવવાના હેતુથી અગર થયાં પછીથી બંદોબસ્ત માટે પોલીસને અબોટીયાં પહેરીને અંદર પડવું પડતું હતું, અને દરેક યુદ્ધ પ્રસંગે પાંચ પચીસ જખમી ભેટા હતા, તે પણ ક્ષાત્ર તેજનાં અંકુર દર્શાવે છે ! તેમ ત્રીજી સંલેજ મહાત્મા જેસેનેદ સર ચીનુભાઈની ચાયાંસીની ન્યાત થઈ તેમાં પણ દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, આદિ પ્રકટ થઈ યુદ્ધ ઉત્તમ થયું હતું ! હાલના બ્રાહ્મણના ક્ષાત્ર તેજમાં તથા શાસ્ત્રમાં

“ પારકું ખાય તે વૈકુંઠમાં જાય ” આજ મહામંત્ર થઇ પડ્યો છે ! અસ્તુ બાકી બ્રાહ્મણુત્તરી મૂળ ભવના જીવો કે બ્રાહ્મણુની નિડરતા તથા પ્રજા પરોપકારનાં દૃષ્ટાંતોમાં નહુષ, વેન, સૌદાસ, નિમિ જેવા મહાન પરાક્ષમી પણ અવિનયી રાજાઓને દેહાંત સુધી શિક્ષા કરી ચુક્યા છે, તેમ પોતે ધર્મની ખાતર સૌસવામાં બાકી રાખી નથી. દૈત્યરાક્ષસ-એટલે કે તેવી શ્રત્તિના રાજાઓના રાજ્યમાં ફક્ત ધર્મ પાળવાની કસુર બદલ અપૂર્વ સંકટ તથા અકાળ મૃત્યુ સોસ્યાં છે. રાવણને તો બ્રાહ્મણના માંસ સિવાયનો ખોરાક કામનોજ નહિ ! રામચંદ્રના પ્રયાણમાં બ્રાહ્મણના હાડકાના ડુંગરાનું વર્ણન વાંચ્યાથીજ સમજાય. કંસ, હિરણ્યકશિપુ આદિના ત્રાસ મશહુર છે. બાદશાહીમાં પણ કેવાં સંકટ વેડ્યાં છે ? આ બ્રાહ્મણો અનાદિકાળથી ત્રાસ તથા સંકટ ભોગવતા આવ્યા છે. હાલની હાડમારી કાંઈ નવીન નથી. જો સ્વધર્મ ગ્રહણ કરશે તોજ બચશે. ખેર. બ્રાહ્મણની કાર્યદક્ષતા જીવો કે હાલના કાળી, વાઘરી લિલ્લ તથા જંગલી અનાર્થ પ્રજા જેવી કે ધાણુકા, ચોધરા, ગામતડા, દુબલા, નાયકા, ઇત્યાદિક લોકોને સીકાતર, વંરાઇ, ખોડીઆર, મેલડી, જેવી દેવીઓ તથા હડમાન (હનુમાન) ભેરવ, શામળાદેવ, તથા દેવદેવીઓ આપી અને ભંગીઆઓને ઝાંપડી દેવી આપીને એટલે કે છાણના દેવને કપાશિયાની આંખો, અને ચામડાના દેવને ખાસડાની પૂજા જેવી વ્યવસ્થા કરીને પણ ધર્મમાં રાખ્યા, અને લોકોના વલણને અનુસરીને પંથો કરી આપ્યા. શીશોદિધા રજપુતના ગોર થઇ પશ્ચિવાલ બ્રાહ્મણ રજપુત માફક પાઘડી સુદ્ધાંત કપડાં પહેરીને હજી પણ જન્મે છે, આગળ વધીને હજમ, દરજી, તથા ધાંચી, મોચી, ડબગર, ઘોખી, ઇત્યાદિ શક્તોના પણ ગોર થયા; સારસ્વત થઇ બુહાણ સાથે રોડી વ્યવહાર કર્યો, તથા ઝોસવાળ વણિક સાથે સેવક થઇને રોડી વ્યવહાર કર્યો, તથા છેવટ જીવો કે હમણાં જોઇએ છીએ તેવી રીતે દેડના ગોર ગરોડ તે પણ બ્રાહ્મણોના દાવો કરી ગરૂડ ઋષિના વંશજ અગર ગર્ગચાર્ય ઋષિનો પરિવાર હોવાનો વિગેરે દાવો કરે છે ! વળી એક વિચિત્ર વાત એવી ચાલે છે કે શ્રી જગન્નાથજીની મૂર્તિ, એ મૂળ બૌદ્ધ લોકોની દેવી હતી, અને બૌદ્ધ ધર્મ બહિષ્કૃત થયા બાદ પણ બ્રાહ્મણોએ સમયસૂચકતા તથા યુક્તિ વાપરીને દુશ્મન બૌદ્ધના દેવને પણ એવું સ્વરૂપ આપ્યું છે કે આજ કોઇને સ્વપ્નામાં ખ્યાલ પણ ન આવી શકે કે આ દેવ તે મૂળમાં બૌદ્ધના દેવ હશે ! શ્રીજગન્નાથની મૂર્તિ માટે શાસ્ત્રીય યોજનાઓ ઉપરાંત આ વાત પણ ચાલે છે. મતલબ કે બ્રાહ્મણોએ દેવેકના ધાર્મિક નેતા હરેક પ્રકારે થઈ, હિંદુસ્થાનમાં ગમે તેમ કરીને

ધર્મનાં બીજ રાખ્યાં કે જેને પરિણામે, લાંબા કરોડો વર્ષ અમાં હશે તો પણ હજી આર્થિક ધર્મ પોતાના મૂળ સિદ્ધાન્તમાંથી લેશ માત્ર ખસ્યો નથી. અનેક કાંતિઓ થઈ પરંતુ ધર્મ પુસ્તકો તરીકે રામાયણ, ભાગવત, ગીતાજી વગ્યા છે, ને વંચાશે ! વેદાંતરૂપી મેરૂ પર્વત ઉપર વેદના કાળથી તે આજ સુધી લાખો ઉત્પાતો તથા હુમલાઓ થયા, પરંતુ અક્ષયગઢ હજી અક્ષત ઉભો છે ! ત્યારે જુઓ કે યુરપમાં મત દરરોજ બદલાતા જાય છે, તેનું હજી ઠેકાણું પડતું નથી ! બ્રાહ્મણના જાતિ સ્વભાવનુંજ આ પરાક્રમ છે. હિંદુઓની અનેક કાંતિઓ થઈ પરંતુ સત્ય વસ્તુ અડગ છે.

દરેક સમજિતી કાંતિ પણ ઉપર મુજબ વ્યષ્ટિ માફકજ છે. સવાલ એટલોજ છે કે દરેક વણાંશ્રમવાળો પોતાના ધર્મ પાળે તો પછી કાંઈ કાંઈનો દોષ કાઢી શકેજ નહિ. તેમ અરસપરસ દોષ કરી શકે નહિ. સૂર્યવંશી એક રાજાને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આશીર્વાદ આપવા ગયો ત્યારે રાજાએ તેમની શાખાના મૂળ પુરૂષ પુછતાં અગસ્ત્યનું નામ દીધું એટલે પાણીનાં કુંડા ભરાવી મગાવ્યાં. એટલે પેલો બ્રાહ્મણ એક પથરો પડયો હતો તે ઉપાડીને લાવ્યાં. બંને ચતુર હોવાથી સમસ્યામાં સમજી ગયા. મતલબ કે વ્યક્તિરૂપ ધર્મ પાળે તો સમષ્ટિ આપો આપ સુધરે.

કાંતિનો રંગ આ પ્રમાણે છે. વળી શાસ્ત્રોની વિરોધ ખુબી જુઓ કે કાંતિ માટે સ્વભાવ તથા વાસનાનું પરિબળ પ્રત્યક્ષ બતાવવા ખાતર હાથે બ્યક્તિરૂપે પણ આપણા પામર પ્રાણીની આંધક આપણી સાથે રહીને સુખ દુઃખનો અનુભવ લઇને આપણને દાખલો આપ્યો છે; અગર તેવી ઉચ્ચ કલ્પના કરાવીને કાંતિદર્શક આદર્શો આપ્યા છે. સુખ દુઃખના, સહનશ્ક્ષિતતાના એમ એકંદરે દરેક બાબતના અનુભવ એવા કરાવ્યા છે કે દુનિયામાં કાંઈ માણસ એમ ન કહી શકે કે હું દુઃખી છું; કેમકે જરા વિચાર કરે તો શ્રી કૃષ્ણ, પાંડવો, શ્રીસત્ત્વ વિગેરેને જે દુઃખ પડ્યું તેના હિસાબે કાંઈ પણ માણસનું દુઃખ લેખક જેવું નિષ્કળશે નહિ. જુઓ કે શ્રી કૃષ્ણના જન્મ પહેલાંજ બધા ભાઈઓ મૃત્યુ પામ્યા, જન્મ પહેલાં માધ્યપ કેદમાં, પોતાનો જન્મ પણ કેદખાનામાં, જન્મતાંજ દોડફોડ અને ભય, જન્મ પછીના બન્ધવો પણ પ્રસિદ્ધ છે. પાંડવો સહગ્રસ્થોના તથા શુરાતાનના અવતાર છતાં, અને પ્રજા સમક્ષે છતાં, શું વેઠ્યું છે ? તેમનો અંત કેવો આવ્યો હતો ? રામ અને સીતાનાં કેવાં દુઃખ ? સમચંદ્રજીએ સીતાનો ત્યાગ કરી જન્મ સુધી માનચિહ્ન

દુઃખ વેદ્યું. આ ત્યાગનો નેપોલિયનના નેસકામનના ત્યાગ (Divorce) સાથે કાંઈક મુકાબલો થઈ શકે તેવો છે. નેપોલિયનનો દાખલો બીજું બન્ન કરવાથી ઉતરતી પંક્તિનો છે, તો પણ અન્નેએ હૃદયમાં શત્રુ છતાં પોતાનું કતવ્ય ઠેઠ સુધી કર્યું. સીતાના દુઃખની ચાલગિરિમાં હજુ પણ ઉપમામાં “સીતાજીના વીર્યા” એમ કહેવત ચાલે છે. આ બધાનો બુદ્ધિથી વિચાર કરવાનો છે, કે સુખ દુઃખ માણસે શાંતિથી સેહેવું જોઈએ. સંસારમાં વર્તન કેવું રાખવું તે બદલના આ નમુના (Models) આજેખ્યા છે, અને આ મિથ્યા સંસારમાં જ્ઞાન સાથે પણ વ્યવહારનું નાટક કેમ ભજવી ખતાવવું અને સ્થિર રહેવું, એ દર્શાવનાર કીર્તિ તથા જ્ઞાનના અચળ સ્તંભો ખતાવ્યા છે. આ ઉપરાંત વળી જગતની ઉત્ક્રાંતિ (Evolution) જે રીતે પાશ્ચાત્યો માને છે તે અનુક્રમ પણ કેટલેક અંશે સચુક્તિ છે, એમ જાણે ખતાવના હોય તેવી રીતે ગ્રાહી, પક્ષી, જાળયર, ચ્ચળયર, આદમણ, ક્ષત્રિય, વિગેરેમાં પોતે અવતાર લીધા છે, તથા જળ, સ્થળ, ચર અને અચર સર્વમાં તે વ્યાપી રહ્યો છે અને ઉત્ક્રાંતિ ક્રમે ક્રમે થાય છે એમ ખતાવ્યું છે; તે સાથે ધર્મમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી છે. રામચંદ્રજી એક ઠેકાણે કહે છે કે “ જે જ્ઞાતિજન અને સમીપવર્તી હોય તેઓજ શત્રુની ગરજ સારે છે, અને જ્યારે આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે પ્રહાર કરવા તત્પર થાય છે.” શ્રી કૃષ્ણે પણ તેવુંજ કહ્યું છે. આ તમામ પ્રભાવ ક્રાંતિનોજ છે. બાકી પામરો માટે જુઓ કે સંસારનો તથા કુટુંબ કપીલાનો માર ખાનો ખાતો, પેટમાં અનેક દુઃખો છતાં ઉપરથી હું લણે સુખી છું એમ ડોળ લાલી સંસારનો લલ્લો લેતો હોય એમ માણસ કેટલું જુદું બોલી દંભ કરીને બીજને અને પોતાને ઠગે છે ? અવતારી પુરૂષો સજ્ઞાનપણે આનંદમાં રહીને બાહ્ય વ્યવહારના નાટક જેવો કરતા, અને પામર બીચારો અજ્ઞાનમાં પીડાય, એટલો તકાવત બાકી સજ્ઞાનપણે સતત આનંદમાં રહીને બાહ્યચરણમાં તેમ ક્યાં સિવાય ઈલાજ નથી, એમ અવતારોના તથા મહાન પુરૂષોના દાખલા ઉપરથી શિખવાનું છે. સંસારની આર્થિક તથા પ્રાસંગિક ક્રાંતિઓનાંજ એ બધાં વિપાક ફળ છે. ગમે તેમ કરીને હરેક માણસે સુખ અને સંતોષ મેળવવાનું છે; માટેજ ગીતામા છેવટ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે “ **યથેચ્છસિતથાકુરુ** ”

પુનઃક્રિયાના હોખની ક્ષમા માગીને કહેવું પડે છે કે દરેક મનુષ્ય જો શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાથી બને તેટલું સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેશે તો દુનિયાનો અર્થો

કલેશ કર્મી થયો; અને કલેશની નિવૃત્તિ એટલે કે પરિણામે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સુખની પ્રાપ્તિ, દરેક ધર્મમાં મૂળ હેતુ છે. હવે ક્રાંતિઓના નિયમ પ્રમાણે સુખ મેળવનાં દુઃખ તો આવે છે એ સ્પષ્ટ છે, જુઓ કે માણસને પુત્રની કેવી પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા હોય છે ? આ ઉત્કટ ઇચ્છાથી મન વિચ્છેદ થઈ અઃશાસ્ત્ર મંકટ માણસને સંતાપે છે; હવે પુત્ર ગર્ભમાં રહેવા સાથેજ મા તથા છોકરાને તકલીફ તથા ત્રાસ થવા માંડે છે; તથા પિતા થનારને પણ બોળે વધે છે; મર્લસાવનું અગર કસુવાવડનું અગર જન્મનું દુઃખ વળી જીવન, જન્મના પછી મા દીકરાની તખીયત માટે હમેશ ચિંતા અને મહેનત; આધિબ્યાધિ ને ઉપાધિ પણ ત્યારથીજ લાગુ થયાં; પછી લાણીવાનો ખર્ચ તથા મહેનત વ્યર્થ નિવડે તો તે દુઃખ; બાદ પરણાવવાના હોંશમાં ઉત્સાહ; પછી ઘેર વડુ લાવવાનો સ્વપ્ન, વડુ ન મળે તો તે બદલનો સંતાપ; વડુ લાવીને બ્યારે ઘેર આણી કે તુરત દુશ્મન જેવી લાગણી; બલિયારી કે બીજી રીતે દુરાચારી નીવડે તો અપાર દુઃખ અને કલેશની સરખાત; કુટુંબ મોટું હોય અને નિર્ધન હોય તો અપાર દુઃખ; સાધન સંપત્તિ છત. પણ કલેશ દાખલ થયો કે તરત ઘરમાં બે પાર્ટીઓ (પક્ષો) પડવાની; તે પાર્ટીમાં સ્ત્રી તો હમેશ વિરૂદ્ધ પક્ષમાંજ હોવાની પછી બાપ દીકરો એક પક્ષમાં હોય અગર સામસામા પણ હોય; તેમાં દરેકના સ્વભાવ તથા સ્વાર્થ ભિન્ન હોવાથી તથા અજ્ઞાનથી અતે સાસુ વડુ વચ્ચે, સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે, જે મા વગર એકસણુ રહી શકતો ન હોતો તેવા દીકરાની તેજ મા એમ મા દીકરા વચ્ચે, ભાઈ બેન વચ્ચે, બેન બેન વચ્ચે, એમ અનેક પ્રકારે કલેશ થઈ સંસારના લાહાવા લેવામાં બીયારો પેલો “ આરંભ શરૂ ” કુખી જવાનો, અને અતે મૂળ ઉત્સાહને દેઢાણે શું દેખે છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. તેમાં પણ જે વળી સ્ત્રી અગર પુરૂષની અગર મા બાપ પુત્રમાંથી કોઈની તખીયત બગડવાથી એકાદ ખાટલા શરણુ થાય તો પછી તન, મન, ને ધનની ખુવારી થઈ ત્રાસ કેટલો પડે છે તે બધું બતાવવાની જરૂર નથી. તેજ લહાવો લેનાર પુરૂષ અગર સ્ત્રી પોતાનું અગર દરદીનું મોત સુહાંત માગે છે. રેશમનો કીડો પોતાનું ઘર બનાવી તેમાંજ છેવટ કેવો નાશ પામે છે ? આ હમેશના બનાવો કોની નજર આગળ આગળ નહિ હશે ? માત્ર પામર બીયારો માયાના આવરણમાં ફસીને વાસનાને તાબે થઈને તરત પાછો ભૂલે છે, એજ પ્રભુની કૃપા છે ! વળી માયાની ખુબી જુઓ કે આટલા સંતાપ વચ્ચે પણ તેને માટે સમાધાન કેવું છે ?

સ્ત્રી તથા સંતતિની ગાળા ખત્રી છતાં પણ લોંબા કંડેશ તથા પોતે પણ કંડેશ કે “ છે તો કહે છે ” ભલા પરમેશ્વરની કૃપા છે કે આ બધી વાડી વસ્તાર છે તો બધું છે, આકી જે બિચારા વાંઝીઆને કંઈ નથી તેને કંઈ છે ? જે નિકટનાં સગાં, મા, આપ, છોકરાં, ભાઈ, ભોજાઈ, સસરા, જમઘ, સાળા. બનેલી, સાળી, મદુ, તથા નોકર અગર મિત્ર મત્ર દિ ઘણાંજ નજીકનાં સગાં સંબંધી હોય ત્યાંથીજ હમેશાં ખેડી અધ્યાત્મો નિકળે છે, એ દરેકના અનુભવની વાત હશે; કેમકે બહારના રસ્તાના જનારને તમારી શું પંચાત પડી છે ? બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં જણુશે કે દ્રોહી તો નિકટનો હોય તેજ થઈ શકે ! પંજી તે મિત્ર હોય, ઉપી હોય, નાખે-દાર હોય કે ગમે તે હોય. સ્વાર્થ સંધાય ત્યાં સુધી બધાંજ મિત્ર, આ સ્વાર્થમાં નડ આવી કે પછી તે માણુમ, મા, આપ, છોકરાં, મિત્ર કાંઈ જોતો નથી. મિત્ર તે પળમાં શત્રુ થાય છે. દુનિયામાં મીઠામાં મીઠી ચીજ ગરજ કહેવાય છે; માટે જે કાંઈ દુનિયામાં આ પ્રીતિ છે તે સ્વાર્થનીજ છે. કવિ કેશવ કહે છે કે—

પત્ની કે પાયસે માત તાતકા અભાવ હોત, પુત્રહુકે પાયસે પતિ રિપુ હોત હે;
વિદ્યાકા પામસે ગુરૂકા અભાવ હોત, વૈદ્યકા અભાવ હોત જમ રોગ ખોત હે.
જરા જમે પાયસે ત્રિયાકા અભાવ હોત, અન્નકા અભાવ હોત જમ આયો રોગ હે;
કેશવ કનૈયા કહે માયાકા અભાવ હોત, ચરાચર જગત હુએ પ્રભ રાખ જોત હે.

મતલબ કે સગાં સંબંધી સ્વાર્થ રહિત થાય એટલે તરત શત્રુનુંજ કામ કરે છે; માણુસ નકામું અગર માલ વગરનું થયું કે તરત તેને ટાળી કાઢીને ફેંકી દે છે ! માટે અતે પોતેજ પોતાનો મિત્ર અગર શત્રુ છે એમ સમજવાનું છે. **આત્મે વાત્મનો બંધુ રાત્મેવ રિપુરાત્મનઃ** । જ્ઞાતીને તો આ પ્રમાણે પોતેજ પોતાનો મિત્ર અગર શત્રુ સમજવાનો છે, બહારનો કાંઈ છેજ નહિ; પામરના સંબંધમાં આવી સ્થિતિમાં જે કુટુંબ કબીલો સગાં, સંબંધી, મિત્ર વિગેરેથી ત્યજ્ય ત્યારે સંસ્કાર નખળા હોય તો દુઃખી થાય; ને તેથી ઉલટ જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જુએ તો “ ટાળ્યા તેણે તાર્યા ” એ કહેવતને અનુસરીને ઇશ્વર તરફ ધ્યાન દેઈ શાંતિથી વિચાર કરે તો પ્રભુ પોતાની કૃપાને પાત્ર કરે છે. અનુભવ સિદ્ધ છે કે જેમ જેમ ન્યાત જ્ઞાન સગાં સંબંધી ટાળે તો પોતાના કુટુંબની સેવા થઈ શકે ને તે પણ ટાળે તો પંજી

પ્રભુ પોતાની સેવામાં—મે ૧ માં—તે છે. અ. પ્રમાણે જગુ શે ૬ ન્યાં સુખ શોધવા જાઓ કે દુઃખ સાથેજ છે. સારા કહેરાવવા મટે કે ખરાબ કહેવ-
 ડાવવાની શરૂઆત તેનાથી પણ પહેલી થશે. કુટુંબને લ્હાવો તેજ પરિણામે
 કલેશ ! ગુલાખનું ફલ લેવામાં પ્રથમ કાંટો મળે છે. No rose without a
 thorn. માટે સુખ શામાં છે તેનું ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. અમાર
 સંસારમાંથી માર ખેળવો એજ માયા અને એજ સ્વભાવ અને એજ ક્રાંતિ.
 માટે સંસારમાં ખાટાં સુખો ઉપરથી મન ઉઠાવી, શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રમા-
 ણિકપણે તે મેળવવાનું છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખીને જો માણસ વિચાર કરે
 તો જેમ કુટુંબ કલેશ અગર દુનિયાના ખીલ કલેશોમાં ખરી રીતે કારણ
 ભાગ્યેજ હોય છે, તેમ આ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ ભાગ્યેજ કલેશનું કારણ
 રહેશે. એક દાખલો લઇએ કે હિંદુની મૂર્તિપૂજા શું છે, એ કેટલાક ખુદ
 હિંદુજ નજીના નથી. તેમ તેમના આચાર્યો, ગુરૂઓ અગર ઉપદેશકો પણ
 સ્પષ્ટ કહેતા નથી, પછી તેનું કારણ ગમે તે હોય; તો પછી વિદેશી લોકો
 વગર સમજે મૂર્તિપૂજાનો દેશ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! પરંતુ સ્વદેશી અગર
 વિદેશી શાંતિથી અને સ્વચ્છ દૃષ્ટિથી જોશે તો માણસ પણે કે ક્રિશ્ચિયન
 અગર મુસલમાનને જે દેશ મૂર્તિપૂજા ઉપર છે તેવી મૂર્તિપૂજા આર્યમાં
 સ્વપ્ને પણ નથી. માત્ર દરેક પ્રજા પોતાનો સ્વભાવ અને ક્રાંતિઓને તાબે
 થઇને ગેરસમજમાં પડે છે; આકો એક સાધન, તે પણ અમુકને માટે, તે
 તે પાછું છુટી પણ શકે છે; બ્રહ્મ તો અજગજ છે. પણ ખરું સત્ય નહિ
 સમજવાથી લોકમાં માત્ર શાબ્દિક કળ્યા, અગર એક ખીલ ઉપર પંડિતાઇ
 દર્શાવનારા કળ્યા, અગર પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે પંથ ચલાવવાના કળ્યા
 ચાલે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખરું જોનાં એક મત છતાં લોડ બેકન
 તે વખતના હેલાભાસી વિદ્વાન (Sophists) માટે કહે છે તેમ માત્ર
 અજ્ઞાનથી, અગર દુરાગ્રહથીજ દોરવાઇને ભિન્ન મત દર્શાવવામાં ગૌરવ અને
 માન માને છે. આવાઓની સંખ્યા કમી થાય અને આર્ય ધર્મનો શું પણ
 ઈતર ધર્મો પ્રત્યે માનની લાગણીથી, નહિતો નિદાન તટસ્થની વૃત્તિથી જોવામાં
 આવે તો, અને જો અંદર અંદર તથા સ્વદેશી વિદેશી બધા પ્રત્યે ભાતુભાવ
 વધી ધર્મનો હેતુ જે “ આત્મતિક સુખ ” મેળવવાનો છે તેનો પ્રયત્ન
 થશે તો તે પ્રયત્ન આપો આપ સફળ થશે.

અમાની દુખમન જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોશે તો મદાસ, કલકતા, એક

અને દીક્ષીથી મુંબાઇ જનાર લોકોને એક દિશાનો માર્ગ બતાવી શકાય નહિ, અને એકનો માર્ગ બીજાને અનુકૂળ હોયજ નહિ, અને તેથી તેને તે ખરો પણ લાગે નહિ; પરંતુ સૂક્ષ્મ તો રહી પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જુઓ અને સામાન્ય જુદિથી વિચારે તો ગમે તે દિશામાંથી જાઓ, તે બધી દિશાઓના માર્ગ સાચા છે. કેન્દ્રસ્થાન મુંબાઈ છે; પણ એકને દક્ષિણ તો એકને ઉત્તર, એમ તદ્દન પરસ્પર વિરોધી માર્ગ હોવાથી એક એકનો મેળ ખાતો નથી; ને તેથી ભેદ પડે છે; માટે જો કેન્દ્ર સ્થાન ઉપર દૃષ્ટિ કરવામાં આવે તો તરતજ જામ દૂર થઇ બધાના માર્ગ વાસ્તવિક છે એમ કહેવું પડશે. પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં પડવાથી અગર જડવાદને વળગીને એટલે કે કેવળ પુરુષાર્થનેજ માન આપીને હાલના જમાનાના લોકો ધર્મ તરફ દુર્લક્ષ બતાવે અગર તિરસ્કાર પણ કરે તો ભલે, પણ સત્ય આખર તરી આવશેજ, અને કાન્તિ થશેજ, અને તેવી કાન્તિની શરૂઆત સારા ભાગ્યે હાલ દશેક વર્ષથી થવા માંડી પણ છે.

ઉપર મુજબ વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિની કાંતિ સાથે ધર્મની કાંતિનું સહજ દિગ્દર્શન કર્યું; હવે હાલની કાંતિનું નિરીક્ષણ કરીએ. હાલની કાંતિનું ખરું કારણ દેશના સુભાગ્યે સ્વદેશ ઉપર ભક્તિભાવ તમામ લોકમાં પ્રસર્યો છે. અને તેને અંગે બીજા વિચાર સાથે “ ધર્મ વિચાર ” જાણે અજાણે પણ ધુસ્સે છે. ન્યાત જાતના આગ્રહ ઇત્યાદિ બાબતો પડતી મુકાઇને હાલ જોઇએ છીએ તો જીવના વિચારવાળા, સુધારાવાળા, મૂર્તિપૂર્વક, આર્થ-સમાજીઓ, બ્રહ્મસમાજીઓ, વેદાન્તીઓ, વેપારીઓ, સરકારી નોકરા, પેન્શનરો, રાજ્યના ગણાતા ખુશામતીઆઓ, પ્રજાના આગેવાનો, માન પાનના જૂખ્યાઓ, પ્રજાપક્ષનાઓ, વર્તમાનપત્રવાળાઓ, સરકારના પક્ષને ટેકા આપનારાઓ, માનપત્રવાળાઓ, ધારાસભાના સભાસદો, વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશો, એડવોકેટ જનરલો, નારિતંકા, આસ્તિંકા, માંસાહારીઓ, અનાજ ભક્ષણ કરનારાઓ, પારસીઓ, યાહુદીઓ, મુસલમાનો, અંગ્રેજો, ખ્રિસ્તીઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, તથા શૂદ્રો, વિદ્વાનો, અવિદ્વાનો, શહેરીઓ, ગામડીઆઓ, એમ બધાજ, બીજી રીતે અંદર અંદર વિરોધી છતાં સ્વરાજ્ય માટે એકમત છે, તે માત્ર પ્રસંગની બહિષ્કારી છે ! એટલે કે કુદરતી કાંતિની બહિષ્કારી છે. આવા પુરુષાર્થ કરનારને દૈવ આપે છેજ. ધર્મના ઝનુનમાં આધુનિક પ્રવૃત્તિ માર્ગ અગર જડવાદના વિરોધની જરૂર નથી; કેમ કે ઉપર કહી

ગયા તેમ દરેક પ્રવૃત્તિ અને મતની સંસારના અર્થશાસ્ત્રમાં જરૂર છે. દરેક કાર્યને ધર્મ વળગેલો જ છે. ને વળી તેમાં સ્વદેશ લક્ષિતનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી દેશને ઉત્તેજક છે. ભરતખંડના તેમજ અન્ય દેશોના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે, સ્વદેશાભિમાનથી પ્રબળીય ભાવના મેળવવામાં અને એ અપૂર્વ સુખનો અનુભવ લેવામાં લોકોએ કેવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે, અને કેટલાં સંકટ વેઠ્યાં છે ? અને એ સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પાછી કેવી નિરાશાઓ તથા દુઃખો વેઠ્યાં છે ? તથા તેમાં પાછું ક્રાંતિઓ થઈ ને કેવા ફેરફાર થઈને વિકાર થઈ ગયા છે તે જુઓ. ફ્રાન્સની ક્રાંતિ (French Revolution) ના દાખલા ઉત્તમ છે. ચીનમાં પ્રગ્ન સત્તાક રાજ્ય થયું, રૂશિયા તથા પોર્ટુગાલમાં થયાં, ઑસ્ટ્રિયા તથા જર્મનીમાં થયું અને મિકાડોના પૂજક ન્યાયમાં ચંપ ઉઠ્યો છે ! હાલ આખી દુનિયામાં આ જુસ્સો ચાલે છે. આફ્રિકામાં તણુખા ઉડ્યા છે. યુરોપ તો લગભગ પ્રગ્નસત્તાક થઈ ગયું એમ કહેવા હરકત નથી. રૂશિયામાં જર્મનીની ચાલાકીથી જંગલું બોલશીવિઝમ શું કરે છે તે જોવાનું છે. હવે દેશોના ઇતિહાસ પ્રમાણે વ્યક્તિ માટે પણ સમજવું. દરેક મનુષ્ય સુખ ભોગવવા મોટા પ્રયત્નો કરે છે અને મેળવે છે, ને પછી નવીન નહિં મળવાથી નિરાશ પણ થઈ જાય છે; અને આખર ક્રાંતિમાં પ્રવેશ કરે છે. દરેક મનુષ્ય દરેક જાતનું સુખ ભોગવીને થાકી જાય છે, ને કંટાળો પામે છે કે તરત ક્રાંતિમાં પડે છે, એમ પણ જોવામાં આવે છે. મહમદ ગીઝનીજેવા જુદ્દીએ પણ પોતાની નનામી હકીમો પાસે ઉપડાવી ને લક્ષ્મી પણ ભેગી બંધાવી હતી. આખી દુનિયાનું ફેશનનું કેંદ્રસ્થાન પારીસ છે; તેને દરરોજ ફેશન શોધવી પડે છે. દરરોજની ક્રાંતિઓમાંથી પસાર થઈ, હવે મોટી ક્રાંતિઓમાં આ લોકો પડ્યા છે. દ્રવ્યવાળાના દ્રવ્યનો વ્યય કરવા અનેક માર્ગો શોધાય છે. અમેરિકામાં એક બાનુએ ચાહા કરવામાં લાખોની નોટો બાળી નાંખી હતી ! એક અમેરિકન કોટયાધિપતિ દ્રવ્યથી કંટાળીને સ્કોટલેન્ડના પહાડોમાં નાસી ગયો હતો; અમેરિકન કરોડપતિ રોકફેલર ઉપર નનામા કાગળની કેટલી ધમાલ હતી ? લક્ષ્મીપુત્રને કેટલી સતત ખીક છે ? ન્યુયાર્કમાં હાલ પણ દરરોજ એક બે શ્રીમંતનાં ખુન અને છૂટ થવાની જ. શ્રીમંતો ઉપર જહાસા ચીડીઓ હમેશ આવવાની. ઘોળે દહાડે બાન ઉપાડી લઈ જવામાં આવે છે. સુધરેલા દેશના મોટા શહેરોમાં આવી ધાસ્તીઓના પાર નથી. વળી દ્રવ્યવાળાની ઘેલછા જુઓ કે એક ઈસમે પોતાના મકાનમાં ઘરિયામાં ખારવા તરીકે (ફોરતહારો

સાથે, બધાજ ખારવાની સ્થિતિમાં) ખાણું લેવાથી મોઝની ખાતર તેવા સંજોગો ઉભા કરવામાં લાભો કરોડો રૂપીઆ ખરચ્યા; તોપણ શાન્તિ થઇ નહિં એમ કહેવાય છે. વળી એક ગૃહસ્થે ઉંચામાં ઉંચે મજલે બેસી પછી નીચેથી જોઇએ તેમ ખાણુની ઢાળીઓ (Dishes) આપો આપ (automatically) ઉપર આવે, અને નકામી હોય તે નીચે જાય, એવી રચના કરવામાં લાભો રૂપીઆ ખરચ્યા હતા ! વળી એમ પણ જોવામાં આવે છે કે એક સુખ મેળવવામાં તેના અંગે સુખના કરતાં દુઃખ ધણું આવે છે. દારૂનો વ્યસની દારૂ પીને છેવટ થાકે છે, તેમ વિષથી મનુષ્ય વિષય લંપટ થઇ ક્ષણિક સુખ ભોગવી પછી તમામ પ્રકારનું દુઃખ ને વળી તે લાંબી મુદત ચાલનારું, વિશેષ વ્યાધિ વિગેરે અનેક પ્રકારનું દુઃખ ભોગવી બધી રીતે તન મન અને ધનથી ખુવાર થઈ આખેર થાકે છે. સત્તાવાળો સત્તાના ગર્વથી આખર થાકે છે, ખાઉધરો ધણું ખાઇને અજીર્ણ થવાથી માંદો પડીને થાકે છે, આ બધાં સુખ ભોગવનારને આખર ભાન તથા જ્ઞાન થાય છે કે એ બધાં અનિત્ય સુખો છે, સુખના ભેગું દુઃખ પ્રમાણમાં ધણું છે, અને આખર તન મન અને ધનનો વ્યય થઇ સુખના પ્રમાણમાં દુઃખનો ભાગ ધણો મોટો પ્રાપ્ત થાય છે. ચ્યવન ઋષિના પુત્ર મેધાવી ઋષિએ સત્તા-વન વર્ષ નવ મહિના અને ત્રણ દિવસ મંજુધોષા અસરા સાથે ભોગવિલાસ કર્યો તો પણ એક રાતજ માની હતી, અને ભાન આવવા સાથે બનેની દુર્દશા થઈ. આવી પાયમાલીનાં દૃષ્ટાંતો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સેંકડો હજારો છે. આખાં કુંડુંબ ઉખડી ગયાં છે ! પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે થયા કરે છે. ગરીબ કે પૈસાદાર કાઠજ સુખી હું એમ કહેતો નથી. મોટરોમાં અગર ગાદી ઉપર બેસનારનું દુઃખ તે બેસનારજ જાણે ! ગરીબ અનાજ વગર ભૂખથી મરે છે, અને પૈસાદાર ધણું ખાઇ ખાઇને અજીર્ણથી મરે છે. ખાવાનો શોધ તથા શોખ કરનારાની બુદ્ધિની પણ પરાક્રષ્ટ છે. કેટલાકમાં ઉંચા ખાણુમાં કીડા પડે ત્યારેજ ઉત્તમ સ્વાદ આવ્યો એમ મનાય છે. ચીના લોકોનો જીવતા કીડા ખાવાનો શોખ મશહૂર છે ! કેટલાક ખાઉધરાઓ વારંવાર ખાવા માટે ઉલટીઓ કરે, ને વળી ખાય ! કેટલું પશુત્વ ? પારિ-સમાં આવા લોક છે. એક દેશીરાજ પણ આ પ્રચારે કરતો હતો. આમ કરતાં આખર માણસ થાકે અને જરા આંખ જિંઘાડે એટલે જોઈ શકે છે કે એ બધાં સુખો ક્ષણિક, નાશવંત, અને દુઃખ મિશ્રિત છે; અને છેવટ થાકીને પણ કાયમતા સુખનો અભિલાષી થાય છે; કેમકે, સંસારનાં ધણું

દુઃખો નવા શોધથી અગર સુધારાથી મટતાં નથી; માટે કાંઇક નિત્ય સુખની સંપૂર્ણ થાય છે, અને પછી તેની શોધમાં પડે છે. અનિત્ય દુઃખ, અનિત્ય વસ્તુ અગર અનિત્ય સાધનથી કેમ મટે ? કારણ કે શોધન કરતાં અનિત્ય સુખની લાલસામાંથી અનિત્ય દુઃખ થાય છે. આનંદ બહારથી આવતો નથી. જીવ આનંદથીજ ભરેલો છે. આવરણ દૂર થાય એટલે પ્રસંગે વ્યક્ત થાય છે; પણ અનિત્ય આનંદ મેળવવા ખાતર ઘણું ખાવાના વાઢમાં રોગ થાય છે; માટે અનિત્ય સુખના પ્રયત્નકરણમાં માણસ ઉતરે છે ને જીએ છે તો જણાય છે કે અનિત્ય સુખ જે તે ઈંદ્રિયને, પોતાનો વિષય પ્રાપ્ત થતી વખતેજ થાય છે; પણ તરત પરિણામ બદલાય છે; એટલે આખર ક્રાંતિમાંથી પસાર થવા માંડે છે. દાખલા તરીકે જીએ કે મોટા ચક્રવર્તીઓ, અશ્વમેધ અને હિગ્વિજયો કરીને પણ એકદમ વાનપ્રસ્થ થતા હતા, બાદશાહોએ પણ ફકીરીઓ લીધી હતી; આ પ્રમાણે છેવટ ધર્મમાં ઉતરી પડે છે. આ પ્રમાણે આણી માત્રને મોડા વહેલા પણ ધર્મ તરફ દોરાવું પડે છે. રામદાસ સ્વામી નદીમાંથી નાહીને નિકળ્યા કે તરત એક દુર્જન તેના ઉપર થુંક્યો; એમ સાતવાર પુનરાવર્તન થયું. તે દુર્જન પણ છેવટે થાડીને સ્વામી મહારાજની સહનશીલતા જોઇને તેને પગે પડ્યો ને ક્રાંતિના વમળમાં પડ્યો. મતલબ કે ગમે તેવા સ્વભાવની પણ ક્રાંતિનો કાળ ગમે ત્યારે પણ આવે છેજ.

પ્રવૃત્તિમય સૃષ્ટિમાં પંચ મહાભૂતને અગર સૂર્ય, ચંદ્ર, સમુદ્ર, ધૃત્યાદિ સર્વ સૃષ્ટિ વસ્તુને, તેમ કેક ઇશ્વર સુધીનાં તત્ત્વોને જ્યારે એક ક્ષણની પણ નિવૃત્તિ નથી, અને રાત દિવસ પોતાના ધર્મો બળવ્યા જાય છે, ત્યાં પછી માણસ જાત એકલી નિવૃત્તિ કેમ ભોગવી શકે ? આવી પ્રવૃત્તિમય સૃષ્ટિમાં પિંડનું, કુટુંબનું, ગામનું, દેશનું, અને આખી સૃષ્ટિનું ભલું કરવા માટે ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના છુટકાજ નથી, એ બધું ખરું છે પરંતુ આ નીતિયુક્ત પ્રવૃત્તિ, ધર્મને વળગીને ધર્મને અનુસરીને કરવી જોઇએ, એટલેજ કહેવાનો હેતુ છે. કેમકે નીતિને ધર્મનું રક્ષણ હોય છે તોજ અનધિકારી વર્ગમાં દુરૂપયોગ થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે; માટેજ ગીતામાં કૃપાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખ્યા સિવાય પ્રવૃત્તિ આ લોકમાં કરવાની આજ્ઞા કરી છે. એકલી નીતિને વળગીને ઉચ્ચ જીવન યાજનારા ખરા વિદ્વાન વિરક્તજ હોય છે; અને તે કૌટિના એડલો ઇત્યાદિ મહાત્માઓ આસ્તિકની ઉચ્ચ પક્ષિમાં મૂકવા યોગ્ય છે; એટલુંજ નહિ, પણ ઉલટ ધર્મની હાલ નીચે આસ્તિકપણાના આડંબરમાં નીતિનો ભંગ કરે તેવાઓને અધમ નાસ્તિકની કોટિમાં મૂકવા જોઇએ. એક

ઉચ્ચ જાતનો બ્રાહ્મણ, પોતાની જાત સિવાય બીજાના હાથની રસોઇ ન ખાય, અને ખાતી વખત નહાય, વિગેરે બ્રાહ્મણ્ય પાળે તો તે સાધારણ-પણે આસ્તિક કહેવડાવવા માટે હાલમાં બસ છે. કેમકે ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય તથા ખરી વાત પોતે જાણુનો નથી, તેમ તેની કિંમત કરનાર પણ જાણુના નથી, અગર તો બંને પછી દાંલિદ્દ હોય છે. ઉચ્ચ નીચ ખરી રીતે તો વર્તનથીજ થાય છે, ને તેથીજ વર્ણુશ્રમ બંધાય છે. શાસ્ત્રોમાં પણ તેવું વિવરણ કામ કામ છે. શાસ્ત્રોની પ્રગતિ ધર્મના ક્ષેત્રમ. અધિકાર પરત્વેજ અમુક પ્રકારની જોવામાં આવે છે, કે જેથી તમામ વર્ગને લાભ મળે; માટે “ધર્મવિચાર” એ બહુજ જરૂરનો છે. નામદાર સરકાર પણ સમજવા માંડી છે કે ધર્મનું શિક્ષણ જતું રહેવાથી બંગાળમાં કેટલોક અનાચાર થયો છે. અને આખા હિંદુસ્થાનમાં પણ તેની ખામી દેખાય છે. વિદ્યુષી

આ નહાવાનું પણ કેટલાક બ્રાહ્મણોમાં દેખાતું નથી. કાઠીયાવાડના બેકુત બ્રાહ્મણો તથા મેવાડ વિગેરેના પશ્ચિમી બ્રાહ્મણો જોશે તો ચકિત થઇ જશે-શિયાળામાં નહાવાના સાંધા ! આવા અનાચારવાળા પણ પાછા બીજા બ્રાહ્મણનું ખાય નહિ. હવે બીજાના હાથની રસોઇ નહિ ખાવાનું, તથા નવં-ણુમાં હોય તો કપડું કે બીજાથી ચલકાવાનું, ઉચ્ચિષ્ટ પાણી અગર અન્ન નહિ લેવાનું, જમતાં એકબેકને સ્પર્શ નહિ કરવાનું, સ્નાન સતત વૃદ્ધિ વિગેરે પાળવાનું, એ બધું મૂળમાં તો સિદ્ધાન્ત તથા જરૂરીયાત પ્રમાણે હતું, અને હાલના સૂક્ષ્મવાદમાં તેની ઉપયોગીપણાની ચર્ચા સારી પેઠે થાય છે, તોપણ કોઈ પણ માણસનું સમજ વગરનું અચરણ અને તે પણ કવચનું હોય તો કેવળ હાસ્યપદને પાત્ર થાય છે. શાસ્ત્રમાં સાધારણ નિયમો આપી, અપ-વાદની યોજનાઓ એવી કરી છે કે મને લાગતું નથી કે કોઈપણ માણસને વર્તનમાં કોઈપણ ઠેકાણે અડચણ આવે; પરંતુ મર્યાદામાં (Discipline અગર Etiquette) રહેવાની ટેવ પડવા અને પરિણામે ગૃહસ્થાશ્રમના ઉત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી શાસ્ત્રોએ નિયમો કર્યા છે. પરંતુઓમાં પણ કેટલાક નિયમ દેખાય છે, તો પછી માણસને કેમ ન જોઇએ ? માત્ર મન ઉપર કાણુ રાખવાનું સિખવાનું છે. કહેવાતી સ્વતંત્ર સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ સંસાર બંધનના નિયમો કેવા સખ્ત છે અને તે માણસોને કેટલીક અડચણો પડે છે એ હવે ભાગ્યેજ કોઈની અજાણુમાં હશે. સુધારકોને પણ ગમે તે પ્રકારના નિયમોના બંધનમાં રહેતું પડે છે એ પ્રત્યક્ષ છે.

મહાત્મા એનીબીસન્ટ પણ તેજ મુદ્દાથી યુવકોને તથા સરકારને ચેતવણી આપે છે, માટે ધર્મ વિચાર કરવો દરેકને ઇષ્ટ છે. ધર્મ વગરની તમામ પ્રવૃત્તિ એકડા વગનાં મીઠાં સમજવાં.

હાલ ભોમએ છીએ તો ત્રણ વિદ્વાનો કહે છે કે અમે નીતિ પાળીએ છીએ, કર્તવ્ય કરીએ છીએ, પણ મનને જાણે શાંતિ રહેતી નથી, અને અસ્થિરતા અને સંશયમાં રહીએ છીએ. આવી માનસિક સ્થિતિનું કારણ શોધશો તો આ 'ધર્મ વિચાર'ના તત્વનીજ ખામી દેખશે. ગીતામાં કહ્યું છે કે 'અજ્ઞાની; શ્રદ્ધા વગરનો, તથા સંશયવાળો નાશ પામે છે. (**अज्ञानश्च संशयात्मा विनश्यति**). દહતા એજ મોટું રહસ્ય છે. બાઇબલમાં પણ " સંશયવાળો નાશ પામે છે. " He who wavereth perisheth એમ કહ્યું છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ જ્ઞાનેશ્વર ઇલાદિ સાહસિક ભક્તોને દુનિયામાં ફેટકું સોસવું પડ્યું છે ? કુંડુંબ બહાર રહ્યાં, ન્યાત બહાર રહ્યાં, ધણું સંકટ તથા અપમાનને ત્રાસ વેઠ્યાં, પણ પ્રભુને છોડ્યો નહિં ! પ્રભુ પણ અનન્ય ભક્તિ જુએ છે, ત્યારેજ સાચું જુએ છે. એક નિયમ છે કે સંસારમાં માણસો તરફથી જે ભક્તનો જેમ જેમ ત્યાગ થાય તેમ તેમ તેને પ્રભુ પોતાની નજીકમાં વધારે લે છે. ક્રાંતિનાં સમયમાં આવાં નરરત્નોને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરીને, પરાક્ષ બોધ આપે છે. સંસ્કારીને સમજ પડે. દ્રૌપદીએ પણ પાંડવોના અને બધો ગર્વ છોડી પ્રભુનું શરણ માગ્યું કે તરત મળ્યું. અનન્ય ભક્તિ અને દહતાનોજ એ પ્રતાપ છે. બધા મહાત્માઓ અગર ભક્તો અગર જ્ઞાનીઓની આવીજ સ્થિતિ જણાશે. સંસાર અને પ્રભુ બન્ને સંભાળનાર જનક જેવા જવલ્લેજ પાકે, જનક પણ અંદરથી મસ્ત હતાં ! શાસ્ત્રનું રહસ્યજ એ છે. શાસ્ત્રોમાં જોશો તો ભગવાનના દહ ભક્તો તર્યા છે, તેમજ દહ શત્રુઓ પણ તર્યા છે. શત્રુ તથા મિત્ર બંને એવા દહ હતા કે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે રાત દિવસ ઇશ્વરનું સ્મરણ એ લોક કરતા હતા, ને તેથીજ ઉત્તમ ગતિ પામ્યા છે. બાકીના અદહની ગતિ તો ત્રિશંકુના જેવીજ સમજવી. માટે સ્વભાવ તથા ક્રાંતિને સમજણ સહિત માવ આપવું જોઇએ, અને સાથે ધર્મ વિચારને અનુસરીને દહતા પૂર્વક પુરૂષાર્થ પણ કરવો જોઇએ.

ઈર્જાંડનો બીજો જેમ્સ રાજ, એ દહતાની ખામીથી સંન્ય બોધ બેઠો હતા, તથા ઈર્જાંડનો પહેલો વ્યાર્સ રાજ એજ ખામીથી અગર

ગદદન મરાયો હતો; માટે સમજવું જોઈએ કે ચોક્કસપણે તત્વ સમજી
 ગ્રહણ કરીને પછી દૃઢ થવું જોઈએ; પછી તેને જ્ઞાન કહેા અગર ધર્મ કહેા
 પણ તે અત્યેક વ્યક્તિને ઈષ્ટ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, ને તેની ક્રાંતિઓ
 પણ માથેજ જોવાય છે; મ.ટે ક્રાંતિઓ ઉન્નતિના પાયા સમજવાના છે.

આર્યાવર્ત ખહારના દેશોની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્થિતિમાં કેટલો
 તફાવત ? કારણ અનીતિ. તેમ ચારે યુગના વર્ણશ્રમના ધર્મ, દેવ દેવતાઓની
 ભક્તિ, નીતિ, રીતિ એમાં કેટલો ફેરફાર થાય છે ? વેદનો તથા ઉપનિષદોનો
 સમય જુઓ, આર્વાકનો સમય જુઓ, પદ્ધર્શનોનો જુઓ, પુરાણનો જુઓ,
 ક્ષત્રિય તથા પછીના રજપુતોનો સમય જુઓ, આદ્યાદી તથા મહારાટ્ટી
 રાજપુતોનો સમય જુઓ, અને હાલનો જુઓ, ક્રાંતિ સિવાય કાંઈ છે ? કમો,
 ઉપાસના, જ્ઞાન, વર્ણશ્રમ એમ દરેકમાં કેટલો ફેરફાર છે ? કારણમાં કાંઈ
 વ્યક્તિ નહિ પણ ક્રાંતિજ છે. બેશક હાલની સ્વરાજ્યની તથા કહેવાતા
 સુધારાની સ્વધર્મ વિરુદ્ધની ધમાકમાં કાળજીજ અગર ક્રાંતિના કારણથી
 આપણા જૂના મર્યાદાના નિયમોને પોષણ નહિ હોવાથી ભૂતાના જાય છે,
 અને પાશ્ચાત્ય રીતભાત તથા અદ્ય મર્યાદાના (Etiquette) નિયમ તરત
 ગ્રહણ કરી શકાતા નથી, તેથી આપણે દરેક આગતમાં ધર્મમાં, પહેરવેશમાં
 રીતભાત, ખાનપાન, રહેણી કરણી, અધામાં વર્ણસંકર જેવા લાગીએ છીએ;
 કાંઈ એક ચોક્કસ મર્યાદા અગર ધોરણ રહ્યું નહિ ! દાખલા તરીકે વડીલને માન
 આપવાનું આપણું કર્તવ્ય નષ્ટ પ્રાય જેવું થયું છે. આના મુકાબલામાં જુઓ
 કે જર્મનિમાં ઉપલા ધોરણના છોકરાને નીચેના ધોરણનો મળશે તો સન્નામ
 કરવાનો નિયમ છે, અને જાપાનમાં શિક્ષકને દરેક માણસ સન્નામ કરી માન
 આપે છે. ખહારનાં ખીજાં અનેક કારણ સાથે એ તરફ પણ જરા લક્ષ અપાય
 તો ઠીક. જુઓ કે પરાક્રમી જડવાદીના શિરોમણિ રાક્ષસી રાવણને તેના
 આપનોજ શાપ લાગ્યો, ને અતે નાશ પામ્યો. કારણમાં વડીલની આમન્યાનું
 ઉલ્લંઘનજ છે. હાલ વડીલ તરફના માનની સિધ્ધિતાનો પરિણામ અત્યક્ષ જુઓ
 છો. કાંઈ પણ જાતનો અંતિમ હેતુ અગર મર્યાદાની ઝેર હાજરીમાં યુવકાની
 સ્થિતિ છે તે જુઓ. અનુકરણના નિયમ પ્રમાણે સાઈ લેતાં પહેલાં ખોટું
 તરત લંવાય છે, તે પ્રમાણે આપણે એક રીતે અધોગતિએ જતા લાગીએ
 છીએ; પરંતુ સાંતિથી નિરીક્ષણ કરતાં એ અધો ક્રાંતિનોજ પૂર્વરંગ છે,
 અને વળી ખીજી રીતે જોતાં પ્રભુ જે કરે તે સાફજ કરે છે. તે ન્યાયને

હાથને પરિણામ સારું જ છે, એમ ભાવના રાખવી જોઈએ. હાથર શા સ્વાર્થ માટે ખોદું કરે? અગર કોને સારું અગર મહું લગાડવા માટે ખોદું કરે? ભાવનાજ મુખ્ય છે. તમારા નોકર અગર બાળકને સુધારવા માટે ગુસ્સે થઈને (જો કે ગુસ્સે થનારજ મુખાધીયી પેતાને શિક્ષા કરે છે એ ખમાલ તે બિચારાને નથી, અને સધારણુ બુદ્ધિની ખામીજ ગુસ્સાનું કારણ છે એમ સમજતો નથી.) જેને ગંધડો રોજ કહેશો તો તે ગંધડોજ થશે, તેના કરતાં સારો કહી સુધારશે તો સારો નીવડશે. માટે ક્રાંતિના ઉપર ગુસ્સે થવાનું અગર તેનાથી નિરાશ થવાનું બીજકુલ કારણ નથી. પરંતુ તેમાંથીજ કસ્યાણુ અને સુખ છે, એમ ભાવનાથી નેતે વધારી લેવી જોઈએ; કારણ કે તે કુદરતી છે, અને જરૂરની પણ છે. ક્રાંતિનું રહસ્ય સમજશે તો શોક માત્ર નાશ પામશે અને હર્ષ નથા ઉમંગ મળશે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ઇર્ષ્યા ત્યારથી બીજી ક્રાંતિઓ બેગી ધર્મની ક્રાંતિઓ પણ થતી આવે છે, તેમાં છેવટની ધર્મની ક્રાંતિમાં ધર્મની જગ્યાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની અગર સ્વરાજ્યની ક્રાંતિ, વ્યક્તિના સ્વભાવથી સમજિના સ્વભાવમાં ક્ષોભ પામીને ઉત્પન્ન થઈ છે. પરંતુ ખાત્રી રાખશો કે સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે સ્વધર્મના આચરણમાં ક્રાંતિ થશે અને સ્વધર્મ પળાશે તોજ સ્વરાજ્ય મળશે, અને ટકશે એ નક્કી છે. ' સત્યાગ્રહ, પકડો, બૌંયકોટ કરો, અસહ-કાર આરંભો, અંત્યજના બેગા બાળો, પણ આ બધા ઉપાય અગર ઉપચાર સ્વધર્મ વિનાના કવળ વણસંકર અને અધોગતિ કરનાર છે એમાં શકજ નથી. ધોરણુ-ધર્મ વગરનું સ્વરાજ્ય પણ ધૂળ સમાન છે. કાલના નેતાઓ પણ વાદપ્રસ્ત અને કલેશ ઉભા કરનારી બાબતો રહેવા દઈને સ્વધર્મનું અવલંબન કરશે તો સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરી ગમે તેવાં પરાક્રમો કરી શકશે. **વાદશી માલના ચદ્યસિદ્ધિર્મન્વતિ તાદશી** । સ્વધર્મ એજ ખરું તત્વ છે.

ઉપર મુખ્ય સૃષ્ટિના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસના અષ્ટિના સ્વભાવની ને તેને અંગે સમજિના સ્વભાવના દિગ્દર્શનથી સિષ્ઠ અધ્ય છે કે સૃષ્ટિમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મોમાં જે ફેરફાર સુધારા વધારા બીમાડા ત્રિગેરે થયું છે તે કોઇ વ્યક્તિ અગર મહંમે કર્યું નથી, પણ કુદરતની ક્રાંતિજ કરનાર છે. દરેક પરિણામમાં ખરું કરણ ક્રાંતિજ છે ને તેમાં હાથરની અગર કહે કે કુદરતની હાથ પ્રકૃતિ તથા તેના ક્ષોભ, સ્વભાવ, સંજોગો વિગેરે અનેક બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ વ્યક્તિ અગર સમજિને દોષ દેવા જેલું નથી. સૃષ્ટિની શરૂવાતથી આજ સુધી ઉપર મુખ્ય દરેક કાર્યનું કારણ

ક્રાંતિઓ થયાં છે. હમણાં ધર્મની ઝલાનિ દેખાય છે, પણ જેમ દુઃખના ગર્ભમાં સુખ રહે છે તેમ જ્યારે પૂર્ણ ઝલાનિ થશે ત્યારે તેમાંથીજ ઉદ્ધાર થશે. ક્રાંતિઓ બદલ વિવેચન કયો બાદ અને હાલના ધર્મોનું વિવેચન કરતાં અવલ પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવાની જરૂર દેખાય છે, માટે હવેના પ્રકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવશે. ખરી રીતે તો ખરી ક્રાંતિઓ આગળ જણાવ્યા મુજબ જે તે સ્થળેજ દર્શાવવામાં આવી છે, એટલે કે પ્રકરણ ૩-૪-૫ ક્રાંતિ દર્શાવે છે. આ પ્રકરણમાં તો પ્રકૃતિ ઉપરથી એકંદરે ક્રાંતિનું સ્વરૂપ નિરૂપ્યું છે. વ્યષ્ટિ ઉપરથી સમષ્ટિનું ક્રાંતિનું સાધારણ સ્વરૂપ માત્ર આલેખ્યું છે. મુદ્દો એટલોજ છે કે કર્મના કાયદા પ્રમાણે ક્રાંતિઓ થયા કરે છે તેમાં રાગ દ્વેષ કરવો એ કેવળ કુદરત સામે કળ્યા કરી કુમારો ચઢીને અજ્ઞાન દર્શાવવા જેવું છે; પછી જેમ મરજી.

પ્રકરણ ૩ જી.

૫૬ દર્શનનું અવલોકન.

(૧) ૫૬ દર્શન તે શું તથા તત્ત્વજ્ઞાન તે શું ?

“ ધર્મ વિચાર ” માટે હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મોનું તેમજ છતર ધર્મોનું નિરીક્ષણ કરવામાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રા, લાખ્યો, વાર્તિકા, ઇતિહાસ, તંત્ર, નિબંધ આદિ આધારભૂત છે; તેમાંથી પણ બધાનું મૂળ જે વેદ અગર શ્રુતિ તેમાં પણ વેદનો અંતભાગ અગર ચૂડામણિ ભાગ કહેવાય છે તે ઉપ-નિષદો, કે જે સર્વ સામાન્ય છે, ને જેના ઉપરથી પ્રકૃતિના ભેદને લઈને ધર્મોની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે તે ઉપનિષદો તથા વેદાંતો, એ સર્વેને રહેવા લઈને વેદના ઉપાંગોનું એટલે કે નજીકમાં નજીકનાં પ્રાચીન ષડ્દર્શનોનું તથા તેને લગતી બાબતોનું સહજ નિરીક્ષણ કરીશું તો અપ્રાસંગિક થશે નહિ; કેમકે તે શિવાય પ્રાચીન અગર અર્વાચીન આર્યધર્મને સ્થાનજ નથી; માટે પ્રથમ તેને હાથમા લઈશું.

દેશ, કાળ અને પાત્ર આ ત્રણે બાબતો આ સંસારમાં દરેક પ્રકૃતિ અદે પ્રધાન છે, અને તેને લઈને વેદ ઉપરથી જ પ્રકારનાં તત્ત્વજ્ઞાનની શાળાઓ અગર પદ્ધતો (Schools or systems of philosophy)

સ્થાપા છે, માટે તે બદલનું જીજ્ઞાસુ જ્ઞાન પણ મેળવ્યા સિવાય ધર્મનો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે આર્યધર્મમાં અવહાર માટે ‘આચાર’ ઉપર આધાર ખરો, પરંતુ બાહ્ય આચારના આવરણ નીચે જે સત્ય તત્ત્વ રહેલું છે તેના શોધન માટે “ધર્મ”ની જરૂર છે. સંસ્કૃતિનને રહેવા માટે આચારની ઇમારત આવશ્યક ખરી, પરંતુ અંતિમ હેતુ તત્ત્વજ્ઞાનજ છે.

બધાં દર્શનોના અત લિન્ન છતાં પણ મુક્તિના સંબંધમાં કોઈને તકરાર નથી; માત્ર તેના રીતિ તથા ઉપાયમાં કાંઈક કાંઈક તફાવત દેખાય છે; ને તેજ ધોરણ હાલના પ્રચલિત ધર્મોમાં પણ જોવામાં આવે છે. જન્મ તે શું ? મૃત્યુ તે શું ? કયાથી આવ્યા ? ક્યાં જવું છે ? જીવનનો હેતુ શો ? જીવનનો હેતુ છે કે નહિ ? શું સાફ ? શું ખોટું ? શું સુખ અને શું દુઃખ ? આત્મા શું ? જીવ શું ? ઇશ્વર શું ? જગત શું ? આપણે શું ? નિત્ય શું ? અનિત્ય શું ? સત્ય શું ? અસત્ય શું ? કર્તવ્ય શું ? અને આ બધાંનાં પરિણામ પ્રયોજન અને મુક્તિ શું ? એ સમજવું તેનું નામ “ધર્મ વિચાર” અને તે સમજવા માટેજ દુનિયામાં ધર્મો થયા છે, ને તેથી પણ અવલ સંસ્કારી મહાત્માઓને તત્ત્વવિચાર રહ્યા છે.

૫૩ દર્શનનાં તત્ત્વોનો વિચાર કરવા માટે ચાર્વાકના નાસ્તિક વાદ માટે પણ બે બોલ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી; કેમકે તેના ખંડનમાંજ દર્શનોની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે અને તેથી ધર્મ પણ તેમાં ગુપ્તપણે રહેલો છે. ચાર્વાક એક પ્રકારનું દર્શન કહીએ તો પણ ચાલે. ‘દર્શન’ને જાણી ધાતુ ઉપરથી ઘટાવનાં તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થાય છે, એટલે કે દર્શન તે જ્ઞાનનું કારણ અગર દ્વાર રૂપે જ્ઞાન સમજવાનું છે. બહારના જગતની સાથેનો સંબંધ મંદ કરવાથી આંતરિક વેગ પ્રગળ થાય છે એ રહસ્યને અનુસરીને દર્શનના પ્રાણેતાઓએ આંતરિક દર્શન કરીને કાર્ય કર્યું હતું. જીવન માટેનો પરિશ્રમ લગભગ ન હોય એમ કહીએ તો ચાલે, સખ્ય આંતરિક બળથીજ આવાં મહાન કાર્ય આપણા વડીલો-જોતજો-કરી શક્યા છે.

ફેલ્ડફા છે ને બદલે બાર દર્શનો ગણે છે, તેમાં જ નાસ્તિક અને જ આસ્તિક માને છે. નાસ્તિક દર્શનો તે ચાર્વાક, જૈન, અને ચાર બૌદ્ધોનાં; આસ્તિક દર્શનો એટલે કે ગૌતમનો ન્યાય, કણ્ણાદનું વૈશેષિક, મિશ્રનું સાંખ્ય, પતંજલિનો યોગ, જૈમિનીની કર્મ તથા પૂર્વ મીમાંસા અને વ્યાકરણ.

બ્રહ્મ યા જ્ઞાન યા ઉત્તર મીમાંસા એટલે કે બે ન્યાય, બે સાંખ્ય અને બે મીમાંસા, એમ છ મળી કુલ પાંચ દર્શન આવે.

માન્યુસ જ્ઞાતનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. “સ્વાભાવિક” અને “સંપાદ્ય” “સ્વાભાવિક” જ્ઞાન પશુ પુષ્પનું છે. આહાર નિદ્રા આદિ માટે શાસ્ત્રની કે બોધની જરૂર નથી. ખરા જ્ઞાનનો સમાવેશ “સંપાદ્ય”માં છે. સંપાદ્ય જ્ઞાનમાં જડ અને ચેતન એમ બે વિભાગ પાડતાં જડ તે સ્પૃશ્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનું પોષક છે, અને ચેતન તે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન શાસ્ત્રોનું પોષક છે. દરેક પ્રજામાં આ જ્ઞાન શાસ્ત્ર ઉત્તમ ગણાયું છે; અને દરેક પ્રજાએ જ્ઞાતાના ગુણ પ્રમાણે તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે. આ સર્વ પ્રજાઓમાંથી ભરતમાંડની આર્ય પ્રજાએ પ્રવેશ માથે અપૂર્વ વિહાર કરેલો છે.

બધાં દર્શનોનું લક્ષ્યબિંદુ દુઃખ નિવારણ એટલે કે મોક્ષ છે. આત્મ તેના સ્વરૂપ તથા માર્ગમાં સહજ અંતર છે, એમ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. સંસારનાં દુઃખ નિવારણ માટે તત્વજ્ઞાનની જરૂર છે. આત્મા, ઇશ્વર જગત્ અને મુક્તિ એ બધું સમજવા માટે ધર્મની જરૂર રહે છે, અને તેથીજ દર્શનો ધર્મને વિધવિધ રીતે બતાવે છે. મતલબ કે અતિમ હેતુ એક છે. “કુલાણુવિમાં” શિવ કહે છે કે “બધાં દર્શનો મારાંજ અવધવો છે, અને તેથી છુટાં થઈ શકે નહિ;” મતલબ કે એકજ માલીક (મન)નાં છ અંગ અગર ચક્ષુ છે, એમ સમજવાનું છે.

આ પદ્ધર્શન તથા ચાવાંક વાદના નિરીક્ષણની પૂર્વે આયાવત બહારના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ તથા તેમના વાદ સંબંધી બે બોલ નિરર્થક થશે નહિ. કારણ કે જમાનાની ખુબી એવી છે કે પાશ્ચાત્યના મુકાબલાથી તથા પાશ્ચાત્યનાં ચળમચળી જોવાનું પાશ્ચાત્ય કેળવણી ત્રાણાને જરા વધારે પ્રસન્ન તથા અનુકૂળ પડે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જે યુવક અગર પુખ્ત ગૃહસ્થોએ આપણું કાંઈ જોયું નથી, અગર જોવાની તસ્દી લીધી નથી તેમ તક પશુ લીધી નથી તેમને રૂચિ કરવા માટે એ આગ ઉત્તમ છે. સુખના ગર્ભમાં દુઃખ, અને દુઃખના ગર્ભમાં સુખ છે એ ન્યાયથી આ નવીન વિદ્વાન્સે જમાને હાલનો નિરૂત્સાહ દૂર કરીને ઉમંગથી આ કામ ઉઠાવી લેશે અને પાશ્ચાત્ય ખંત અને સંસ્કૃતીથી વળગતો ત્યારે આર્યાવર્તની ખરી મઝા આવશે ! દુર્ભાગ્યે આ નવીન નિરૂત્સાહી વર્ગમાં કેટલાકનું માનવું એવું છે

કે આર્યાવર્તમાં ધર્મના અંગે તેના બાહ્ય સ્વરૂપનું આવરણ માત્ર છે, બાકી સ્વતંત્ર પણે સ્થૂળ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો (Physical sciences)ની દૃષ્ટિથી આ પ્રાચીન આર્યધર્મમાં જોવાએલું હોયજ નહિ. આ ગૃહસ્થો માટે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આ વિષયમાં આર્યાવર્ત બહાર હાલ જે પ્રગતિ દેખાય છે તે આર્યાવર્તમાં ઘણીજ પ્રાચીન છે.

આર્યાવર્ત બહારના તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે તે પ્રમાણે જૈન અને બૌદ્ધવાદ માટે પણ કાંઈક વિવેચનની જરૂર છે. આ બે તત્ત્વજ્ઞાનથી જરેલા દર્શનને સ્વતંત્ર ધર્મનું સ્વરૂપ આપવું રાસ્ત હોવાથી આશ્ચર્યપ્રકરણમાં સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે એટલે આ પ્રકરણમાં આવાંક વાદ અને ઉપર દર્શાવેલાં xજ દર્શનોનું અવલોકન કરવામાં આવશે, ને તેના પૂર્વરંગ તરીકે પાશ્ચાત્યના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો કાંઈક મુકાબલો કરવામાં આવશે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ “ જીજ્ઞાસા ”માંથી થઈ છે. પાશ્ચાત્યો પણ માને છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ Curiosity ની વૃત્તિમાંથી થઈ છે. Curiosity નો ધાતુ ધ્યાનમાં લેતાં અંતે ‘ જીજ્ઞાસા ’માંજ આવી મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ ઉત્પત્તિ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અતીન્દ્રિય વિષયને જાણવાની માણસ માત્રની અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ છે. તત્ત્વવેત્તા હૈમિદરન કહે છે કે “ A learned ignorance is the end of philosophy and the beginning of religion ” એટલે કે “ વિદ્વતામાં ન્યારે અજ્ઞાનપણું દાખલ થાય ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત આવે અને ધર્મની શરૂવાત થાય છે.” એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મનો પૂર્વ રંગ છે.

આ દુનિયામાં દરરોજ રાત દિવસ જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, રમીએ છીએ, રડીએ છીએ, હસીએ છીએ, અને આજે મિત્ર તે કાલે શત્રુ થાય અને આજે શત્રુ તે કાલે મિત્ર થાય એમ પ્રલક્ષ અનુભવ લઈને સંસ્કારની ક્ષણભંગુસ્તા પ્રત્યેક ક્ષણે જોઈએ છીએ, બ્રહ્મિતવાર ભેદ જોઈએ છીએ; એ બધું ખરૂં પરંતુ આ બધા ભેદના આવરણ નીચે અગર તેની પેલી પાર જરા લાંબી દૃષ્ટિ કરી વિચાર કરીએ તો આ દેખાતા ભેદમાં એક

---

x પડદર્શન ઉપરાંત તેમના શિષ્યો તથા ઉપશિષ્યોએ બીજાં દર્શનો રચ્યાં છે; પરંતુ એ બધાંનો સમાવેશ મુખ્ય છ દર્શનમાં થઈ જાય છે.

મરણું સામ્ય દેખાશે, એટલે કે કાંઈક નિયમ જેવું દેખાશે. આ વિચારના વખળો થાય છે તે બદલ અનેક તર્ક વિતર્કો કર્યા છતાં ખરો પુલાસો ભાગ્યેજ કાઢીને મળે છે: છતાં કાઢીને કદાચ મળે તો તે સર્વમાન્ય થતો નથી; અને તેથી ‘કપાળે કપાળે જૂદી મતિ’ એ ન્યાયથી વિચારશીલ માણસો વિચારની નિસરણી ઉપર ચડી જાય છે; પરંતુ “સો શ્યાણુનો એક મત” એ ન્યાયથી જાણે કે અજાણે પણ વળી એકત્ર થતા દેખાય છે. સમુદ્ર, પર્વત, નદી, મર્થ, ચંદ્ર, તારા આદિ સૃષ્ટિની અજબ રચના જોઈને માણસ માત્ર ગુંચવણમાં પડે છે કે આ બધું તે શું ? શી ભાવના ? શી ભયંકરતા ? આપણી સમક્ષ મા આપ, ભાઈ, ભાંડુ, મિત્ર, સ્તેહી એમ બધાં ટપોટપ મરતાં જોઈએ છીએ અને તેથી કવચિત્ સંસારની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન પણ આવે છે. વળી જોઈએ છીએ કે આ પંચમહાભૂતો તથા સૃષ્ટિ પદાર્થો લગભગ એક નિયમથી ચાલે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન દષ્ટિથી જોવા છતાં પણ રંકતો રાય અને રાયતો રંક એમ બનાવો જોમેએ છીએ. વળી તેથી પણ વધારે ખુબી જુઓ કે એકજ માણસ જગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એમ એકજ સ્થિતિમાં ત્રણ સ્થિતિ એકમેકથી ભિન્ન છતાં પણ ભોગવે છે. જગૃતનું સુખ દુઃખ જગૃત અવસ્થામાં સાચું છતાં સ્વપ્નમાં ઉડી જાય છે, અને સ્વપ્નનું સુખ દુઃખ સ્વપ્નમાં સાચું છતાં જગૃતમાં ઉડી જાય છે, અને વળી એ બંનેનો અનુભવ સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, અને વળી પાછો તેજ માણસ જાગીને કહે છે કે આજ તો હું ખુબ ઉંઘ્યો અને આનંદમાં વખત ગયો. આ બધું શું ? પડોશી અન્ન વગર મરે અને પોતે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે એ શું ? આ પ્રમાણે બધું પ્રત્યક્ષ જોવાથી માણસ માત્રને હમેશ જીજ્ઞાસાતો થાયજ કે આ બધું શું ? આ તે આપોઆપ હશે અગર આ બધાનો નિયંત્રા કોઈ માણસ અગર કોઈ યાંત્રિક શક્તિ, અગર કોઈ પણ જાતની સત્તા હશે, અગર આતે બધું સ્વપ્ન જેવું ખોટું હશે, આતે “આંધળાનો લા પાંશરો હશે” અગર આ બધું ભ્રમ હશે ? પારણું બંધ છતાં સ્વપ્નમાં મોટા વરઘોડા, મોટા દેશો, મોટા હાથી જેવાં પ્રાણીઓ, મોટા રણસંઘ્રામો દેખાય છે એ શું ? વળી પોતાનુંજ માથું કપાએલું દેખાય એ શું ? આ સૃષ્ટિ તે પોતાના મને ઉભી કરેલી પોતા રૂપ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ જેવી હશે કે શું ? આવા અનેક પ્રકારની જીજ્ઞાસા માણસ માત્રને થાય એ સહજ છે, અને તેથી કરીને દરેક પ્રજામાં અનાદિ કાળથી વિચાર ચર્ચ ચર્ચા થએલી છે, અને સ્થળ તથા સમય પરત્વે આવા વિચારો થવાથી બેદને

લખને જૂઠા જૂઠા મતો બંધાયથી પરસ્પર તથા હિતર મતો સાથે ખંડન મંડન ચાલ્યાં આવ્યાં છે ને હજી પણ ચાલશે. આર્યાવર્તની ખુબી એટલીજ છે કે, આ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોમાં અર્વાચીન પાશ્વત્ય સ્થૂળ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ માંહેમાંહે ખંડન મંડન કરે છે; પરંતુ નિર્ણય ઉપર આવી શકાતું નથી, ત્યાં જુઓ કે પૂર્ણજ્ઞ તથા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર સ્થપાએલા આર્ય ધર્મની હિમારત કેવી અડગ અચળ ઉભી છે? એક કાંકરી પણ ખરી ગઈ છે ?

આ દુનિયાને સ્થૂળરૂપમાં તો ગમે તે યોગ્યતાનો માણુમ જેઈ શકે છે, પરંતુ ચેતનનો ભાગ જનનાર માટેજ બુદ્ધિનો ઉપયોગ છે. અને તે જેવામાંજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે; અને તેથી અનાદિ કાળથી આ ક્ષણભંજુર વિશ્વ વિચારવંત મનુષ્યોને શોધખોળ અને વિચાર માટે એક મહાન જીવંત પાઠશાળા સમ્મન થઈ પડી છે. ચૈતન્યવાદ આર્યના અદ્વૈત મતમાં, એશિયા ખંડના બુદ્ધિસ્ત અર્હંતોમાં, યાહુદી કેઆલિઓમાં, મુસલમાન સુફિયોમાં, તેમજ મિસર, મેક્સિકો, આસીરિયા, ઇરાન ઇત્યાદિ પ્રાચીન લોકોમાં જેવામાં આવે છે; પરંતુ એકલો ચૈતન્યવાદ યુરપ ખંડમાં કામ પછી કાળે તેટલે દરજ્જે ભાગ્યેજ વિસ્તાર પામ્યો છે. ગ્રીસ તથા રોમના પ્રાચીન ઇતિહાસ જે કાંઈ પ્રકાશ આપે છે તેમાં પણ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ એમ મિશ્રિત જ્ઞાન છે. બાહ્ય જગતનું પ્રશ્નકરણ કરી અંતિમ સાધ્યના શોધ તરફ આ જ્ઞાન ગએલું દેખાય છે. અને તેમાં વળી અર્વાચીન યુરપના તત્ત્વવેત્તાઓ તો કેવળ સ્થૂળ વાદ ઉપરજ ગયા છે. હમણાં હમણાં પાછી ચેતનની ઝાંખી કરવા માંડ્યા છે.

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ જગત્ત્વ સ્વમ તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાથી ભિન્ન તંદ્રા, લય, સમાધિ, પ્રેરણા આદિ અનેક નામવાળી દશા પ્રાપ્ત કરીને તત્ત્વવેત્તાઓ અને મહાત્માઓ પાક્યા, અને એકાગ્રતાના પ્રતાપે દુનિયામાં બોધ રૂપી પ્રકાશ આપ્યો છે. આર્યાવર્ત બહારના તત્ત્વવેત્તાઓને તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાન થયું તે કેટલાક માને છે કે સ્વતંત્રપણે મનુષ્યની બુદ્ધિથીજ થયું છે; પરંતુ હમણાંના પડિતોનાં ચામ્પાથી જોઇએ છીએ તો જણાય છે કે વાસ્તવમાં આ બધા મહાત્મા આર્યાવર્તનાજ છે. આ બધા તત્ત્વવેત્તાઓ હિંદુઓનીજ સંતાતિ છે. ખરે પાશ્વત્યોના તત્ત્વજ્ઞાનનું અવલોકન કરવા અવશ પાશ્વત્ય પ્રજાઓની મૂળ ઉત્પત્તિ અને તેને અંગે આખી પૃથ્વીની પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ બદલ એ એક કલેક્ટું તો નિરર્થક થશે નહિ.

(૨) પૃથ્વીની પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ અગર ભગ્નતિનું મૂળ.

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો સૃષ્ટિ અનાદિ છે એટલે ખાસ ઉત્પત્તિનો સવાલજ નથી. છતાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી, ભિન્ન રૂઝિવાળા માટે યુક્તિમગ્ન કલ્પનાઓ કરેલી દેખાય છે. ઇતર પ્રજાઓનાં શાસ્ત્રોમાં કાંઈ તેવી યુક્તિ છેજ નહિં એમ કહીએ તો ચાલે; તેમાં તો એકલાં ફરમાનજ છે; ને તે સ્થૂળ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ હોય કે ન હોય તો પણ માનવાં ફરજીઆન છે.

હિંદુસ્થાન જેવી કાષ્ઠ પ્રાચીન પ્રજા અજિત્વમાં નથી એટલે તેમનો ઇતિહાસ તો ક્યાંથીજ મળે ! એટલે કે હિંદુસ્થાન જે વખત વિદ્યાકળા હુન્નર વૈભવ સામ્રાજ્ય એમ બધી રીતે શિરોમણિ હતું તે વખત ખીજ બધી પ્રજાઓ અધિકારમાં હતી એમ અનુમાન થાય છે. હિંદુસ્થાનના આર્યો તે મુલકમાં વસ્યા ત્યાર પછી તે મુલકની પ્રજા જેવું રૂપ બંધાયું ને તેથી તે બધી પ્રજાનું મૂળ આર્યોવર્ત છે. યુરપના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રીસનો છે તેમ પ્રાચીન પ્રજા પણ ગ્રીક છે. India in Greece “ ગ્રીસમાં હિંદુસ્થાન ” નામનું પુસ્તક જેવાથી સમગ્રશે કે હિંદુસ્થાનજ સર્વનું મૂળ છે. હ્યુમ્ફ્રેડેક્લિપર નામનો પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ પંડિત કહે છે કે India is the cradle of the world, તેમ હુઝર નામનો પંડિત કહે છે કે “ The country on earth which can justly claim the honour of having been the cradle of the human race is assuredly India. પાશ્ચાત્યોની શરૂની કલ્પના એવી થઈ કે હાલ હિંદુઓ દેખાય છે તેવા મૂળથીજ હશે અને તેથી કર્ણ, અર્જુન, કૃષ્ણ, રામ જેવા આ ભૂમિમાં હોયજ નહિં ને તેથી આર્યોનું હિંદુસ્થાનમાં આક્રમણ હિંદુસ્થાનની બહારથી થએલું છે એમ તર્ક ઉપર ચડી ગયા. પછી તેનું સ્થાન કોકેસસમાં કાષ્ઠ આપે તો કાષ્ઠ મધ્ય એશિયામાં મનસ્વીપણે કલ્પે. બાદ ધીમે ધીમે પાશ્ચાત્યોએ વધારે જોયું અને ઉંડા ઉતર્યા તેમ પ્રકાશ કાંઈક પડ્યો, તે સાથે પોતાની નૈસર્ગિક પ્રમાણિકપણાનો પણ કાંઈક આવેશ આવ્યો એટલે હવે લગભગ બધા ઉલટ કલ્પના ઉપર આવ્યા છે કે આખી દુનિયામાં જે લોકો જોઈએ છીએ તે બધા હિંદુસ્થાનના આર્યોજ છે. ગંગા જમુના અને નર્મદા વચ્ચેના આર્યોએ, અનાદિ કાળથી વસ્તી વધવાના કારણથી, ભજતાના કારણથી, લદાખની હારજીતથી, એમ અનેક કારણોને લખીને પૃથ્વીના બધા ખંડોમાં જઈને વસાયત કરીને સંસ્થાનો (Colonies) સ્થાપ્યાં એમ

ક્રેટલીકો નિર્ણય ઉપર આવે છે. **લીમરિક** તથા **એટલાંટિસ** ખંડો પ્રાચીન હતા તે ઓળખાયા ગયા અને નવા નિકળ્યા તેથી ખંડોના કેન્દ્રર થઈ ગયા એમ કહે છે.

* ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓનો તર્ક એવો છે કે પ્રાચીન ‘આટલાંટિસ’ **અતલાંતિક**નો પ્રદેશ તે હાલનો ‘આટલાંટિક’ મહા સાગર છે ત્યાં હતો અને ‘લીમુરિયા’ તે હાલના હિંદી મહાસાગરમાં હતો. આફ્રિકા, અસ્ટ્રેલિયા, જાવા, સુમાત્રા, માડાગાસ્કર તથા એશિયા ખંડનો દક્ષિણનો ભાગ એ બધો પ્રદેશ એક ખંડ હતો એમ મનાય છે. પ્રસય થયો તેમાં ફક્ત ‘ઈરિટર’ એટ બચ્યો છે. તેના ઉપર હાલ પણ પ્રાચીન કોતરકામ તથા મૂર્તિઓનાં નિશાન છે. અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા ગાન્ધા શહેરમાં પણ ઇમરએટ જેવી નિશાનીઓ દેખાય છે.

પાશ્ચાત્યોની ખત મહેનત અને ભૌતિક શાસ્ત્રો લાગુ પાડવાની યુક્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે. દુનિયાની બધી પ્રજાઓની જાગૃતિ શી રીતે અને કયાંથી થઈ તેનો નિર્ણય હવે લગભગ થયો છે ને તે સર્વમાન્ય જેવો છે. આ નિર્ણય કરવામાં હરેક પ્રકારનો ઉપયોગ લીધો છે. આર્યાવર્તની પ્રજાનું વર્તન (Character) સાંસારિક, ધાર્મિક રાજકીય આદિ બંધારણ, શૌર્ય, પરાક્રમ, સ્વદેશભિમાન, સ્ત્રીહકનું સ્થાન, દેશાવર સાથે રાજકીય તથા વ્યાપારી સંબંધ, દેશાવરમાં સ્થાપેલાં સંસ્થાનો (Colonies) ની હકીકત, ભાષા, લીપિ, કાવ્ય, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, સૂત્રિનિ, ખગોળ વૈદિક આદિ શાસ્ત્રો, કળા, હુન્નર, કારીગરી, શિલ્પશાસ્ત્ર, વણાટ આદિ હુન્નર, ગમન શાસ્ત્ર, વાદ્યશાસ્ત્ર, તથા ત્યાંની લક્ષ્મી, ઇત્યાદિ બાબતોનાં શોધન કરતાં આખી દુનિયાને હિંદુસ્થાનના આયોજન હાલ આપ્યો છે એમ હવે નિર્ણય ઉપર આવે છે. હિંદુઓની વર્ણ તથા જાતિને પણ માન મળે છે, તેમ તેથીજ હિંદુપણું ટકયું છે એમ પણ સ્પષ્ટ કહે છે.

ઉપર મુજબ પાશ્ચાત્ય પંડિતો તથા તેમના આર્ય અનુયાયીઓ તેમજ ક્રેટલીક બાબતોમાં સહજ વિરુદ્ધ મતવાળા સનાતનીઓ એમ બધા કશુંક કહે છે કે **બુદ્ધસૂત્ર** ના ચતુર્વર્ણની પ્રજા આર્યાવર્તમાંજ ઉત્પન્ન થઈ છે. ખીજી પ્રજાઓને આર્ય કહેવાડાવવાની તલપ આવે છે તે આ આયોજન બહાર જઈને પૂરી પાડી છે એમ હવે સમજાયું.

કેંક વેદમાં સમુદ્રની મુસાફરી તથા વિમાનની મુસાફરી કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. **સમુદ્રં ગચ્છત્વાહા । અંતરિક્ષં ગચ્છત્વાહા ।** (યજુર્વેદ અધ્યાય ૬ મંત્ર ૨૧). સ્મૃતિઓમાં પણ છે. બાદ રામાયણમાં દેશાવરની હકીકત જોઈએ તેટલી છે. રામના લવ કુશ, તથા લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન એ બધાના દીકરાને રાજ્ય વહેંચી આપ્યાં તેમાં બધા ખંડોનો સમાસ થઈ શકે છે. પુરાણો—વિષ્ણુપુરાણ આદિ—માં તે અનેક પ્રસંગો છે. ક્ષત્રિઓને ધર્મથી વિમુખ થવા માટે બીજી શિક્ષા નહિ કરતાં મ્હેન્ટો કરીને, અગર વૃષલ કરીને દાઢી મુઠ, માથાના વાળ વિગેરે અમુક રીતે મુઝાવીને દેશપાર કરેલા તેવા ક્ષત્રિઓ એશિયા, યુરોપ, અમેરિકામાં જઈને વસ્યા ને ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. મહાભારતમાં પાંડવોના બે વખતના દિગ્વિજયમાં પૃથ્વીના બધા ખંડ અને દેશો આવી જાય છે. અમેરિકામાંથી અર્જુન કન્યા વરી લાવ્યાં એમ પણ આ ઉત્સાહી શોધકો બોલવા માંડ્યા છે. જોકે અનાદિ કાળથી આર્યો ઉપર બતાવ્યા મુજબ બહાર ગયા છે પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધ પછી ક્ષત્રિઓ આખી દુનિયામાં એકદમ ફેલાઈ ગયા એમ પડિતો કહે છે. વેદના કાળથી માંડીને પુરાણો સુધીની હકીકત ઉપરથી પાશ્ચાત્ય પંડિતો તથા આર્ય પંડિતો તર્ક કરીને કલ્પનાઓ કરે છે. તે બધાનો સ્વભાવ વિચાર કરતાં આર્ય પ્રજામાંથી ચારે વર્ણના લોકો ધર્મ બ્રહ્મતાના તથા બીજા કળ્યાણના પ્રસંગોને લઈને જે બહાર નિકળી પડ્યા હતા તે ચાનરફ ફેલાયા ને નીચે પ્રમાણે:—

પશ્ચિમ તરફ—એશિયા (એશિયા ને **સુમિદા** અગર 'મજસ્વ' ના વંશમાં **અશ્વ** નામની જાતિ હતી ને વસ્યા તેથી 'એશિયા' ને તેજ પ્રાચીન જંબુદ્વીપ) ના અફઘાનીસ્તાન (પ્રાચીન અફઘાનીસ્તાન નો આર્યાવર્તમાંજ ગણાતું હતું), ઇરાન, અરબસ્તાન, ઇજીપ્ત, તુર્કસ્તાન, ઇથિયોપિયા, ફિનિશિયા તથા યુરોપ (**હરિયુપીય** શબ્દ ઋગ્વેદમાં છે. ત્યાં ઈન્દ્રે જઈને **વરશિલ** દેવ્યને માર્યો હતો. **વધીત ઇન્દ્ર વરશિલસ્યશેષઃ વત્ હરિયુપીયાવામ** ઋગ્વેદ ૬-૩-૨૦) ના ગ્રીસ, રોમ, ફ્રાન્સ, સ્પેન, જર્મની ખિટન આદિ.

ઉત્તર તરફ—ટિબેટ, તાત્સર, તુર્કસ્તાન, ટરકનિ, સિથિયા, કંદિઝઆ, આસીરિયા, ઇટૂરિયા, ખોવાઈ ગયેલો એઠદૈટિસ, સાઈબીરીયા, સ્કેન્ડિનેવિયા, રશિયા આદિ.

પૂર્વ તરફ—બ્રહ્મદેશ, સિયામ, ઇન્ડિયન આર્કિપેલેગોના બેટા, ચીન, જાપાન, મૉંગોલિયા, આદિ.

દક્ષિણ તરફ—સીડોન, જાવા, સુમાત્રા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ખોવાઇ ગયેલો લીમુરિયા, અમેરિકા આદિ.

મનુના પ્રકરણ ૧૦ પાન ૪૩ ના **ચીના** તે ચીના, **શક** તે સકસ, **મહાલય** તે મહિંડિય પેહેલવી અગર ઇરાની, **કંબોજ** તે કંબોડિયાના રહીશ, **કલ્લિ** તે ગ્રીક અગર મેસેડોનિયાના રહીશ, **દ્રવિડ** તે દ્રુવિડ, (Druids) **કુરુ** તે ચીનના અમુક ભાગના લોક, **કશ** તે યુરપ એશિયાની લાંબિના પ્રદેશના લોક હોય એમ સમજાય છે.

પ્રથમ કહેવાની જરૂર છે કે પૃથ્વીમાં વખતો વખત ફેરફાર બહુ થયા છે એ વાત ભૂગર્ભશાસ્ત્રી હાલમાં સારી રીતે સમજાવી શકે છે. હિમાલય પર્વતની તળેટીમાં સમુદ્ર હતો એમ વેદમાંથી નિકળી આવે છે. **ઋગ્વેદ**ના એક મંત્રમાં લખ્યું છે કે **તત્ર નાવા કવન્ધત યત્ર હિમવતઃ શિરઃ** અર્થાત્ હિમાલયની ઓટલી છે ત્યાં વહાણો ખંધાતાં હતાં ! આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને નેવાથી પ્રાચીન સપ્તદ્વીપ આદિ કાંઈક સમજમાં આવશે. આ પ્રમાણે જોતાં હરિવંશ પુરાણમાં સ્વયંભુવનો પુત્ર પ્રિયવ્રત પૃથ્વીના સાત ખંડ કરે છે, અગર જેમ હરત પૃથ્વીના સાત ખંડ કરે છે તે ખંડ નીચે પ્રમાણે દેખાય છે:—

૧ જંબુદ્વીપ	એશિયા
૨ પ્લક્ષ	દક્ષિણ અમેરિકા
૩ પુષ્કર	ઉત્તર અમેરિકા
૪ કૌંચ	આફ્રિકા
૫ શક	યુરપ
૬ શાલ્મલિ	ઑસ્ટ્રેલિયા
૭ કુશ	ઓશિયાનિયા

* બીજા વિદ્વાનો પૃથ્વી ઉપરના આ સાત દ્વીપની બીજી રીતે વહેંચણી કરે છે. છેવટનો પ્રલય આશરે ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર થયો હતો એમ ભૂગર્ભ શાસ્ત્રીઓ અનુમાન કરે છે. તે વખત કદાચ એટલેટ્સિસ, લીમુરિયા આદિ અદૃશ્ય થઈ ગયા હશે અને ખંડમાં ફેરફાર થયા હશે.

હવે ઉપરના કહેલા મુલકોમાંથી કેટલાકનું સહજ દિગ્દર્શન કરીએ.

અફઘાનિસ્તાન—પાંડવોના દિગ્વિજયમાં પાંડવો પૂર્વ તરફ બમો, સિયામ, ચીન, મેગોલિયા, ટિબેટ, તાતાર, ઇરાન, શીરતાન (**શીત્તધ્યાન**) એમ થઇને પછી ઇરાન, કાબુલ, કંદહાર, (**ગંધાર**) અને બલુચિસ્તાન ઉપર થઇને પાછા આવ્યા હતા. પ્રાચીન **નાગ** જાતિમાં **અવગણ** નામનો પુરૂષ જઇને વસ્યો તેથી ‘અફઘાન’ થયું. ગિઝનિનો સ્થાપક તે ક્ષત્રિય યદુ રાજા **ગર્જસિંહ**. ગર્જસિંહે શાહ સિકંદર, રૂમી તથા શાહ યમરાઈજનાં સંયુક્ત લશ્કરોને હરાવ્યાં હતાં. ગ્રેટબ્રિટનના સ્કૉટલેન્ડના સ્કૉચ લોકો તે આ અફઘાનોની ઓલાદ કહેવાય છે. મક્કામાં શિવાલય હતું તે મકકેશ કહેવાતા ને તેથી તે પ્રદેશ મકકેશ—મક્કા—દેશ. મક્કામાં હાલ પણ બ્રાહ્મણ છે, દેખાવમાં મુસલમાની પોશાક પણ અંદર જનોઇ પહેરે છે !

બલુચિસ્તાનના લોક તે પુરાણોના **કિરાત**.

ઇરાન—પુરૂરવાના દિકરા ‘**વેર**’ તેણે ઇરાનમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું. તેના વંશજ તે ‘એરાની’—ઇરાની.

પારસી—ફારસી—પર્શિયા—આદિ નામો ‘**પરશુરામ**’ ઉપરથી ધટાવવામાં આવે છે. વેદના **જરદિહ** તે જરથોસ્ત. **યુ-મરત-ઈસ્** તે યુક્રેટિસ* એમ અનેક કલ્પનાઓ ધણી છે. પુરાણોમાં અનેક વખત **ચીનાની** માફક **પારસીક** નામ સ્પષ્ટ આવે છે. **બાહિક** ને ‘એકટ્રિયા’ અને ‘**માવ**’ ને ‘મીડિયા’, વળી એમ પણ નિકળે છે કે ચંદ્રગુપ્ત બેબિલોનના રાજા સેલ્યુકસની દીકરીને પરણ્યો હતો અને ઉદ્દેપુરના મહારાજા મૂળ પુરૂષ બાપા-રાવળ માટે વિદ્વાનો કહેછે કે મધ્ય એશિયામાંજ મુલકો સર ક્યાં હતા તેમાં ઇરાનના બાહ્યશાહ નહુશરવાનની દીકરીને પરણ્યા* હતા.

ઈજિપ્ત—હિંદુસ્થાનના “**વંત**” ભાગમાંથી લોક મિસરમાં ગએલાનું નિકળે છે. **વંતધ્યાન** તેજ હિંદુસ્થાન. મિસરમાં પણ પક્ષી, તથા અનેક પ્રકારની ચીજો પ્રાચીનકાળમાં હતી, તે ચીજો હિંદુસ્થાન સિવાય બીજે કંઈ મળે તેવી નહતી. પુરાણના મત્યાવતારની કથા તે વેદના **જાતપથ બ્રાહ્મણ** ની **મન્વુ** તથા **મત્સ્ય**ની આખ્યાયિકા ઉપરથીજ થએલ હોય એમ દેખાય

* આ વાત મેલાકના લોક માન્ય કરતા નથી.

છે. **મનુ** મહારાજની દરિયાઈ સફર આ પ્રદેશ તરફની પણ કદાચ હોય. આ પ્રમાણે પ્રાચીન વ્યવહાર સ્પષ્ટ છે.

પીરમીડો તે સ્તૂપ મિનારા હિંદુસ્થાનના મંદિરોની ઢળ ઉપર છે. વાસ્તવમાંફતો મિસર તે પુરાણનો **મિશ્ર**. મિસરની ભાષાના ૫૬૦ શબ્દો સંસ્કૃતમાં એકજ દેખાય છે. **અટકની** નીચે દસેક માઇલ ઉપર સિંધુનો કોટો 'નીલખ' (નીલ-અખ-અખ એટલે જળ) જાય છે ત્યાંજ નીલમ નામે ગામ છે. ત્યાં નદીનો ૫૮ સાકડો હોવાથી પાણી 'નીલ' (સ્યામ) દેખાય છે. આ 'નીલખ' ઉપરથી ઇજીપ્તની નાઇલ નદીની સંકલના કરવામાં આવે છે. એબીસીનિયા તે સિંધુના પ્રાચીન નામ 'એબોસિન' (Abossin) ઉપરથી, ને તે **અમિસિયુ** એટલે સિંધુને મળતો છે. પાંડવોના ખીજ દિવિજન્યમાં, સીલોન (સિંહલદ્વીપ), આફ્રિકાના ઝાંઝીપાર, અરબસ્તાન, ઇજીપ્ત, એમ ફરીને આવ્યા દેખાય છે. ઇથોપિયામાં હજુહિંદુ વિદ્યા, તથા રિવાજો દેખાય છે.

ગીસ—ગ્રીસની ઘણી જાતો (Races) છે તેમાંથી ઘણાનાં મૂળ રજપુતો દેખાય છે. મેકેડોનીઆ-મેસિડોનિઆ-મેસિડન તે **મગધ**નોજ અપભ્રંશ છે. મગધની રાજધાની તે **રાજગૃહ** કહેવાતી, તેમાંથી **રાજ** ઉડી જઇને **ગૃહ** થઇ ગયું, તે ઉપરથી **ગૃહીક** અને તેનું ગ્રીક. ગ્રીકની એકાદ જાત તપાસીએ. ગ્રીકો 'પિલાસગસ'ના વંશજો હોવાનું કહે છે. તેઓ 'પેલાસગી' કહેવાયે છે. 'પેલાસ' તે બિહાર. પિલાસગસનું મૂળ તે પિલાસકા અગર બિહારની રાજધાની 'ગયા'. કૈલાસ તે ગ્રીકના યુનાનીઓનું 'કેનન' અને રોમનું 'ક્રાકિન'. ગ્રીક અગર આર્યોનિયન તે **યવન**-જડુના વંશજ-યવન. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષ **યવનાચાર્ય** નામથી ઘણા પ્રકાશ પડશે.

રોમ—રોમ શબ્દ લેટીન નથી પરંતુ **રામ** નો અપભ્રંશ હોવાનું વિદ્વાનો તર્ક કરે છે. 'ટ્રોય' ના **ટ્રોજનો**ના વંશજ કહેવાય છે. રોમમાં **ટ્રોજન** તથા ગ્રીકનું મિશ્રણ છે. 'ટ્રુજ' નામ પુરાણમાં આવે છે તેનો પણ સંબંધ છે. ઇટલિનું નામ **વટકકર**-Country of volcanoes-જ્વાળામુખી પર્વતનો મુલક છે. 'રોમ' નામ **રોમકપુત્રન** દેખાય છે. રોમના બાદશાહ પાસે હિંદુસ્તાનના એલચીઓ જતા હતા. પ્રસિદ્ધ 'ગિબન' કહે છે કે હિંદુસ્તાનથી પ્રાપ્ત ચમોલ મોજશ્વેષમાંજ રોમની બાદશાહીનું

પતન થયું. વળી ભારકરાચાર્ય શેખમાં લર્યા હતા એમ **રોમકસિદ્ધાંત** ઉપરથી સમજાય છે.

જર્મન—આ ટ્યુટન, અગર સેક્સનનો મૂળ પુરૂષ મનસ (**Manus**) તે ઇંગ્રેજ મેન (**Man**) અને જર્મન (**Maun**) તેજ **મનુ**. જર્મન **Mensch** તે **મનુષ્ય**, તેજ રાજશાસક **મનુ**, તે મિસરનો મેનેસ (**Menes**), અરબોમાં મનહ (**Manah**), બિથિનિયામાં માની, ત્રિડિયામાં મેન્સ, કોટમાં માઇનસ (**Minos**), ઍથેન્સમાં મેન્સ, મદ્રૂરિયામાં માનુસ અગર મનુસ, રેન્માર્કમાં મર્ન, આઇસલૅન્ડમાં માન, એમ સ્થળ પરત્વે થઇ ગયો.

જર્મન લોકો—ઈતર યુરોપીયનની રીતથી ઉત્પટ-કંઠો મુશ્કેલ છતાં, સવારમાં જાગ કરે છે. વાળ લાંબા રાખવા ને ગાંઠ માથા ઉપર બાંધી, તથા પોષાક જરા ઢીલો રાખવો એ બધું હિંદુનું છે. જર્મન તે **શર્મેન્** તે બ્રાહ્મણનુંજ **શર્મેન્** ‘શર્મા’ નું ‘જર્મ’ અને ‘જર્મે’ નું ‘જર્મન’ (‘જ’ નો ‘શ’ થઈ શકે છે જેમકે ‘અર્ચ’ અને ‘આર્ચ’). જર્મનિમાં ‘**ફુન**’ લોકો વસ્યા હતા તેજ શેખન સામ્રાજ્ય તોડનાર પૈકી એક જાત એમ દેખાય છે. સેક્સન (**Saxon**) ને ‘સક્સ’ (**Sacus**) **સક્સનુ** તેમનું **Himmel** તે **Heaven** તે **Himmlaya** **હિમાલય** ઈંગ્લાંડમાં તથા યુરપના બીજા દેશોમાં દેવળના કાતર કામમાં ‘કાનગે.પી’ દેખાય છે. હિંદુઓમાં સાધારણ રીત કહેવાય છે કે સીતાજીએ ત્રિજટાને વરદાન આપ્યું હતું કે તારા વંશજને કલિયુગમાં રાજ્ય મળશે તે આ જર્મન હુણ લોકો છે એમ મનાય છે (જે કે કેટલાક તો મહારાણી વીક્ટોરીઆને ત્રિજટાનો અવતાર કહે છે). બિબીપણે તો રામચંદ્રજીની કૃપાથી તે સમયમાં પણ કાંઈક મુશ્કેલ મેળવ્યો હતો તેમાં પણ આ મુશ્કેલ હોય !

બ્રિટન—**લસદ્વીપ**માંનો **શકદ્વીપ** તેજ ઐટાલીન એમ કેટલાક કહે છે. ઈંગ્લાંડના જૂના ધર્મગુરુઓ ‘**ગ્રુઇડ્ઝ**’ (**Gruids**) તે **ગુરુ** બ્રાહ્મણો. જેમ ‘મુનિદ્વીપ’ ઉપરથી ‘મોનાદ્વીપ’ થયો તેમ **દ્રવિડ** ઉપરથી પણ ગ્રૂઇડ્ઝ હોય ! અગર ‘**દ્રૌપદેય**’ ઉપરથી પણ હોય ! તેમનામાં કર્તા, બર્તા અને સંહર્તાની ત્રિપુટિની કલ્પના છે. બ્રાહ્મણોથી જેમ રાગ અને રાજ્ય મુજતાં તેમ આફ્રિકાથી પણ થતું હતું. ઈંદુવંશના હોવાથી ચંદ્ર (**Crescent**) નું ચિહ્ન તેઓ ધારણ કરતા હતા. ઇંગ્લિશનું ‘**હુરાં**’ (**Hurra**) તે **હર—હરો**.

‘જાનિ’ આદિ યુરોપનો કેટલોક ભાગ રાક્ષસ ના વંશજોને મળ્યો. હોય એમ આર્યો માને છે; તેમ ગ્રેટબ્રિટન ફ્રાન્સ આદિ મુલકના લોકોને તાજાંમુલક એટલે જાનર વંશના માને છે; કેમકે સીતાજીએ ત્રિજગતને વરદાન આપ્યું હતું તેમ સુગ્રીવ આદિ વાનરોને રામચંદ્ર વરદાન આપ્યું હતું, આ રાક્ષસ અને વાનરનું યુદ્ધ હમણાં થયું તેમાં પણ આખર વાનર જીત્યા!

ફિનિશિયા—મૂળ લેટિન પીનિ Paeni તે ઋગ્વેદનું પાનિ હોય શકે. પાનિ એટલે વ્યાપારી. પર્નીયજ તે લેટિન પિનિડાસ ને તેજ શીનિશિયા.

કલિડયા—કલિડયન—કુલદેવ આલ્મજી. દ્રોણનની લઘાઈમાં ‘અર્ચટિ’ જાત છે તે માળવાની ‘અર્વતિ’ નાજ ક્ષત્રિઓ, અને આ દ્રોણનો તેજ રામનો.

એસીરિયા—આ એસીરિયા તેજ અસુરો નો મુલક હોય એમ સમજાય છે. આ લોકનો મૂળ રાજા બલી, બોલ, બેલ તે હિંદુસ્થાનનો શલિ. હાલના તુર્કિસ્તાનના ‘તાજુક’ (Tajiks) કહેવાય છે. તેજ પ્રાચીન તક્ષકનું સ્થાન મનાય છે; ને તેજ સિથિયન-શકદ્વીપ-ના વાસી; ને તેજ શક-નાગ-તક્ષક.

તુર્કિસ્તાન—તુર્ક-તુરિષ્ક; તુર્ક રાજાને આર્યાવર્તમાંથી કાઢી મૂક્યો તેણે સંસ્થાન સ્થાપ્યું તે તુર્વસ્તાન-તુર્કિસ્તાન-તેમાં ‘સમરકંદ’ છે તેજ સુ-મેલ-સ્કંચ. હાલ પણ શિકારપુરના હિંદુઓ ધરાન, તુર્કિસ્તાન તથા રશિયામાં છે એમ ઇંગ્લેન્ડના લેખો છે (જુઓ ટૉડનું રાજસ્થાન). મસ્કત મક્કા, યદા વિગેરે સ્થળેથી શ્રીનાથજીમાં બેટા આવે છે એટલુંજ નહિ પણ સમરકંદથી અને ઠંઠ વોલ્ગા નદીના મુખવાળા પ્રદેશમાંથી પણ આવે છે. કાસ્પિયન સમુદ્રના આસપાસના તમામ મુલકમાંથી તેમ સાઇબીરીયા શીલેન્ડ, એસ્ટ્રેખાન વિગેરે સ્થળેથી પણ આવે છે. તર્કેનો પુત્ર તમક તે પુરાણમાં તરિક્ક થયો, તે ઉપરથી તુર્કિસ્તાનનો મેળ પડે છે. હચરકુલ તે ખુરાસાન તથા આસપાસનો મુલક; સૂર્ય તથા ઇર્ધવંશી ક્ષત્રિઓએ વસાવ્યો તે બધો તુર્કિસ્તાનનો મુલક.

સાઇબીરીયા—પ્રસુજ્ઞ, ગદ અને સાંચ એમ ચતુર્વંશીઓએ સાઇબીરીયામાં વસાવત કરીને ત્યાં બજારપુર વિજાપુર વસાવ્યું. આ ઉત્તર એશિયાના પ્રદેશમાં હજી પણ આર્યોની સંતતિ દેખાય છે. ‘સેમોવિડિક’ નો

દવામયદુઃ કારિપઅન અને કાળા સમુદ્ર વચ્ચેના કૌલિયાના પ્રદેશમાં હાલ પણ હિંદુઓ છે. મધ્ય એશિયાના ખાન હજી પણ વેદના દેવાને પૂજે છે.

ઃરેન્ડિન્ડેવિયા—સ્કંદનામિ અગર **સ્કંદનમિ—સ્કંદનવિ—રેન્ડિન્ડે** નેવિયા; **સ્કંદ** રાજ્યે સ્થાપના કરેલી તેથી. આ લોકનું પ્રાચીન ધર્મ-શાસ્ત્ર ‘એડા’ (Edda) તે વેદ. આ ‘એડા’ માં કહે છે કે અસિગર સ્થાપનાર અસિ તેજ ‘ગેટિસ’ અગર ‘ગિટસ’ (Gifats of Gifats) ની મૂળ બ્રહ્મ છે. તે ‘અસિગર’ ઉપરથી દેખાય છે. હિંદુઓમાં સૂર્ય ચંદ્ર તથા તારાઓ ઉપરથી વારનાં નામ છે તેમ આ લોકમાં પણ છે. વેદમાં **કશનુ** દેખાય છે તે રૂસ અગર રૂશિયા પણ હોય !

ટિમેટ—આ મુલક તો હિંદુસ્થાનનો ભાગજ ગણાતો. સાંની રીતભાત, નીતિ, ધર્મ બધુંજ આર્યોનું હતું. પાછળથી બુદ્ધ ધર્મ ફરીક થયો ને ત્યાંથી ચીન પણ ગયો. ટિમેટ તે આર્યોનું **ત્રિવિહવ-સ્વર્ગ** જપાન તે **જવાંગક** અને **નાગ** તે કદાચ નીકીબાર પણ હોય. હૈહય વંશના અર્જુને અરહ દ્વીપ જ્યાં તેમાં આ **જવાંગક** જપાન આવી જાય છે.

બ્રહ્મદેશ—આ દેશનું નામજ હિંદુસ્થાનનો ભાગ છે એમ કહી આપે છે.

જવા—ચોથા સૈકામાં ચીનના યાત્રાળુઓ જવા ગયા હતા. તે લખી ગયા છે કે ત્યાં બધા હિંદુઓજ હતા. હાલ પણ ત્યાં હિંદુધર્મજ વારતવમાં છે. પ્રાચીન હિંદુ દેવળનાં ખડેર તથા પ્રતિમાઓ પણ છે.

જવા—જવ-ચવ-ઝીવ—નો જવ જેવોજ આકાર છે.

સુમાત્રા—જવાની માફકજ સ્થિતિ છે.

ખોર્નિયા—જવાની માફક. **વરુણ** તે ખોર્નિયો અને **ગંધર્વ** તે જવા હોય એમ પણ અનુમાન થાય છે,

આરદ્રેલિયા—આ ઠેકાણે કિનારા ઉપર સંસ્થાન સ્થપાયું, પણ ત્યાંથી પાછા નિકળી ગયા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંના વતનીઓનું ધનુષ બાણ અર્જુન અને કર્ણના ધનુષ બાણને મળતું છે. તીર જો નીશાન ઉપર ન

શ્રીકૃષ્ણનો રાસ અહિં રમાયો તેમ તર્ક થાય છે. કેમકે જ મહીનાની રાત શ્રીકૃષ્ણે કરી હતી. આ તર્ક માલ વગરનો છે. રૂપક સમજવાથી ખુલાસો થઈ શકે છે, બાકી યોગ શક્તિને તો શું અશક્ય છે ?

લાગે તો પાછું ફેંકનાર તરફ આવે છે આ લોકનું Bonhomie નામનું તેનું અસ્ત્ર છે તેનું વણન એ બાણ જેવુંજ છે. પાશ્ચાત્યો આ ‘ હુમરેશ ’ ઉપરથી આર્થના અર્જુન અગર રામબાણની કલ્પના કરી શકે છે. આ પ્રાચીન પ્રજા હાલ તો નજીક થઈ ગઈ છે. જમાનાના સુધારામાં તે બીયારી પ્રજા અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

અમેરિકા—અમેરિકા જ્યાં માટે પ્રાચીન કાળમાં બે માર્ગ હતા એમ જણાય છે. એક લંકા થઈ બંગાળના અખાત મારફત જવા, બોર્નિયો થઈને મેક્સિકો, પેરૂ અને મધ્ય અમેરિકા જવાનો; અને બીજો ચીન, ઈન્ડો-ચીના, સાઈબીરિયા, અને બેલ્ટરિંગ ઉપર થઈને ઉત્તર અમેરિકા—**બુરફ-દ્વીપ**—જવાનો. બેલ્ટરિંગ આગળ હાલ છે તેમ સમુદ્ર પ્રથમ ન હતો. સ્વેડીશ જેમ આફ્રિકા અને એશિયા છુટા પડ્યા તેમ બેલ્ટરિંગથી અમેરિકા અને એશિયા જુદા પડ્યા. દક્ષિણ અમેરિક કુશદ્વીપનાં પ્રાચીન ખડેરા હિંદુના દેવળને મળતાં આવે છે. તેમ મધ્ય અમેરિકાના પીરના લોકની રીતભાત હાલ પણ હિંદુને મળતી છે. આ જૂના વતનીઓ જહુગરને ‘ નાગળ ’ કહેતા તેનું મૂળ ‘ નાગ ’ તેજ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ. આ નાગળ તે એસીરિયાના ધર્મગુરૂ ‘ નાર્ગલ ’. આ નાગલ અગર નાર્ગલ તે દેવને વશ કરવાની એક જાતની શક્તિ છે. આ પ્રમાણે નાગ—નાર્ગલ તેજ અમેરિકાના પ્રાચીન વતની.

અમેરિકાનો Mother Earth ની પૂજા તે આપણી પૃથ્વી માતાની પૂજા. બુદ્ધનાં અગર બીજા દેવનાં ‘ પગલાં ’ની પૂજા જેવી પૂજા અમેરિકામાં હતી. મેક્સિકોમાં હજી છે. ગ્રહણ તથા પ્રલયની કલ્પના હિંદુ જેવીજ છે. દેવોમાં પણ શિવ, કાલી, ગણેશને મળતાં છે.

ઉત્તર અમેરિકાની ‘ કાયબા ’ની કલ્પના તે કૂર્મની પીઠ ઉપર પૃથ્વી રહી હતી તેવી છે. તેમ સર્પની પૂજાનું ઇજિપ્શિયન, સિરિયન, ગ્રીક, ચીના, સ્કેન્ડિનેવિયાના લોકમાં તથા અમેરિકાની પૌરાણિક કથા (Myths)માં છે. પુનર્જન્મની ભાવના પણ ખરી.

અમેરિકન સ્ત્રી પુરૂષના પોશાકમાં પણ હિંદુપણું પુષ્કળ છે. રામ અને સીતા, હજી તેજ નામથી પૂજાય છે. દશેરા જેવો વાર્ષિક એકાદ્ય થઈ મેળા ઘરાય છે. અર્જુનનું પાતાળ તેજ અમેરિકા; રાંધી નાગરાજ કૌશલ્યની હલુપી નાગ કન્થાને પરણી લાભ્યા તે હલુપી શબ્દ અસલી અમેરિકાની

ભાષાના સમ્બંધને મળતો છે. અમેરિકા જંબુદ્વીપની બરાબર નીચે આવે છે તેથી તેનું નામ **પાશ્વતલ**=પાતાળ. કુદરતની મળ જુઓ કે કાલંબસને હિન્દુસ્થાન ખોળતાં અમેરિકા મળ્યો ને તેથી અમેરિકાના વતનીઓ અમેરિકાના ઇંડિયનો કહેવાય છે ! જૂનો સંબંધ તાજે થયો !

આટલી આટલી આર્યોની ઝાહોઝલાલી છતાં જેમ “નામ તેનો નાશ” છે તેજ ન્યાયથી આર્યાવર્તે આખી પૃથ્વીને પ્રકાશ આપીને વીંછણ બચ્ચાને જન્મ આપીને પોતે નાશ પામે છે તેમ પોતે જતે નષ્ટપ્રાય જેવો થઇ ગયો. મહાભારતની લઢાઇ થયા પછી કલિયુગ ખેડો અને હિન્દુસ્થાનની પડતીની શરૂઆત થઇ, સારા ક્ષત્રિયો નાશ પામ્યા, અને જે ક્ષત્રિયો બહાર નિકળી ગયા તે બચી ગયા. મહાભારત વખતે હિન્દુસ્થાનનો સૂર્ય મધ્યાહ્નનો કહેવાય. ત્યાર પછી અસ્ત થતો આવે છે. મહાભારત પછી વિદેશીઓનાં અનેક આક્રમણો થયાં તેમાં મહત્વનાં ત્રણ ચારજ છે. પહેલો મોટો અપાટો શાહ-જુહોન ધોરીએ થાણેશ્વરના મેદાનમાં પૃથ્વીરાજને મારીને લગાવ્યો ને ત્યાંથીજ હિંદુ બાદશાહી ગઇ. * કુસંપમાં ગઇ. બાદ બાબર અને સંગરાણના યુદ્ધમાં બીજો અપાટો લાગ્યો. અને છેવટ અહમદ કુરાનીનો મરાઠાઓને અપાટો લાગ્યો. આ બધા અપાટા કરતાં પણ દુર્ભાગ્યે મહારાષ્ટ્રના આર્યોએ રજપૂ-તાનાના આર્ય રજપૂતોને પાયમાલ કર્યા એનો કમાલ થઇ ગઇ ! હિંદુ બાદશાહીનું નામજ ઉડી ગયું ! આ બધા પ્રસંગોમાં હિંદુઓના કુસંપ અને ફાટફુટજ કારણ છે. પરદેશીઓએ હિંદુને હરાવ્યા નથી પણ હિંદુ-ઓએજ હિંદુને હરાવ્યા છે. પોરસને સિકંદરે હરાવ્યો તેમાં પણ તેજ કારણ છે. અને છેવટ યુરોપીઅનોનાં વ્યાપારી રૂપે આક્રમણમાં પણ તેજ રહસ્ય છે. ખેર ઇશ્વર જે કરે તે સારાને માટેજ. હિંદુસ્થાનને શાંતિ હવેજ મળી છે.

ઉપર મુજબ પૃથ્વીની બધી પ્રાણીઓ એકરીતે હિંદુનાં બાળકો છે તો પણ સ્થળ, સમય તથા સંજોગોને લઇને ભેદ પડે છે તે જોઇએ. ગમે તેમ હોય પણ પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાન આર્ય પદ્ધર્શનના બોધ માટે સમજવાની જરૂર લાગે છે. માટે તેનું સહજ સિંહાવલોકન કરીએ.

(૩) પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન.

આર્યાવર્ત બહાર યુરપમાં દેવ દેવતાઓમાંથી નિકળીને તત્ત્વજ્ઞાનને સ્વરૂપ અપનાવે પ્રથમનો નર ગ્રીસનો **હેકલ** હતો. વારનવમાં તો તે પણ

એશિયાનો હતો. ઝીક લોકનું **મીલેટસ** નામનું સંસ્થાન (Colony) એશિયા માઇનોરમાં હતું ત્યાંનો વતની હતો. તેનો ઇતિહાસ તથા લેખ ૨૫૪ નથી, પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩૬ માં તેનો જન્મ હતો એમ મનાય છે. તેને માટે જાત જાતની વાતો ચાલે છે. ‘અનેક’ માં ‘એક’ અને ‘એક’ માં ‘અનેક’ ને શોધવાનો તેનો પ્રયત્ન પ્રથમનો હતો. તેમાં બધાં તત્ત્વોમાંથી ‘જગ’ ને એકલાને મૂળ તત્ત્વ કહીને એકતાનું જ્ઞાન પ્રથમ તેણે કરાવ્યું. જળને એક તત્ત્વ કહેવાનો હેતુ સર્વ વ્યાપક દ્રવતાને પ્રકૃતિનું રૂપક આપ્યું હાથે છે. સૃષ્ટિનું આદિ કારણ બીનાશ એટલે કે જળ ઠરાવ્યું; તેજ જળ સ્વૂળ થઈને પૃથ્વી થઈ છે એમ તર્ક કર્યો. આ ઠેકાણે નોંધ લેવા જેવું છે કે પાશ્ચાત્ય ‘સીસેરો’ પણ સૃષ્ટિનું આદિ કારણ જળ કહે છે. પરમેશ્વરે મન રૂપથી જગમાંથી સૃષ્ટિ બનાવી એમ પરમેશ્વરનું ‘ચેતન’ માત્ર ઉમેરે છે. આ તત્ત્વવેત્તાનો સિદ્ધાંત પણ સોક્રેટિસ માફક “ તારી જાતને જાણખ ” એમ હતો.

કાળના અનુક્રમ અન્વયે, થેલ્સ પછી એનેકિઝમેન્ડર આવે છે. તેનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧૦ માં મનાય છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતના ક્રમે અનુસરતાં એનેકિઝમિનિઝ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૮ અગર ૫૨૬ ના અરસામાં માર્મલેટ માં જન્મ્યાનું મનાય છે. તેની હકીકત નિરીક્ષણ કરવા જેવી છે. કારણ કે તેના સિદ્ધાંત એ થેલ્સના મતનોજ પરિણામ (Evolution) હોય તેવું દેખાય છે; થેલ્સનો શિષ્ય છતાં થેલ્સના વિરુદ્ધ જાય છે ! આ સમયના આયોનિયાના તત્ત્વવેત્તાઓની કાંઈક ખુબી એહેવી દેખાય છે કે નજીકના ગુરૂથી મતભેદ પાડી ત્રીજી પેઢીએ મળતા થવું; કેમકે એનેકિઝમિનિસ, એનેકિઝમેન્ડરનો શિષ્ય છતાં તેનાથી વિરુદ્ધ પડી થેલ્સના મતનો પોષક હતો, થેલ્સ ‘જગ’ ને આદિકારણ કહે છે. તેના વિસ્તારમાં એનેકિઝમિનિઝ ‘વાયુ’ (Air) ને સ્થાન આપે છે. શરીરમાં તથા બહાર વાયુજ પ્રસરેલો છે; ને તેજ અનાદિ તત્ત્વ છે એમ તેણે નિર્ણય કર્યો. આ ઠેકાણે ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે કે થેલ્સનું “ જળ ” તત્ત્વ અગર એનેકિઝમિનિઝનું “ વાયુ ” તત્ત્વ તે સાધારણ પદાર્થો દૃશ્ય છે તે નહિં પરંતુ “ જીવન શક્તિ ” (Vital energy) સમજવાની છે, અને તેમાંજ અનેક નામરૂપ સૃષ્ટિના પદાર્થો છે. આ પ્રમાણે એનેકિઝમિનિઝ નો “ વાયુ ” આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપ સમજવાનો; અને “ પૃથ્વી ” તે તેના ઉપરનું એક મોટું પહોળું પાંદડું સમજવાનું છે. આ “ વાયુ ” તે

પ્રાણી માત્રના જીવનો પાષઢ માન્યા. ઉત્પત્તિ અને લય તેમાંજ માન્યાં. વ્યક્તિના જીવની મહક ધ્વજાંઠના જીવની કટપતા તે પ્રાચીન હતી, પરંતુ ખતેતો આશ્રય અગર આધાર આ તત્ત્વવેત્તાએ “ વાયુ ” ઉપર રાખ્યો. હાલના આગળ વંદેઃ ભૌતિકશાસ્ત્રી કાંઈક ઝાંઈ આ મતમાં લાગે છે ! આ પ્રમણે એ તત્ત્વવેત્તા થેડસાંઈ કાંઈક આગળ વધ્યો.

એનેકિઝમિનિઝ પછી સિદ્ધાંતના અનુક્રમે ડાંચાજીનિસ આવે છે, કોટના એપોલોનિયામાં તેના જન્મ થયો હતો. તેના જન્મનું ચોક્કસપણું નથી; પરંતુ એનેકસેગોરાસના સમયના હોવાથી તેનો જન્મ સુમારે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ માં મનાય છે. આ તત્ત્વવેત્તાએ એનેકિઝમિનિઝનો ‘ વાયુ ’ આદિકારણ તરીકે ગ્રીકર્યા; પરંતુ તેણે આગળ વધીને “ આત્મા ” ના તત્ત્વનું ભાન કરાવ્યું. આ ‘ આત્મા ’ તે હાલના જડવાદી ભૌતિકશાસ્ત્રી-એનું ‘ મન ’ (Mind) નહિ પણ જીવન તત્ત્વ જેવો છે. ‘ વાયુ ’ ને ‘ આત્મા ’ ના સ્વરૂપનો માન્યો. ‘ વાયુ ’ ને વિશેષ શક્તિ અર્પાને તેમાં જીવન તત્ત્વ અને બુદ્ધિ (Life and intelligence) ઉમેરી. સૃષ્ટિને “ આત્માની ” પોતાની ઉત્ક્રાંતિજ માની. ધ્વજ, સૃષ્ટિમય દેખાવાનું શંકરનું કહેવું છે તેવો કાંઈ આભાસ આ મતમાં દેખાય છે. આ તત્ત્વવેત્તાએ વાયુને ખાસ બુદ્ધિ અગર જ્ઞાનનું વિશેષણ આપ્યું છે, અને તેને નિત્ય, અક્ષય અને ચતનમય માન્યો છે. કુદરતમાં જે અવસ્થા અને હલપણ દેખીએ છીએ તે આ જ્ઞાનનોજ પ્રતાપ કહે છે.

એનેકિઝમનર, બેંક સમયના ક્રમમાં થેડસ પછી તરત આવે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસના અનુક્રમમાં ડાંચાજીનિસ પછી ગણવા જેવો છે. આ તત્ત્વવેત્તાનો જન્મ પણ મિલેટસમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧૦ માં મનાય છે થેડસનો મિત્ર ગણાય છે, તેમ શિષ્ય પણ કહેવાય છે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાન (Scientific knowledge) સાથે રાજનીતિ-શાસ્ત્રમાં પણ આ નર નિપુણ કહેવાય છે. સંકુચ (Sun Dial) તથા બ્રુગોળના નકશાના શોધકનું માન આ નરને મળે છે. આ તત્ત્વવેત્તા ગણિતનો ખાસ અભ્યાસી હતો. એપોલોનિયાના સંસ્થાનમાં તે ગયો હતો અને, સેમોસના બુદ્ધી પોલિકુંટિસ ના રાજ્યમાં રહ્યો હતો એમ મનાય છે. પિથેગોરાસ તથા એનેકિઝન પણ તેજ સમયમાં ત્યાં હતા. તેના સિદ્ધાંતમાં ‘ અનંતત્ત્વ ’ (Infinite) પ્રધાન છે, તે તેને થેડસના “ જળ ” જેવું

સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિસ્થાન કહે છે. થેક્સનું લક્ષ્યબિંદુ પ્રત્યક્ષ અમર મૂતિ-
માન (Concrete) જેવા પદાર્થ ઉપર છે, અને આ ગણિતશાસ્ત્રીનું
લક્ષ્યબિંદુ અદૃશ્ય અગર રૂપરહિત (Abstract) જેવા પદાર્થ તરફ છે.
પ્રત્યક્ષ જળ તત્ત્વ તેને રૂપાન્તરને પાત્ર જણાયું, તેથી સર્વવ્યાપી અને અનિ-
લના સ્વરૂપનું ‘અનંત સર્વ’ (Unlimited all) ને તેણે પદાર્થ માત્રનું
ઉત્પત્તિ સ્થાન માન્યું. આ ‘સર્વ’ માં ‘એક’ ત્વનો સમાવેશ કરે છે. આ
ગણિતશાસ્ત્રી કહે છે કે એ તત્ત્વ ‘એક’ છતાં ‘સર્વ’ છે. ‘અનંત’ નો
અર્થ ‘ગતિ’ નો હોવાથી અનંતની ‘વિકૃતિ’ (Decomposition)
તે સૃષ્ટિ છે એમ કહે છે. સાંખ્યની પ્રકૃતિના ક્ષોભને મળતાં કાંઈક આ મત
છે. જેમ અનેકમાં એક નિત્ય છે તેમ સૃષ્ટિના પેટા પદાર્થોમાં વિકાર થાય
છે; પરંતુ સૃષ્ટિ પોતે આખી એક તત્ત્વ તરીકે કાયમ રહે છે એવો તર્ક છે.
આ ગણિત શાસ્ત્રીને પિથેગોરાસનો સમાગમ થયો હોવાં નંદ્રાં, અને તેથી
થેક્સની પદ્ધતિ ‘વ્યાપ્તિ’ (Induction) રૂપની છે. તેનાથી જુદી પિથે-
ગોરાસની માફક આ તત્ત્વવેત્તાની પદ્ધતિ ‘અનુમાન’ (Deduction)
ની દેખાય છે.

આ પછીનો તત્ત્વવેત્તા પિથેગોરાસ છે. તેના જન્મની તથા ચરિત્રની
વાતો દંતકથા જેવી છે. તેના જન્મના સમયનું ચોક્કસપણું નથી, પરંતુ એને-
કિઝમેન્ડરનો સમકાલીન જણાય છે. આ તત્ત્વવેત્તાના વખતથી તત્ત્વજ્ઞાનમાં
ક્રાંતિ થઈ એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનનો ખીજો અંક શરૂ થયો એમ કહીએ તો
ચાલે. આ તત્ત્વવેત્તા ગણિતશાસ્ત્રના સ્થાપક પૈકીનો એક ગણાય છે. એરણ
ઉપર હથોડાના ધાથી જે અવાજ થયો તે ઉપરથી તેણે રાગના સ્વરનો
શોધ કર્યો એમ કહેવાય છે. આ પુરૂષ હિંદુસ્થાનમાં આવીને સાંખ્યમત
શિખીને પોતાના મુલકમાં જઈ રૂપાંતરમાં વિસ્તાર્યો એમ મનાય છે.
ઇજીપ્તમાં વીસ વર્ષ રહીને શિખી આવ્યો હતો એમ તો ચોક્કસ મનાય છે.
‘તત્ત્વવેત્તા’ (Philosopher) શબ્દનું ઉત્પત્તિસ્થાન આ તત્ત્વવેત્તા છે.
એ શબ્દની અનેક રીતે વ્યુત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ પિથેગોરાસ તો તેને
સાધારણ અર્થમાં એટલે કે ‘જ્ઞાનને ચાહનાર’ (“ Philos ” love and
“ Sophia ” wisdom એમ Love of Wisdom) ના અર્થમાં લેતો
હતો. આ કાર્ય માટે ક્રીમેસન જેવી એક મંડળી ઉભી કરી હતી. તેમાં પૂર્ણ
કસોટી કાઢ્યા પછી દાખલ થવાનું હતું. દાખલ થનારને પાંચ વર્ષ તો મૌન
પાળવું પડતું હતું, ને તેથી બહુ કાચર થઈને ઝોડી દેતા હતા. જે લોકો

વાચ્યાળ થોડા હોય તેને માટે મુદત કમી પણ રખાતી હતી. તેમના ગર્વભંગ અગર માનભંગ (humiliation) માટે, તેમ ઇદિયનિઅલ (Self denial) માટે સહનશક્તિની કસોટીઓ સખત હતી. વળી યોગના શમ-દમ આદિ જેવાં તત્ત્વો પણ દેખાય છે. આ પ્રમાણે મંડળીમાં દાખલ થનારાં માણસો કેવળ સંસારી જીવ છે અગર તત્ત્વજ્ઞાનને પાત્ર છે એમ નિર્ણય થઈ શકતો; અને ઉપર મુજબ જુદામ્ આપી કસોટી કઠીને જે સંસારના વ્યવસાયમાંથી બહાર નિકળવાને પાત્ર જણાય તો તેને મંડળમાં દાખલ કરતા, અને સસ્ય વસ્તુ તથા અનિત્ય એતન વસ્તુના પાત્ર ગણતા. આ પ્રયોગથી તેના શિષ્યા તરફથી તે પાછળથી દેવ મનાયો. પામર મનુષ્યની ક્રાંટિયા આગળ વધીને સતત આનંદમાં રહેનાર આ નર, જેમ હોમર, ' હિસિઅડ ' નાં ગાનને સાંભળતો તેમ, ખગોળોનું ગાયન (harmony of spheres) પણ સાંભળતો એમ કહેવાય છે. આ તત્ત્વવેત્તા ઇટલિમાં ગયો હતો.

ત્યાર બાદ **ઝીનોફ્રેનીસ** તત્ત્વજ્ઞાવના સિદ્ધાંતના અનુક્રમમાં આવે છે, કેમકે સમય જતાં તો થેલસ પછી અને એનાક્સિમનિસની અવલ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ માં જન્મ્યો હતો એમ મનાય છે. એશિયામાધનરના કોલોફ્રોન નામના આયોનિયાના શહેરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. જ્ઞ કે આયોનિયાનો આ રહીશ હતો પરંતુ આ અને આ પછીના તત્ત્વવેત્તાઓ **ઝીનો** સુધીના બધા ઇલીયાના એટલે ઇટલિના કહેવાય છે. સાર પછીના મિશ્રિત જેવા છે. આ તત્ત્વવેત્તા એક કવિ હતો. **હોમર** આદિની કાવ્યશક્તિ તે વખાણતો પરંતુ ધર્મની ભાવના માટેની દંતકથાઓ સામે ખાસ વિરોધ હતો. તે એક ઇશ્વરને દૃઢપણાથી માનનાર હતો. **પિથેગોરાસ** જેમ ખાસ વિદ્વાન માટે તથા સાધારણ પામર માટે એમ બે વર્ગ માટે જુદા જુદા બોધ અધિકાર પરત્વે આપતો નમ આ કવિ ફિલસુફનું નથી. તેતો દૃઢતાથી એક ઇશ્વર મતને વળગીને તેજ પ્રમાણે સર્વને એક સરખો બોધ આપતો. સત્ય માટે ઘણા આગ્રહ હતો. આ કવિ તત્ત્વવેત્તાના તત્ત્વનો માર્ગ આગળનાથી ભિન્ન હતો. ઇશ્વર એકજ છે એમ તેણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું. એતનનું સ્પષ્ટ ભાન આ ફિલસુફે કરાવ્યું. એકને નિત્ય કહ્યું, અને એકમાંથી અનેક છે તેને અનિત્ય કહ્યું. “ એક ” તે **બ્રહ્મ** અને “ અનેક ” તે **જગત્** એમ અદ્વૈત જેવી કલ્પના કરી. આકાશની ભવ્યતા જોઇને એકત્વનું અને તે ઉપરથી પ્રભુત્વનું તેને ભાન થયું હતું. વેદાન્તના જ્ઞાન જેવી તેમાં ભાવના છે. ઇંગ્રેજમાં આ મનને “ પૅન્થીઇઝમ ” (Pantheism) કહે છે. એક ઇશ્વર ખરો પણ તે સત્તાક્રપે, માનુષી

આકૃતિવાળો આસારદ્વારવાળો નહિ. કંઈક વિશિષ્ટ એવું માન્ય હોય એવું સૃષ્ટિ તે માત્ર દેખીતાં ભિન્ન, આકાશ વાસ્તવમાં એકજ કહેલાં છે, તેની શોધક જ્ઞાતિથી, આવી આવેલી વાતો માનવાને અદલે તેનું શોધન કરીને શંકાઓ લાઇને નિર્ણય કરતો અને તેથી કરીને શંકાવાદ (Scepticism) નો પાયો ત્યારથી નાંખાયો એમ કહેવા હરકત નથી. આ દ્વિતમું એ વર્ણનું નીચે આપુલ્ય ભોગવ્યું અને જો કે તેના સિદ્ધાંતો ભૂલ વગરના અગર મર્વ માન્ય નથી પરંતુ તેણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જગત્તે યશ્વી કરાવી.

સિદ્ધાંતની ઉત્ક્રાંતિના ક્રમમાં આર આદ પાર્મિનાઇડિઝ આવે છે, પણ તેનો જન્મ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૬ માં એલિયામાં (Elea) થયાનું મનાય છે. યુવાવસ્થામાં તેનું વર્તન વાગું વિષયાસક્ત હતું. પરંતુ ડાયોક્રીટિસે (Diogenes) તેને આ અનિશ્ચ આનંદમાંથી વાળીને તત્ત્વજ્ઞાનના નિશાનંદનો સ્વાદ ચખાડ્યો. પરિણામે તે એક મહાન પુરુષ થયો, અને રાજનીતિમાં નિપુણ થયો, તેના બનાવેલા કાયદા મર્વ માન્ય થયા. તેણે ‘ સત્ય ’ અને મત (Opinion) નો ભેદ બતાવ્યો; એટલે કે વિવેક (Reason) અને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન (Sense) જુદાં પાડ્યાં. ‘ દ્રવ્ય ’ ‘ મત ’ (Opinion) માં ફેટકું બેખમ છે તે તેણે સમજાવ્યું. તે મરવાળે ‘ સત્ય ’ ઉપરજ આધાર રાખ્યો, આગળ વધતાં શરીર અને આત્મામાં ભેદ નથી એમ કહ્યું. માણસની ઉત્પત્તિ હેવટ “ ઉષ્ણતા ” (Heat) માંથી કરાવી, ‘ શીત ’ અને ‘ ઉષ્ણ ’ એ બે તત્ત્વજ સ્વીકાર્યો, ‘ ઉષ્ણતા ’ નો વિરોધી તે ‘ શીત ’. જીવનનું તત્ત્વ ‘ ઉષ્ણતા ’ કહ્યું. મરણ પછી પણ તેના મત પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ (Perception) રહે છે, પરંતુ તે પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા તરફ નહિ જતાં અધિકાર અને શીતત્ત્વ તરફ વળે છે. તે જડવાદી (Materialist) તેમજ કલ્પનાવાદી (Idealist) કહેવાય છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનાં તેના મત પ્રમાણે છે, નિરપેક્ષ (Absolute) અને સાપેક્ષ (Relative); એક સત્ય અને બીજું આભાસ. સત્ય તે મૂળશાસ્ત્ર (Science of Being) અને બીજું આભાસશાસ્ત્ર (Science of appearance). સત્ય તે નિત્ય અને આનંદવાળું તેમ વિકાર રહિત હોયું.

ત્યારબાદ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ના શુભારમાં તેજ એલિયા માં જન્મેલો બીનો થયો. પાર્મિનાઇડિઝનો શિષ્ય હતો, તેનો દત્તક પુત્ર

પણ કહેવાય છે. તે પણ બહુ પ્રમિથ થયો. તેને અત્તા અને માન નંમનં તેટલાં મળ્યાં હોત; પરંતુ તેણે સ્વીકાર ન કર્યો. રાગ તે દ્વેષમાંથી મુક્ત હતો. 'સમત્વ' એ તેનો મુખ્ય ગુણ હતો. આ સમય ગ્રીસની ક્રાંતિનો હતો. ફ્રિનનની ધુંસરીમાંથી મુક્ત થવની શકવાત હતી. તેમાં પણ તેણે મારો ભાગ લીધો. અર્થન્મતે બદલે તે અર્થનનુ ગામકું પસંદ કરે. અર્થન્મમાં વખતો વખત જતાં ખર્ચો તે ઘણું ઘરવોર હતા. તેના શરાતન વિષે ઘણી વાતો ચાલે છે. નિઃસ્વાર્થ અને સત્ય એ તેનામાં મુખ્ય ગુણ હતા. જે શસ્ત્રથી સોક્રેટિસ અને પ્લેટો કાન્યા તે શસ્ત્ર-એટલે કે વાદવિવાદ શાસ્ત્ર (Dialectics) નો મૂળ પુરૂષ આ **જીનો** છે. વાદવિવાદમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ એટલે કે હુમલો કરવા અને બચાવ કરવો એ બધું આ ફિલસુફે સારી રીતે શિખવાડ્યું. પોતાનું ખંડન કરવાને બદલે સામાનું ખંડન કરવામાં વધારે દક્ષતા બતાવતો. આયોનિયાના ફિલસુફોનું અર્થન્મમાં રાજ્ય હતું તેમને આ ઇલિયાના ફિલસુફે હરાવ્યા. પોતાના ગુરુ **પાર્મિનાઇડે** 'એક' ની સાબીતી કરી, અને શિષ્ય જીનોએ "અનેક" (Many) ના અસ્તિત્વની સાબીતી કરી. ગ્રીસમાં ગણિતશાસ્ત્રવિશારદ તત્ત્વેત્તા તથા તેના સામેના બોતિક તત્ત્વેત્તાએના વર્ગ સાથે જીનોના વાદવિવાદ શાસ્ત્ર (Dialectics) નું સંઘર્ષણ થયું તેમાંથી હેત્વાભાસીઓ (Sophists) તથા શંકાવાદી (Sceptics) એમ એ વર્ગ નિકળ્યા. તે તેમાંથી આખર સોક્રેટિસ અને પ્લેટો પાક્યા.

જીનો પછી **હિરેકલિટસ** ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૩ માં ઇફ્રેસસમાં જન્મ્યો હતો. તે આયોનિગન અગર ઇટલિયન એમ એક પણ કદી શકાય નહિ. તેણે અધિકાર સ્વીકારવા ના પાડી, અને એકાંતમાં મનન કરવા મટે પર્વતમાં નાસી ગયો. દરમિયાનનું આમંત્રણ પણ સ્વીકાર્યું નહિ. આ ફિલસુફનું તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણપણે ક્લબ્ય નથી. પરમેથરનેજ પૂર્ણતા અર્પે છે. માણસને અપૂર્ણ કહે છે. ટેરેન્ટાઇનના અખાતમાં **એકિબન** (Anaximenes) જાતના ગ્રીકોએ વસાવેલા ગ્રીક સંસ્થાનના કોટનમાં વાસ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. ત્યાં તે બહુ પ્રસિધ્ધ ખાસ્થે, અને અમીર ઉમરાવ વર્ગના પક્ષમાં ભળ્યો; તેણે સત્તા તથા હોદ્દો સ્વીકાર્યો નહિ, પણ અર્વાચીન કાળમાં લેયોલા (Loyola) એ જે મહાન મંડળ (Order) કાઢ્યું હતું તેવું મંડળ તેણે સ્થાપ્યું. તેમાં અમીર ઉમરાવ જેવા ગૃહસ્થાને મારી પેકે કસોટી કાઢીને દાખલ કરવામાં આવતા હતા. પરીક્ષાઓ લેવાતી અને ઉમેદવાર (Probation) જેવી કસોટી

અપાતી હતી; અનુક્રમે વધારે માન વાળા હોદ્દાને પાત્ર થતા અને વધારે ગુપ્ત જ્ઞાનને પણ પાત્ર થતા. ધર્મને બંધુત્વનું સ્વરૂપ મળ્યું તેમાં હાલ ક્રીમેસન મંડળનું કહેવાય છે તેમ ન્યવહારિક સ્વાર્થજ મૂળ તત્ત્વ જેવું હતું. આ પ્રમાણે કોટનના ત્રણેયે નર ઉંચામાં ઉંચા કુટુંબમાંથી શોધીને દાખલ કરવામાં આવ્યા, અને તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી આખી દુનિયાનું રાજ્ય ચલાવી શકે તેવી યોગ્યતા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે અસહની સેનેટને આ તત્ત્વવેત્તાએ ઉચ્ચતાવીને આ મંડળ સ્થાપ્યું, અને તેમાં ધારાસભાના કાર્યભારનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું. ગ્રીકોમાંથી જેવી રીતે આ પ્રકાર તેજ નવીન કર્યો તેવી રીતે એક બીજે પણ મોટા મુદ્દાને તેણે કર્યો, તેના શિષ્યોમાં સ્ત્રીઓને તેણે દાખલ કરી. તેની પોતાની સ્ત્રી તત્ત્વવેત્તા થઈ હતી. સિવાય બીજી પંદર સ્ત્રીઓ સ્ત્રી મંડળમાં હતી. આ તત્ત્વવેત્તાની લોકપ્રિયતા ચાતરફ એટલી થઈ કે તેણે તે વખતે ધાર્યું હોત તે કરી શકત; પરંતુ તેની ઇચ્છા ધર્મ પરાયણ થવાથી ભૌતિક સુખને તેણે બીજકુલ ગણ્યું નથી. તેનું મંડળ તો કાળે કરીને ઉડી ગયું પરંતુ તેની છાયા તરીકે રાજસત્તામાં તેટલી નહિ પરંતુ બીજી રીતે બળવાન ક્રીમેસનીની નકલો અને અર્ધદંઢ સાધુઓની ઉત્સાહ યુક્ત ક્રિયાઓ રહી ગઈ. આ તત્ત્વવેત્તાનાં સિધ્ધાંતો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળવાં મુશ્કેલ છે પરંતુ એનેક્રિઝમેન્ડરના સિધ્ધાંતનો વિસ્તાર લાગે છે. એનેક્રિઝમેન્ડરનું “અનંત” ને પિથેગોરાસનું “એક.” તેની શિષ્ય પરંપરા પુષ્કળ ચાલી: તેના સિધ્ધાંતનો પાયો ગણિત છે. પ્રસિધ્ધ ટોલેમિ (Ptolemy) પણ તે પરંપરામાં છે. પિથેગોરાસના સિધ્ધાંતનો પાયો ગણિત, ને તેમાં પણ મૂળ તત્ત્વ “સંખ્યા” અંગર ‘અંક’ (Number) છે. આ “એક” નિત્ય છે, સર્વ નામ રૂપનો નાશ થવાનો, પણ ‘એક’ નો થવાનો નહિ. એક કરતાં વધુ અગર કમી થઈ શકે નહિ; વધારેમાં વધારે સંખ્યામાં પણ ‘એક’ ખરું, તેમ ‘અનંત’ Infinite માં પણ ખરું, પિથેગોરાસ પુનર્જન્મ માનતો, ‘આત્મા’ પણ આ સંખ્યાના ‘એકત્વ’ (Unit) ની લાવનામાં આવી જાય છે. પશુત્વમાંથી મનુષ્યત્વની ઉત્ક્રાંતિ (Evolution) માને છે.

ઉપર મુજબ આ તત્ત્વવેત્તાઓને બુધ્ધિ અગર આત્મા જેવા તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું લાગે છે. મનના વ્યાપારનું અચ્છુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે; જન્મ હતું અને હજી ચાલશે; એ બધામાં ‘અગ્નિ’ પ્રધાન કહે છે. તે ‘અગ્નિ’ જાતેજ પ્રકટે છે; અને જાતેજ હોલવાઈ જાય છે; ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પોતાના હાથમાંજ

છે: ‘એક’ના નિત્યત્વના અને ‘અનેક’ના અનિત્યત્વના બાધ ઘણો સ્પષ્ટ છે.

એક રીતે એલિયાટિક ફિલસૂફીની કારકીર્દિ પૂરી થાય છે. ત્યાર પછીના તત્વવેત્તા પ્રસિદ્ધ એનેકસાગોરાસ છે. તે પણ ઇલિયાનો કહેવાય, ‘ક્રમિકે કોલોશોન નજદીકના સિડિયાના કલેઝોમિનિમાં તેનો જન્મ હતો. આ ફિલસૂફનો વાદ આયના “વૈશેષિકના પરમાણુ વાદ” જેવો છે. યુરપના હાલના વિવિધ ફિલસૂફમાં જડવાદના અંગોમાં જેમ જડવાદ ચેતનવાદ, અદૃતવાદ, દૃતવાદ, શૂન્યવાદ, આદિ આર્યોના વાદ સ્વરૂપાંતરમાં દેખાય છે, તેવીજ રીતે ઉપર કહેલા પ્રાચીન ગ્રીક તથા ઇંડિયન ફિલસૂફીમાં પણ ન્યાય, સાંખ્ય જૈન બૌદ્ધ એમ તત્વો જનતામાં આવે છે. તત્ત્વ જ્ઞાનની ધુનમાં તેણે માન પાન કાંઈ સ્વીકારી નહિ. પોતાની જાગીર પણ ગુમાવી. અને તેથી આનંદ લીધો. તેના શિષ્ય વર્ગમાં મહાન પરિકલિઝ, યુરિપિડિસ અને સોક્રેટિસ હતા. સોક્રેટિસનો માફક ને ધર્મદ્રોહી ગણાયો અને સહન કરવું પડ્યું હતું. મોતની સગ્ગમાંથી પરિકલિઝની સહાયથી બચ્યો, અને દેશનિકાલ થયો. અંત મુઠી અભ્યાસ અને આનંદમાં તેણે જીંદગી ગાળી હતી. દૃશ્ય પદાર્થમાં જે અદૃશ્ય તત્ત્વ છે તે ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. “દૃશ્ય” Phenomena ના વિરૂદ્ધ “અદૃશ્ય” Noumena તેનો પાયો છે. પ્રથમનું છે તે આભાસ છે તે બીજું છે તેજ સત્ય કહે છે. આર્યોનિયન અને ઇલિયાટિક શાળા વચ્ચે એનેકસાગોરાસે પૂલ બાંધ્યો.

ત્યાર પછી સિદ્ધાંતના ક્રમમાં ગણતાં એમ્પિરિકલિઝ થયો. તેને કેટલાક પિથેગોરાસની શાળાનો કહે છે ને કેટલાક ઇલિયેટિક કહે છે. એનેકસાગોરાસની અવલ તેને કેટલાક મૂકે છે, અને “પરમાણુવાદ”નો મૂળ પુરૂષ તે પણ કહેવાય છે, એનેકસાગોરાસનો સમકાલીન તો ખરો. તેનો જન્મ સિસિલિના એગ્રેગેન્ટમમાં હતો, સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૪ નાં અરસામાં તેણે પૂર્વના પ્રદેશમાં બહુ પ્રયાણ કરેલાં છે. આ વખત એગ્રેગેન્ટમ, સાયરાક્યુસનું હતીક હતું. તે એથેન્સ અને મટલિમાં પ્રવાસ કરી આવ્યો હતો. તેણે એગ્રેગેન્ટમના રાજ્યપદનો અસ્વીકાર કર્યો. દાન ધર્મદા અનેક રીતે કરતો, અને ધાર્મિક પોશાક પહેરતો. ઇશ્વર એ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી માટે તેને મનથીજ શોધવો જોઈએ એમ તેનું માનવું હતું. આ ફિલસૂફ આર્યોક માફક આકાશ બાદ કરીને આર્યનાં પંચમહાભૂતોમાંથી ચાર જેઠ શક્યો. આખી સૃષ્ટિ આ ચાર નાનોનું મિશ્રણ કહે છે; એ

પ્રેમમાં પ્રેમ (Love) જ મુખ્ય અંધારણું કહે છે, “ પ્રેમ ” કર્તૃત્વ શક્તિ ધરાવે છે, અને “ દેવ ” નાશક શક્તિ ધરાવે છે.

આ સંકલ્પનાનો છંદનો દિલસુદ ડેમાક્રિટસ છે. હિરેકલિટસ જેમ શોકચ્ચસ્ત તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય છે, તેમ આ દિલસુદ આનંદી હસતો (Laughing) નામથી ઓળખાય છે. તેનામાં હાસ્યરસ પ્રધાન હતો. તે મોટો અમીર હતો. તેનો જન્મ અબ્ડેરામાં ઇ. સ. પૂર્વ ૪૬૦ માં કહેવાય છે. તે મોટા પૈસાદાર અમીર હતો. તેણે ઝરકિસઝને જન્મના તેડયો હતો. તે મહાન પ્રવાસી હ'તો. જામીર ખોઈ પણ દિલસુદમાં અચ્છી ગણાયો. તેણે પણ રાજકીય હોદ્દાનો સ્વીકાર ક્યો. ન હતો. આ દિલસુદ કહે છે કે “ કાંઈ સત્યજ નથી, અગર જ દેખાય છે તે સત્ય નથી ” અગગના તત્ત્વવેત્તાઓના મતમાં સુધારો વધારો કરીને આ દિલસુદે નવા પ્રકાશ આપ્યો છે.

ઉપર મુજબ ગ્રીક તથા ઇટલિયન દિલસુદોનું અવલોકન કર્યું; આ ધોરણે લખાણુ બહુ થઈ જાય માટે હવે પછીના પ્રખ્યાત “હેલાભાસીઓ” (સોફિસ્ટો), તથા સોફ્રિસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ એટલા પ્રસિદ્ધ છે કે તેમના નામથી ભાષ્યજ કાંઈ અજ્ઞાત હશે, માટે થોડા શબ્દોમાંજ તેમનું નિરીક્ષણ કરીશું.

હેલાભાસીઓ (Sophists) એ વાદ કર્યો કે આજ સુધી પ્રકૃતિ મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય કરતી હતી તે બરાબર નથી, તેથી તેમણે માર્ગ બદલ્યો, અને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન ઉપરજ ઉતરી પડ્યા. પ્રથમતો હેલાભાસી પ્રોટગોરાસ ગણાય છે. તે ડીમાક્રિટસનો શિષ્ય પણ કહેવાય છે. તે પ્રથમ એક મજૂર (Porter) હતો. તેની હાંશીયારી જોઈને ડીમાક્રિટસે તેને તત્ત્વજ્ઞાનનો ખોલ ક્યો; પાછળથી તેનો પુષ્કળ વિસ્તાર થયો; તેમનું ખંડન સોફ્રિસના હાથથી થયું. પાછળથી ઇગ્રાંડમાં તેમનો શત્રુ એક જન્મ પાક્યો તેમ તેમના સમયમાં સોફ્રિસ પાક્યો. સોફ્રિસ એક અજ્ઞાત વ્યક્તિ છે. લક્ષ્મી સિપાર્ઈ તરીકે, વક્તા તરીકે, વાદ વિવાદમાં નેતા તરીકે, વિદ્વાન તરીકે એમ દરેક રીતે ઉચ્ચ ક્રાંતિનો છે. તેનું ચરિત્ર ધર્મજનનવ કરવા લાયક છે; તેની હિંમત અપૂર્વ છે. પોતાના સિદ્ધાંતની ખાતર નાસ્તિક્યણુનો આરોપ સ્વીકારી મરણ પણ સ્વીકાર્યું છે. મોતમાંથી બચવા ના પાડી, અને મીરાંપાર્ઈ માફક વિષનો ખાલો ખુશીથી પીયો. મરવાની છેવટની પણ સુધી તત્ત્વજ્ઞાન તેણે શાંતિથી અસ્ખલિત ક્યો હતો. મૃત્યુનું નિરૂપણ, આત્માનું અસ્તિત્વ

તથા ઇશ્વરી નિર્માણનું અનિવાર્યપણું આનંદથી સ્વીકારવાનું, જેમ બોધમાં મુખ્ય તત્ત્વો હતાં. તેણે “ સોફિસ્ટો ” ના “ જ્ઞાનમાં ” “ અજ્ઞાન ” બતાવ્યું. પોતે અજ્ઞાની થઈને વાદ કરીને સામાના “ જ્ઞાન ”માં “ અજ્ઞાન ” બતાવતો. ‘ પ્રથમ તારી જાતને ઝોળખ, ’ જેમ કહીને ચેતન ભાવના તરફ લોકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું, અને ‘ ક્ષણિક ’ સુખને બદલે “ નિત્ય ” સુખની ભાવના કરાવી. સોફ્રેટિસ જ્ઞાનનો જાંડર હતો. જેમ વેદમાંથી અનેક શાખા થઈ છે અને જેમ બ્રહ્મ-સૂત્રોમાંથી અનેક ધર્મો આધાર લે છે, તેમ સોફ્રેટિસના શિક્ષણમાંથી અનેક શાખાઓ, શાખાઓ અને પંથો નિકળ્યા. તેના શિષ્યો ઘણા હતા, તેમાંથી કેટલાક પ્રખ્યાત થયા હતા. શિષ્ય “ પરંપરા ” ચાલી કહીએ તોપણ ચાલે. તેના શિક્ષણમાંથી “ સિનિક ” (Cynic) નામના પંથ ચાલ્યો. તેનો સ્થાપક એન્થિસ્થિનિસ હતો. શંકાવાદ (Scepticism) ની પ્રથમ ઝાંખી પિથેગોરાસે કરાવી હતી તે પાછી ઝીનોફ્રોનિસે કરાવી, પરંતુ સોફ્રેટિસના નકારવાદથી ‘ શંકાવાદ ’ વૃદ્ધિ પામ્યો. એ પંથનો ખરો પ્રથમનો આચાર્ય પિર્રો. (Pyrrho) હતો. સોફ્રેટિસની શિષ્યપરંપરામાં હતો. એલેક્ઝાંડર સાથે હિંદુસ્થાનમાં તે આવ્યો હતો. આ શંકાવાદ સત્યના શોધની ખાતર સ્થપાયો છે. ‘ એપિક્યુરિયન ’ તથા ‘ સ્ટોઇક ’ પંથ પણ તેજ મિસલના છે. આ બંને વાદને અરસપરસ ધણો વિરોધ છે. તેમની વચ્ચે સ્માર્ત વૈષ્ણવ, શિયા સુન્નિ જેવા ઝઘડા ચાલતા. ‘ એપિક્યુરસ ’ પશુની માફક મોજશોખ ભોગવવાનું કહેતો, પરંતુ નીતિનું તત્ત્વ કાઢી નાંખ્યું ન હતું, પરંતુ જેમ દરેકમાં કાળે કરીને વિકાર થાય છે તેમ તે પંથ-વામ-માર્ગની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ તેમ-ચાર્વાકના નાસ્તિકવાદ જેવી સ્થિતિને પામ્યો. ‘ સ્ટોઇક ’ પંથનો મૂળ આચાર્ય ઝીનો હતો. નીતિ અને સદ્ગુણ ઉપર તેનો પાયો છે. આ પંથ શેમના ઠેક ક્લૂટસ તથા માર્કસ એન્ટોનિયસ સુધી સારી પેઠે ચાલ્યો. આ ઝીનો તે સાયપ્રસનો રહીશ હતો, પરંતુ તે વખત આ સાયપ્રસમાં વસ્તી ગ્રીકોની હતી. આ સિવાય બીજા કેટલાક પેટા પંથો પણ દેખાય છે. પાછળથી ‘ ન્યુએકેડેમિ ’ નામનો પંથ નિકળ્યો તે વળી તરેહવાર છે. તમામનું મિશ્રણ છે.

સોફ્રેટિસ પછી ખાસ નોંધ લેવા લાયક પ્રખ્યાત ફિલસૂફ પ્લેટો થયો, પ્લેટોનું ખરૂં નામ એરિસ્ટોકલસ છે, પ્લેટો તો એક જાતની અટક જેવું છે. પ્લેટોએ દષ્ટિ કાણુ સહજ બદલ્યો. સોફ્રેટોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ‘ અનુમાન ’ ભ્રમે. ચાર્વાકનું ખંડન જેમ ન્યાયશાસ્ત્રે કર્યું છે, તેવા પ્રકારનું આ ખંડન

છે. પ્લેટોનો બાહ્યશબ્દવાદ સ્પષ્ટ છે. પાછળથી થએલા હુબર્ટ રથ-સરના 'અજ્ઞેય' ને 'જ્ઞેય' અને તેને દ્વિવિધાશ્વ નહિ પરંતુ ત્રિવિધાશ્વ સંતો કરાવ્યું. પૂર્વ જન્મના વિચારની સ્પષ્ટ સ્ફૂર્ણ પ્લેટોની પ્રથમનીજ હતી એમ કહેવા હરકત નથી. આત્માના તત્ત્વનું તથા સાર્વભૌમપણાનું પણ દર્શન તે કરાવે છે. પ્લેટોનો 'સાર્વજનિક પ્રેમ' (Universal love) પ્રસિદ્ધ છે. * પ્લેટો શબ્દનું અર્થ સૂચક છે.

પ્લેટો પછી એન્ડ્રિયોટલ થયો. તેનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વ ૩૮૪ મા ઝાંસમાં દરિયા કાંઠાના સ્ટેગિરા (વાસ્તવમાં Stageiros) ગામમાં થયો હતો. હીરોડોટસ પછી એક સૈકા પછી અને એલેક્ઝાંડ્રાની લાયબેરીની સ્થાપના અવલ એક સૈકા ઉપર તેનો જન્મ હતો. આ ફિલસૂફ પ્લેટોના સિદ્ધાંતમાં સુધારો કરે છે. તે સર્વ પદાર્થોમાં એક સામાન્ય તત્ત્વ જોવા માંડે છે; તેમાં સમગ્ર દૃશ્ય જડથી ભિન્ન હોઇને એક મૂળ સ્વરૂપ અગર પદાર્થ કે જેને 'આદિ' અગર 'મહત્ કારણ'—આર્યના 'મહત્ત્વ' ના જેવું કહીએ તો ચાલે—જુએ છે. તર્કશાસ્ત્રને કાંઇક ચાક્કસ સ્વરૂપ આપનાર તે પ્રથમનો છે.

આ તમામ ફિલસૂફો આર્યની સંતતિ છે એમ ખુદ પાશ્ચાત્યોજ કહે છે—પિથેગોરાસ, એનેક્સાર્કસ, પીહો, થેલસ, એમ્પિડોકલસ, ડિમોક્રિટસ આદિ ખાસ હિંદુસ્થાનમાં આવી ગયા હતા એમ પાશ્ચાત્ય પાંડિતો કહે છે. કેટલાક હિંદુસ્થાનમાં આવીને શિખિ ગયા હતા ને કેટલાક હિંદુસ્થાન પાસેથી જે દેશો શિખ્યા હતા તેમની પાસેથી શિખ્યા હતા. હિંદુસ્થાનના આર્યો આતરફ સંસ્થાનોમાં વસ્યા હતા એ બદલ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

* પ્લેટો શબ્દનો અર્થ વિજ્ઞાન કપાળવાળો અગર સ્કંધવાળો થાય છે. તેમ કેટલાક તેનો અર્થ 'પીપ' અગર 'પેટી' કરે છે. પ્લેટોનું મકાન નાની પેટી જેવડું હતું. પ્રાચીન ઋષિઓની માફક આવા મહાન તત્ત્વજ્ઞ બહુજ સાદી અને એકાંતવાસની જીંદગી ગાળતા. રોકસપીથર, ન્યૂટન, આદિ કવિવર્ષો તથા શોધકો પણ તેવું સાદું જીવન કાઢતા. તેમનો સિદ્ધાંત High thinking and plain living એટલે કે વિચાર મોટો અને જીવન સાદું એ મુખ્ય હતો. આર્ય ઋષિમુનિનાં જીવન તો સુપ્રસિદ્ધ છે.

કાળે કરીને ફિલસુફી અગર તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રીસમાંથી ખસવા માંડ્યું. એ-
ફિલ્સોફી કહે છે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની અસરમાંથી ગ્રીક તત્ત્વને કાંઈક મુક્ત
 કરનાર ફક્ત **પ્લોટિનસ** હતો. યાહુદીનું **કબાલા** તથા સુરી તત્ત્વજ્ઞાન પણ
 હિંદુઓનું છે એમ તેજ અંતર્કર્તા કહે છે. ‘ન્યુએકેડેમિ’ પાછી શંકાવાદ
 ઉપર ગઇ અને વિચારશક્તિ પાછી શ્રદ્ધા તરફ વળી, તેમાંથી ધાર્મિક તત્ત્વ-
 જ્ઞાન જેવો નવો પ્રકાર નિકળ્યો. ગ્રીસમાંથી દેશ નિકાલ પામીને આ તત્ત્વ-
 જ્ઞાન એલેક્ઝાંડ્રિયા તથા રોમ તરફ ચાલ્યું. એલેક્ઝાંડ્રિયામાં સ્થિરતા પામ્યું
 તેમ પ્રકાશ પામ્યું, પરંતુ રોમમાં સ્થિર થયું નહિં. ગ્રીસની મોલિની રોમમાં
 ઘણીજ રહી. **સીસરો** તથા **હોરેસ** પણ એથેન્સ-તત્ત્વજ્ઞાનની માતૃભૂમિ-માં
 જન્મને શિખિ આવ્યા. રોમમાં આ તત્ત્વજ્ઞાને કાવ્ય, ટકતૃત્વશાસ્ત્ર (Oratory)
 કાયદાનું શાસ્ત્ર (Jurisprudence) આદિને અસર કરી, પરંતુ શુદ્ધ
 તત્ત્વજ્ઞાન રોમમાં પ્રકાશ પામ્યુંજ નહિં. એલેક્ઝાંડ્રિયામાં **પ્લોટિનસ**
મેકલસ, **પોર્ફિરિ**, આદિ પાક્યા અને ‘નીઓપ્લેટોનિસ્ટસ’ નો નવો
 પંથ નિકળ્યો. આ પંથમાં આર્ષ ધર્મનાં તત્ત્વો ઘણાંજ છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ
 સાથે અથડાતાં બધા પંથો અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉડી ગયાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મની ત્રિપુ-
 ટિનો પાયો એલેક્ઝાંડ્રિયાની ત્રિપુટિ કહેવાય છે.

ઉપર મુજબ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા મૈકાથી શરૂ
 થયું તે સુમારે એક હજાર વર્ષ ચાલ્યું; આદિ ખ્રિસ્તિ ધર્મે તેને નાશ કર્યો
 અને ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલ્યું. આ સામ્રાજ્ય પણ લગભગ એક હજાર વર્ષ
 ચાલ્યું. આ સમયને મધ્ય કાળ (Middle or dark ages) કહેવામાં
 આવે છે. પાછી **બેકન** તથા **ડેકાર્ટેના** વખતથી તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂવાત
 થઇ. આ અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર **પ્લેટો** અને **એરિસ્ટોટલના** છાપ પણ
 છે. આ નવા તત્ત્વજ્ઞાનને આગલાં બે હજાર વર્ષનો અનુભવ મળ્યો; તે સાથે
 ભૌતિકશાસ્ત્રની મદદથી નવી પદ્ધત પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો રચાયાથી
 બહુ પ્રકાશ થયો છે. વચલા-મધ્ય-અધકારના કાળમાં છેવટના ભાગમાં
 ‘સ્કોલેસ્ટિક’ ફિલસુફિ તથા અરબની ઇસ્લામી ફિલસુફિના સંપર્કથી નવું
 જીવન આવ્યું. મહાન **શાર્લેમને** સ્કોલેસ્ટિક ફિલસુફિની શાળા ઘાટી હતી;
 પાછી નમળી પડી, પણ તેમાંથી નવીન ભૌતિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થયું. યુરોપના
 આ નવીન ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ માટે કાંઈક વિવેચન કરીએ, કેમકે ઉપરનું
 બધું અવલોકન શુદ્ધર્શનના પૂર્વ રંગ જેવું છે.

(૪) અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ભૌતિકશાસ્ત્રોનું તત્વજ્ઞાન

(આર્ય તત્વજ્ઞાનના કાંઠક મુકાબલા સાથે)

હવે આપણે આ પ્રમાણે અર્વાચીન ભૌતિક ફિલસૂફી તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. આ પાંડિતો પણ હિંદુસ્થાનના પ્રત્યક્ષ સમાગમથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમાં શક નથી. શાકુંતલ નાટકનું સૌથી પ્રથમ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું એમ સાધારણુ સમજ છે, પરંતુ હિંદુસ્થાનના સૌથી પ્રથમના ગવર્નર જનરલ ચારનહેસિંગસે શ્રીમદ્ભાગવતનું ભાષાંતર કર્યું હતું અને પોતાના મુલકની ખાતી બતાવી હતી એ ભાગ્યેજ કોઈના જાણવામાં હશે. આ ભાષાંતર ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ અમેરીકન તત્વવેત્તા ઇમર્સન તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે સંસર્ગના સંસ્કારો પાશ્ચાત્યોને થયા. અસ્તુ. આ વિદ્વાનોમાંથી કેટલાક દસ્ય અને સત્તે બ્રાંતિ કહેવા માંડ્યા, પરંતુ તેમ કહેવામાં તો ભોલનારજ બ્રાંતિમય એટલે શત્રુ થઇ જાય તેથી બધા નિષેધનો અવશેષ ‘આત્મા’ તે શંકરના સ્વરૂપનો કાંઠક કલ્પાયો, પણ તેમાં જડત્વ તો ખરૂંજ. અર્વાચીન ફિલસૂફીમાં પ્રથમ અને મુખ્ય ‘ડેકાર્ટ’ છે. તેણે બહુ મનન કર્યું, પરંતુ આત્મ અનાત્મ, અગર ચિત્ અને જડનો વિવેક જાણ્યા વગરજ તે બિચારો ચાલ્યો ગયો. આર્યની સાંખ્ય નૈયાયિક આદિ દૈત જેવી, આ ચેતન વગરના જડ શાસ્ત્રીઓની ગણના થઈ શકે. ત્યાર પછીના ફિલસૂફીએ આ ‘દૈત’માં ‘અદૈત’ પણ બતાવવા શ્રમ લીધો. સામાન્ય સત્ કાઢી અભેદ બતાવવા જતાં વસ્તુતઃ એક જૂદા પ્રકારનું દૈત બતાવતા ડેકાર્ટનો સમકાલીન બેકન ઇંગ્લાંડમાં પાક્યો. બેકનનો પરિશ્રમ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર (Physical sciences) માટે ખાસ હતો. મુદ્દો એક પણ ભાગ જૂદા પડ્યા. આદિ ઇંગ્લાંડનો ‘લૉક’ વળી પાશ્ચ ‘સત્’ ને ‘અજ્ઞેય’ કહેવા માંડ્યો. આદિ ‘બાકીલે’ આગળ વધીને કહે છે કે એ ‘અજ્ઞેય’ નું કામજ શું છે ? બાકીલેનો અભિપ્રાય ન્યાય અગર ઔદ્ધના “ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાદ”ને મળે છે. અંત સાંખ્યને દ્વરથી નિગળે છે; પેદાન્ટના માનસિક ‘આભાસ’ની પ્રતિભા પણ કાંઠક બરી. આ ‘આભાસ’ને ‘હ્યુમે’ પાછળથી સ્પષ્ટ કહ્યો. આદિ ‘કુન્ટે’ પ્રથમ પ્રશ્ન કાઢ્યો કે ‘ડેકાર્ટ’ આદિનો ‘ભાવ’ અને ‘લૉક’ આદિનો ‘આભાસ’ અગર ‘અભાવ’ એ પ્રમાણે ઠરાવવા માણુસની સુદ્ધિની શક્તિ છે કે કેમ ? આખર તેણે ઠરાવ્યું કે ‘અનાત્મ’ જગત્ આત્માનુંજ બનેલું છે. આ ઠેકાણે શંકરના અદૈતનું સ્વરૂપ નહિ પણ શુદ્ધ

દૈતનું સ્વરૂપ કાંઈક સ્પષ્ટ છે. માત્ર બારીક તદ્દાવત એટલેજ કે તેના મત પ્રમાણે ‘ આત્મા ’ તે કાંઈક દૃશ્યની પેલી પાર સ્વતઃસિદ્ધ અગમ્ય અનિર્વચનીય ‘ વસ્તુ ’ છે. આ ‘ વસ્તુ ’ અગર ‘ દ્રવ્ય ’ જે નામ રૂપાત્મક જગતની પાછળ આ ફિલસુફે જુએ છે તે ‘ દ્રવ્ય ’ ને Thing in itself એટલે કે ‘ વસ્તુતત્ત્વ ’ કહે છે, અને નામ રૂપાત્મક દેખાવને ‘ આભાસ ’ Appearance કહે છે. ફીશ્ત કાંઈક આગળ વધે છે, અને હેગલ લગલગ અદૈતની ઝાંખી કરે છે; પરંતુ શંકરના સર્વજન્યુ હૃદયમ્બહના અદૈતને તો ક્યાંથી પહોંચી શકે ? સાંખ્યના ‘ પુરૂષ પ્રકૃતિ ’ સુધી તો આ ફિલસુફે લગલગ પહોંચ્યા. ઈદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, એ બધાનું ઐકીકરણ કરનાર વસ્તુની કદવના તથા યોજના ધડી ખરી; પરંતુ વિશિષ્ટાદૈતનાં તત્ત્વ સુધીનું કંઈક ભાન આ સંસ્કારી ભૌતિક શાસ્ત્રિઓને થયું દેખાય છે, ને તેથી શોધનાહોઅર આદિની નજર ત્યાં સુધી અને કંઈક આગળ પહોંચી ખરી. પાશ્ચાત્ય આ ચેતન મિશ્રિત જડ ‘ અદૈત ’ વાદમાં જગત દેખાય છે તેવું નથી એમ મનાય છે. અને “ જડ દૈત મત ” માં જગત જેવું દેખાય છે તેવું—મધ્ય સંપ્રદાયના દૈતના સ્વરૂપને કાંઈક મળતું—માનેલું છે. જડ અદૈતની ઘણી શાખાઓ છે. બાર્કલે અને ફીશ્તેનું “ માનસિક અદૈત ” પ્લેટો અને કૃષ્ણનું ઈદ્રિય જોગર અદૈત, હેગલ અને શેલિંગનું કૈવલ્ય અદૈત, વિગેરે ઘણી શાખાઓ છે. દૈત મતમાં એઇન, મિલ આદિ છે. અગ્નયખી એટલીજ છે કે આ ભૌતિકશાસ્ત્રિઓ ‘ જડ ’ માંથી ‘ ચેતન ’ ને શોધે છે અને માને છે; પરંતુ ચેતનમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય એમ માનતા નથી, એ ઘણી અગ્નયખી છે. આપણા ચેતન શરીરમાંથી નખ, કેશ આદિ જડ વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થતી દેખીએ છીએ છતાં ન માનવું એતો કેવળ દુરાગ્રહજ દેખાય છે. માત્ર કાન્ટ સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘ અનાત્મ જગત ’ ‘ આત્માનુંજ બનેલું ’ છે. સદ્ભાગ્યે હમણાંના ભૌતિક શાસ્ત્રિઓમાંથી કુકસ, કેલિયન, આદિ ચેતનમાંથી જડની ઉત્પત્તિની ઝાંખી કરવા માંડ્યા છે. આકાશ મંડળમાંથી પૃથ્વી કેવી રીતે છૂટી પડી અને બની તથા ગ્રાહીને વસવા લાયક થઈ એ બધી આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની યોજના આર્યયોજનાને સારી રીતે મળતી આવે છે.

ઉપર મુજબ “ ચેતનને ” હરકાઈ સ્વરૂપમાં માન્ય કરનાર વર્ગ હતો. પરંતુ ત્યાર બાદ એક નૂતન અર્વાચીન ફિલસુફોના વર્ગ થયો. આ વર્ગ બિલકુલ જડવાદી (Materialistic) કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ ‘ જડ ’

નેજ માને છે ! અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ' ચેતન ' સામે વિરોધ ! પાછી અન્યથા એ છે કે તેમાંથી વળી ચેતનવાદ નિકળ્યો છે.

આ જડવાદનો મૂળ અને મુખ્ય આચાર્ય ડાર્વિન દેખાય છે. ડાર્વિનનો ' પરિણામ વાદ ' Evolution theory-આ પંથનો પાયો છે. આ હનુમાનના વંશજે વાંદરાને પ્રાણીની ક્ષતિમ ક્રાંતિ અને મનુષ્યની શરૂઆતની ક્રાંતિ કહી છે. થિઓસોફિસ્ટો તેથી કિલટ કહે છે કે ડુબી ગયેલા **લીમુયા** ખંડમાં ' મનસ ' વગરનાં માણસોએ જનાવર સાથે સંબંધ કર્યો તેમાંથી વાનરની જાત થઇ છે ને તેથી માણસને મળતી છે. વેદમાં પણ પક્ષીનાં નામ છે તેમાંથી **માયુ** નામનું પ્રાણી યજુર્વેદમાં છે તે કદાચને **ડાર્વિનની** ખોવાઇ ગયેલી માણસ અને વાનર વચ્ચેની સાંકળ હોય તો હોય ! ડાર્વિન કહ્યું કરે છે કે મનુષ્ય જાતિનો વિકાસ વિપુલ રેખાની પાસે હોવો જોઇએ. આ ' માયુ ' પ્રાણી માણસથી અવલની જાત પણ દક્ષિણ વિપુલ પાસે કાંઈ દ્વીપમાં હોવી જોઇએ. દીલ્લીગીરી એટલીજ કે મર્કટવર્સી આ તત્ત્વ-વેત્તાનો વાદ મર્કટના કુદકાની માફક હવામાં ઉડી ગયો. તેમના અનુયાયીઓજ વિરૂદ્ધ પડ્યા, અને ખામીઓ ખતાવી. રામચંદ્રજીએ સીતાજીના વરદાન પ્રમાણે, આગળ કહ્યું છે તેમ, આપેલા રાજ્યના રાક્ષસ અને વાનર બંનેના વંશો યુરપમાં છે. સુગ્રીવે સુષેણને વાનરનાં સૈન્ય લાવવા પશ્ચિમ તરફ મોકલ્યા હતા, તે આ યુરપનાં લશ્કરોજ હતાં એમ હાલ પણ મનાય છે; એટલે **ડાર્વિનના** સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ સારી પેઠે મળે છે. સત્ય અને નીતિના આશ્રયથી વાનરોજ જીવ્યા. હજારો લાખો વર્ષ પાછું રાક્ષસ વાનરનું યુદ્ધ થયું. History repeats itself. આ જડવાદીઓના આચાર્યોની નીતિ સારી હોવાથી તેમ તેમનો મુદ્દો જનસમાજના કલ્યાણ અર્થે ભૌતિકશાસ્ત્રો (Physical sciences) ની ખીલવણીનો હોમને, આર્થિક દિશામાં ઉપયોગી હોવાથી લોકોને રૂચિર થઇ પડ્યો. પરંતુ જેમ દરેક ધર્મ અગર પંથ અગર સંસ્થામાં કળે કરીને વિકાર થાય છે તેમ આ પાયા વગરની હિમારતમાં તરત વિકાર થવા માંડ્યો; તેમના ખુદના વખતમાંજ સામા પડનાર વિદ્વાનો પાડ્યા; તેમણે ઠરાવ્યું કે જડ અને ચેતનના મુલકજ જૂદા છે. ક્રાન્ટ આ વર્ગમાં આગેવાન છે. **એડલ્ફ** જેવા નીતિમાન નાસ્તિક સાથે **એડ્વર્ડ** જેવા નીતિમાન આસ્તિક નર જેવામાં આવ્યા એટલે લોકોની આંખ ઉઘડી. નીતિ માટે નાસ્તિક થવાની જરૂર નથી એમ સમજાયું. મેડમ **બ્લેવેસ્કી** એ વળી ખતાવી આપ્યું કે બધા ધર્મોમાં જડવાદ એટલે કે ભૌતિકશાસ્ત્રોની

અન્વેષણા છે; પરંતુ જડવાદી માત્ર અતિ દુરાગ્રહી છે. વળી સર બુદ્ધિમત્ત કુકશ્ચ, લૉર્ડ કૅલિવન આદિ વિદ્વાનોએ સમગ્રજન્યું કે સૂક્ષ્મ પદાર્થ-ચેતનની ગતિ (પ્રકૃતિના ક્ષેત્ર) માંથીજ પરમાણુ નિપળ્યાં છે. હુંકસે ત્રસક પ્રકારનાં પરમાણુ ઠરાવ્યાં. પાછળથી બહુ વધ્યાં. આર્ય શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વોની સંખ્યામાં ભેદ છતાં વાસ્તવિક અભેદ દેખાય છે તેવોજ પ્રકાર આ પાશ્ચાત્યોના પરમાણુવાદમાં દેખાય છે. વળી મેરેમરે જે નવીન સિદ્ધાંત બતાવ્યો હતો અને અભારે જેના નામથી ‘ મેરેમરિઝમ ’ ના અનેક તમાશા થાય છે તેનાથી પાશ્ચાત્યો અંતર્ધ ગયા. તેમાં પણ આધુનિક આર્યવીર બ્રાહ્મના અખતરાએતો પશ્ચિમને અને તેના વિદ્વાનોને ઉચલાવીજ નાંખ્યા છે. માત્ર સાચા આર્યને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. અલણ શુદ્ધ ડોશી પણ એ તત્ત્વ સમજે છે. તે ખીચારી સદ્ગજ કહેશે કે “ લાઇ લગવાન બધામાં છે ” જડવાદી આચાર્યોની પરંપરાના છેવટના વીર હેકલનું ખંડન સર એલિસવરલોએ સારી રીતે કરેલું છે તે જોવા લાયક છે.

જડવાદ માંટ કાંઈક વિશેષ વિવેચનની જરૂર છે, કેમકે શુદ્ધ જડવાદી માત્ર દેખાવમાં નાસ્તિક છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એક દાંભિક આસ્તિક કરતાં તે હજાર દરજ્જે સારો છે, કેમકે નીતિ અને સત્યયુક્ત હોવાથી ઇશ્વરની વધારે નજદીક છે. રાત દિવસ ગમે તે સ્વપ્નમાં પણ ઇશ્વર અગર ઇશ્વરી સત્તાના શોધમાં અને સાર્વજનિક હિતનું રાત દિવસ રટણ હોવાથી તેને દાંભિક આસ્તિક કરતાં ઇશ્વરની વધારે જરૂર છે. માત્ર વાણીનો ભેદ છે.

જડવાદના આ છેવટના આચાર્ય હેકલને પણ સત્ય, સૌંદર્ય, અને સારાપણું (Goodness) એમ ત્રણ દેવની ત્રિપુરી લેવી પડી છે. પ્રાણ, ઇચ્છા, તથા બુદ્ધિ (Life, Will, and Consciousness) ને જડનોજ વિકાર કહે છે. સર એલિસવરલોએ હેકલનું ખંડન કર્યાનું ઉપર કહેવાયું છે. લૉજની માફક લૉર્ડ કૅલિવન પણ એક મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી છે. વિશેષ એટલોજ કે તે ‘ ચેતનવાદી ’ છે. હમણાં હમણાંના જડ અને ચેતનવાદી વિદ્વાનોનાં ખંડન મંડન બહુ મનન કરવા લાયક છે.

હાલના બુદ્ધિના સામાન્યમાં ક્ષણિક ભૌતિક સુખો વધ્યાં છે અને વધશે, લાલસા વધશે, હાજતો વધશે, જેને “ જીવનનું ધોરણ ” કહેવામાં આવે છે તે (Standard of living) અર્થ શાસ્ત્રીઓની ઇચ્છાનુસાર વધશે, તેને માટે જીવતોડ હરીફાઈ તથા ઝઘડા વધશે, નાતકીલિક સુખ પણ

દેખાશે; પરંતુ ખાત્રી પૂર્વક સમજવાનું છે કે દુનિયામાં ચિરકાળનું સુખ તો બુદ્ધિ નહિં પણ અંતઃકરણની વિશુદ્ધિના બળથીજ થશે. બુદ્ધિવિદ્યાસથી થોડા લોકો શોધક વિદ્વાન અગર કરોડપતિ થશે અને તેમને દેખીને બીજાની આકાંક્ષા ઉદ્દીપન થશે; પરંતુ આખી જીંદગી માથું ફેડતાં પણ મુરદ હાંસલ નહિં થવાથી પરિણામે જનસમુદાય દુઃખીજ રહેવાનો. સુધરેલા યુરપમાં આ અસંતોષી વર્ગમાંથી કેટલા નાશક વર્ગ થયા છે તે કહેવાની જરૂર નથી. રૂશિયામાંથી પ્રકટેલો ‘બોલ્શેવિક’ વર્ગ એ છેવટનો નમુનો છે. વીજળીના દીવાથી અગર નાટક અગર નવા શોધોથી ગરીબની ગરીબાઈ મટવા સંભવ નથી, તેમ દુઃખીનાં દુઃખ મટવા સંભવ નથી. એતો માત્ર અંતઃકરણના ઉપરજ અવલંબે છે. અંતઃકરણ આગળ બુદ્ધિને નમવુંજ પડે છે.

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ જડવાદનો વિષય પૂરો કર્યાં અવલ વિષયાંતરનો દોષ સ્વીકારીને પણ કહીશું કે, જડવાદની અવનતિનો સમય આવ્યો છે; ચાર્વાકના શિષ્ય ઘટવા માંડ્યા છે અગર વટલાવવા માંડ્યા છે. હાર્વિનથી માંડીને હેકલ સુધીના આચાર્યોની પણ ચાર્વાક અને તેના શિષ્યો જેવી દશા થઈ છે. ઇતિહાસ તો ફરી ફરીને એકજ વાત પુનરાવૃત્તિથી બતાવી આપે છે, *History repeats itself*. વળી જડવાદીઓએ જેમ સુપાત્ર ઉપર સારી છાપ પાડી તેમ અધુરા અપાત્ર અગર કુપાત્ર ઉપર અવળી છાપ પાડી. આ બીચારાઓ અવળે માર્ગે ચડી ગયા. ઉંટ કુંડાળે નાંખ્યા જેવું થયું. ‘મર્કટને મળી મદિરા પીવા જેવી સ્થિતિ થઈ. સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે સારી અગર નરસી વસ્તુનો આધાર પાત્ર કુપાત્ર ઉપર રહે છે. રાજથી માંડીને રંક સુધી આ કારણથી દુઃખી થએલાં ઘણાં કુટુંબો જેવામાં આવશે. જડવાદી આચાર્યોના હેતુ સારા પણ માત્ર સિદ્ધાંત (Theory) માટે ઠીક, બાકી વ્યવહારમાં (Practice) તો તેથી વિપરીત પરિણામ આવે એ સહજ છે. કેમ કે બધાના અધિકાર એક સરખા હોય નહિ. ગામના રખા વરતણીયાથી માંડીને ઠેક દીવાન સુધીના બધાના અધિકાર જૂદા જૂદા હોય છે. તેજ પ્રમાણે કુટુંબમાં તથા સમાજમાં સમજવાનું છે તેપાળાનો જીલાબ ગમે તે રોગીને આપી શકાયજ નહિ. ભેંસ મૂકવાના અસ્ત્રાથી માણસ મૂકે તો બીચારાની કેવી વલે થાય ? આ નાસ્તિક વર્ગ સંબંધી ઇંગ્લેન્ડનો પ્રસિદ્ધ લેખક બર્ક ‘ફ્રેચ રેવોલ્યુશન’ના પ્રસંગે ખુબ લખી ગયો છે. વાસ્તવિક રીતે આચરણ તો ધર્મના નિમિત્તથીજ શુદ્ધ રહી શકે. *અહોહો* જેવા કવચિત્ પાકે બાકી ઉત્ર નિહિલિમ્લેટો અસંખ્ય પાકમાં ! ધર્મ વગરનું બધું

જ્ઞાન એકઠા વગરનાં મીઠાં જેવું છે. ખીલે બધાયા વિના છુટકાજ નહિ. હરાયાં ઘેર તો છેવટ માર ખાઈને ડાખાંજ પુરાય. ગમે તેટલા પૈસાદાર થાઓ અગર વિદ્વાન અને બાહ્ય-પોલિટિકલ થાઓ; પરંતુ ધર્મ વગર શાંતિની આશા રાખવી મિથ્યા છે. આંધળા આગેવાનનું લશ્કર ક્યાં જઈને પડે ? ‘ લશ્કરકા ભેદ પાયા ’ જેવી સ્થિતિ ધર્મની આગેવાની વગરના સમાજની સમજવી. છાશ ગમે તેટલી મીઠી કહો પરંતુ કાંઈ દુધને પહોંચે ? જડવિદ્યાથી જડ બનેલા એક પ્રેક્ષક સાહેબ વારંવાર કહેતા હતા કે હવે થોડા વખતમાં ઇશ્વર સંબંધની બનાવટી વાત ઉડી જશે (The fiction of God will soon be exploded). તેઓશ્રી તથા તેમના શિષ્યો-માંથી બહુ ઉડી ગયા પરંતુ ઇશ્વર તો હજી અડગ ઉભો છે. ચાર્વાક અને તેના આચાર્યવર્તના તથા બહારના વારસો ભલે ખૂબો મારે પરંતુ ઇશ્વર તો નિડરપણે સ્વસ્થ ઉભો છે. માટે પાશ્ચાત્યનું જડવાદનું જ્ઞાન પાશ્ચાત્યનેજ ભલે મુખ્યારક હે. ઘોડાની લાત ઘોડાંજ ખમે અને ગધેડાંની ગધેડાંજ ખમી શકે. ગધેડાંની કહેવાતી પ્રેમની લાત પણ ગધેડુંજ ખમી શકે બીચારા હિંદુસ્થાનનું ગળું જડવાદ સહન કરવા જેટલું નથી. હિંદુસ્થાનને તો ચેતન ભલે રહ્યું. ઐશ્વર્યની ઉન્નતિનો ઉપભોગ આર્ગેએ પૂર્વે લીધો છે તેમ હવે ભલે ઐશ્વર્યની અવનતિનો પણ અનુભવ લે; પરંતુ ચેતન વગરની પશુની સ્થિતિ ભોગવવી નથી. કાળના ચક્રમાં ઉન્નતિ અને અવનતિ અનુક્રમે આવ્યાજ કરે છે. તમને જરૂર છે કે નહિ તે બદલ કાળ કાળજી કરતો નથી. તેતો પોતાના કંરેલા ધોરણે કામ કર્યાજ કરે છે, એટલે આપણે “ ઘર પાડીને બંગલા કરવા નથી ” અગર પવન સાથે ધિંગાણું (યુદ્ધ) કરવું નથી. કારણ કે તે ધિંગાણામાં શું પ્રાપ્ત થાય ? ઓખામંડળનો એક ભોજો મસ્ત વાઘેર લાકડાનો ભારો લઈને સાંજના ઘર તરફ આવતો હોતો ત્યાં સામો પવનનો અપાટો સખ્ત લાગ્યો. ઓખામંડળના કાંઠા ઉપરનો તોફાની પવન મશહૂર છે. બળવાન વાઘેર આ પવનના અપાટાથી બે ડગલાં પાછો હટ્યો. જોર કરવા જાય પરંતુ પવન સામે બળ નહિ ચાલવાથી પાછો પડે. એમ કરતાં કરતાં તેને ઓક્સન આવ્યું કે મારે માથે ભારો છે તેથી પવનનું જોર ચાલે છે. તે ઉપરથી ભારો ફેંકી દઈ પવન સામે મોરચો માંડીને જંગ તથા ભુજ ઠોકતો ઉભે રહીને બોલવા માંડ્યો કે “ મરદ હોય તો હવે આવી જ ” ‘ હાણેઅય ’ આ પ્રમાણે લગભગ અડધો કલાક ધિંગાણું કર્યું અને પવનને હરાવ્યો. પ્રસિદ્ધ પાંચ મૂર્ખા જેવી મૂર્ખાઈ આપણે કરવી નથી. પાંચ મૂર્ખા મિત્રો જ-

તા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક ગૃહસ્થ મળ્યો; તેણે અનાયાસે કપાળ તરફ પોતાનો હાથ વાળ્યો; તે દેખીને એક મૂર્ખ કહે કે મને સલામ કરી ત્યારે બીજો કહે કે મને કરી; આ પ્રમાણે પાંચે જણા લઢવા મંડ્યા. પછી એક કહે કે ચાલો મૂળ માણસને પુછીએ. તે ઉપરથી બધા પેલા ગૃહસ્થ પાસે ગયા ને પૂછ્યું કે તમે સલામ કોને કરી ? પેલો ગૃહસ્થ તરત સમજ્યો કે આ મૂર્ખા છે ત્યારે કહે કે જે મૂર્ખ હોય તેને; એટલે બધા ત્યાંજ લઢવા મંડ્યા. દરેક કહે કે હું મૂર્ખ. પછી પેલો ગૃહસ્થ કહું કે તમારા દરેકની મૂર્ખાઈની વાત કરો; તે પ્રમાણે દરેક કરી. એક કરતાં બીજાની વાત સરસ લાગી તેથી કહ્યું કે મેં બધા મૂર્ખાને સલામ કરી.

ગમે તેટલો કાળ જાય, અગર ગમે તેટલી નકલ કરે અગર મૂર્ખાઈની હરીકાઈ કરે પણ વાઘેર તે વાઘેર, કાઠી તે કાઠી, મિયાણો તે મિયાણો, મકરાણી તે મકરાણી, ઇંચેજ તે ઇંચેજ, અને જર્મન તે જર્મન રહેવાનો. તેવીજ રીતે પૂર્વ તે પૂર્વજ રહેશે અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમજ રહેશે. પૂર્વ તે પશ્ચિમ થાય નહિ અને પશ્ચિમ તે પૂર્વ થાય નહિ ! અમુક સ્થળ સમય પરત્વે જેમ પૂર્વ પશ્ચિમ હળીમળીને રહે છે તેટલું થાય તો પણ બસ છે. દેષ મટે અને સૌ પોતપોતાનું તપાસે એટલે ઘણું થયું.

જડવાદ ચેતનવાદ બરાબર સમજવા માટે ‘ આત્મા ’ નામ આપીને એક વસ્તુ આપણે ગ્રહણ કરીએ, અને પછી જે મુકાબલો કરીએ તો તેનાથી પ્રકાશ ઠીક પડશે. કેમ કે ‘ આત્મા ’ ના સંબંધમાં યુરપના પ્રાચીન અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના સિદ્ધાંતને મુકાબલે પરદર્શન સમજવામાં વધારે અનુકૂળતા થશે એમ લાગે છે. ચૈતન્ય-સ્પિરિટ અગર આર્યના ‘ આત્મા ’ ના અસ્તિત્વના સંબંધમાં વૈષ્ણવનો અગર બૌદ્ધનો અગર સુરીનો ‘ તણુખો ’ કહો, અગર ખ્રિસ્તિ ઇસ્લામી અગર યાહુદીનો ઇશ્વરનો ‘ શ્વાસ ’ કહો (ઇશ્વરે માટીમાંથી આદમ બનાવી તેના નાકમાં શ્વાસ નાંખ્યો ને પછી તે માણસ થયો), પરંતુ હરેક પ્રકારે ‘ આત્મા ’ ના સંબંધમાં દરેક ગ્રંથ અગર ધર્મ, ખુલાસા અગર ફરમાન કરે છે. એલેક્ઝાંદ્રિઆ મારફત આર્યના સહવાસથી તથા બોધથી પ્રાચીન હિંદુલોકો એટલાથીજ સંતોષ માનીને બેઠા કે આત્મા તે ઇશ્વરમાંથી નિકળેલો પ્રાણવાયુ, ને તે પ્રાણવાયુ માણસના મૃત્યુ પછી પાછો ઇશ્વરમાં ગયો. આર્યના આત્મા તેમજ આર્યના સંસર્ગી ગ્રીક તથા ઇરાનીઓની આત્માની શુદ્ધ કલ્પના જેવી કલ્પના બીજા કોઇ

પ્રજ્ઞને થઇ નથી. આત્મા શરીર સાથે જડેલો છે એ ભાવનાથીજ પ્રાચીન મિસરના ‘ મમિ ’ (હજારો વર્ષનાં મશાલાથી જંગલી સંઘરી રાખેલાં મુડાં) તથા ‘ પિરેમિડ ’ ના મિનારાવાળો આત્મા શરીર સાથે શરીરના પગલા પછી પણ રહે છે એવી માનીનતાથી એ લોક મુડાંને સાચવી રાખતા હતા. પ્રાચીન કુહિડચન લોકની પણ તેવી માનીનતા હશે એમ સમજાય છે. આવી કાંઇક અંશની ભાવના મુડાં દાટનાર ઘણી ખરી પ્રજાઓના ધર્મમાં છે, કેમકે જુઓ કે પ્રાચીન ગ્રીકો આર્યની માફક મુડાં બાળતા. મૃત્યુ પછી પણ પોતાના શરીર સાથે અજ્ઞાનને કાંઇક સમય સુધી આસક્તિ રહે છે. આ આસક્તિ નુકસાનકારક હોવાથીજ આર્યોએ મુડાં બાળવાનું મૂળથીજ સ્વીકાર્યું છે. મિસરના લોકો આર્યના સંસર્ગથી આત્મા સંબંધી કાંઇક પાછળથી શિખ્યા, પરંતુ શરીર સાથેનો સંબંધ બીલકુલ છોડી શક્યા નહિ. માત્ર યાહુદીઓની અને તે પણ આર્યના સંસર્ગથીજ કલ્પના હતી કે ‘ આત્મા ’ શરીરથી અલગ રહે છે. ક્રીષ્ટસ્થના સમયમાં તો આ મંતવ્ય બરાબર દેખાય છે. ક્રીષ્ટસ્થ પોતેજ કહે છે કે “ હું જોત બેપ્ટિસ્ટાનો અવતાર છું. ” ગમે તેમ હોય પરંતુ ધર્મનાં કચેલાં દુરમાન-આધાર વગરનાં-થી જડવાદીનું સમાધાન કેમ થાય ? શુદ્ધ દુરમાન કરતાં જડવાદીના વાદ ઉતરે તેમ નથી. વળી બીયારા દુરમાન કરવાને બદલે અનુવાદ અને તર્કજ કર્યા કરે છે અને અનેક રીતે અનુમાન કરે છે. કેટલાક ચૈતન્યને સ્વપ્ના જેવી ભ્રમણા કહે છે, અને તેને મૂળ જંગલી માણસથી વંશ પરંપરાનું આદ્યું આવતું એક તૂટ કહે છે. પ્રસિદ્ધ વૅટ (Wudnt) આર્વાઈકને કાંઇક મળતું-આર્વાઈક કહે છે કે પાન, કાથો અને ચુનામાંથી રતાશ થાય છે તેમ પૃથ્વી, જળ તેજ અને અગ્નિના મિશ્રણથી આખી સૃષ્ટિનું થાય છે—કહે છે કે યાંત્રિક શાસ્ત્ર (Mechanics) ના નિયમને અનુસરીને એક સાંકળ જેવું ચાલે છે. ડાર્વિનનું “ ઇવોલ્યુશન ” તો પ્રસિદ્ધજ છે. “ તરવા પોતાની મેજેજ કુદરતી રીતે અનુકૂળતા લઇ લે છે ” એમ કહે છે, જેને Adaptation and natural selection કહે છે. વાસ્તવિકમાં તો સાંખ્યની સૃષ્ટિની રચના તથા પ્રલય Evolution and involution આ તમામ ભૌતિક શાસ્ત્રોને અનુકૂળ દેખાય છે એમ મુકાબલાથી સહજ સમજાય તેવું છે. હેકલની યોજના (Theory) અન્વયે કારણને લઇને ઉત્ક્રાંતિ (Evolution) ના જોરથી આ બધું વિસ્તરે છે ને પાછું નાશ પામી પરમાણુમાં જઈ મળશે એમ તર્ક છે. ‘ ઓક્સિજન ’ હાયડ્રોજન ’ ‘ નાઇ-

‘દ્રોજન’ અને ‘કારમન’ નો યાંત્રિક મિશ્રણ (Mechanical mixture) માંથી રસાયણિક પ્રયોગ (Chemical combination) થઇ બધું વિશ્વ એક વિરાટ અગર હિરણ્યગર્ભરૂપ ‘પ્રોટોપ્લેઝમ’ છે એમ કહે છે. હેકલ પોતાના આવાદો ‘અદૈત’ વાદ કહે છે; પરંતુ શંકરના અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અદૈત સાથે તફાવત એટલો કે હેકલનું ‘જડ’ અદૈત એટલે કે અર્થ વગરના જડમાંજ ચેતન કરનારું છે. આવા વિચારમાં પાછો ભેદ પડ્યો. પ્રોફેસર નિકોલસન કહે છે કે પાચન ક્રિયામાં, મરણમાં વિગેરે પ્રસંગે કેમિકલ કંઝર્વેશન, અગર “ મિકેનિકલ મિક્ચર ” ઉપરાંત કાંઇક વિશેષ છે ને તે શરીરના અંગમાં છે. હુકુન્ડિલ કહે છે કે હલકાં પ્રાણીમાં શરીરનું અંધારણુ બેતાં હિંચી પકિતનાં જરૂરીયાત તત્ત્વો નહિ છતાં પણ જીવ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત ચમત્કારિક કૃતિઓ—મોતીની છોપો ઇસાદિ—પણ તે પ્રાણીઓ બનાવી શકે છે. ‘પ્રોફેસર સિન્થેટિક’ આખર આગળ વધીને કહે છે કે માણસ જાતને ઇશ્વર વગર ચાલેજ નહિ, અને વૉલ્ટેઅર ત્યાં સુધી કહે છે કે ઇશ્વર ન હોય તો પણ—નૈયાયિકની માફક—શોધીને કલપવો બોધ્યો. પ્રોફેસર ટિંડલ કહે છે કે કુદરતના નિયમના અવલોકનમાંથી ચેતન કાંઇ જડે નહિ; લાકડાં ગમે તેટલાં ચીરો પણ દેવતા જડે નહિ પણ ધર્ષણ થાય તોજ અગ્નિ દેખાય. ખરું લાન ટિંડલનેજ થયું લાગે છે, સાયરાકયુસના ગણિત શાસ્ત્રી આર્કિમિડિઝની મુરાદ હાંસલ થઇ શકી નહિ કે જો મને પૃથ્વીથી અલગ થોડી જગ્યા મળે તો હીલર Lever એટલે કે ઉચ્ચાલન યાંત્રિક શક્તિથી હું પૃથ્વી ઉચકી શકું, પરંતુ આર્યના અગરસ્ત્ય તો આખો સમુદ્ર ચેતન શક્તિથી પીંગ્યાહતા, અને પૃથ્વી તે એક નાગ, સરસવના દાણાની માફક ઉચકી રહ્યો છે ! કયાં મેળ થાય ? આર્ય ચેતનશાસ્ત્ર સાધ્યાર્થને દષ્ટિ આગળ રાખે છે, અને પાશ્ચાત્ય જડ શાસ્ત્ર સામગ્રીઓ તપાસી આખર તેમાંથી સાધ્ય જોળે છે, પરંતુ ખુબી જુઓ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને નાશ અગર ઉત્ક્રાંતિ તથા પ્રતિક્રાંતિ (Evolution and involution) ની કલ્પના બનેલી મળતી આવે છે ! પરિણામ લગભગ સરખો છે, પરંતુ ‘ચેતન’ અગર ‘આત્મા’ ની કલ્પના તો જૂદીજ છે.

હવે આ ‘ચેતન’ ના સંબંધમાં પાશ્ચાત્યના ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, વૃત્તિ, વિચાર વિગેરે ઇશ્વરદત્ત છે એમ નિર્ણયાત્મક ફરમાન છે. આગળ કહ્યું છે તેમ કેવળ ફરમાનથી વિદ્વાનની જગાસા તૃપ્ત થાય નહિં તેમ તેને સતોષ પણ થાય નહિં; એટલે આ નિર્ણયની સામે હેકલ

પ્રથમ થયો. તેણે જડનું પ્રથક્કરણ કરી તેમાંથી ચેતન જોળવા માંડ્યું. તેના શિષ્ય હૃષિક તેથી આગળ વધ્યો, અને હુમે તે નાસ્તિકપણાની કમાલ કરી. હુમના નાસ્તિકપણામાં એક વૈચિત્ર્ય હતું, તે એ કે તેણે પુનઃ જન્મનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું. લોક અને હૃષિકની મીસલના ક્રાન્તિમાં 'ડકાટ' અને જર્મનિમાં લિથનિટજ પાડ્યા. આ લોકના મિહાંતમાં કાંઈક કણાદના વૈશેષિક અને કાંઈક સાંખ્ય વાદની ઝાંખી દેખાય છે. આ બધાઓએ, 'ક્રમ' કારણ ભાવ 'ની રચના અનુમાનયુક્ત હોવાથી બર્થ ઠરાવી.

આ પ્રમાણે જ્યારે જડવાદ એક તરફ સારી રીતે પ્રસરી ત્યારે કુદરતના પ્રત્યાઘાતના નિયમને અનુસરીને બીજી તરફ તેના વિરુદ્ધ એક સમજ પક્ષ ઉભો થયો. ધર્મના આગેવાનો સમજવા લાગ્યા કે હવે ક્રાંતિ થઈ માટે સરખાં શસ્ત્ર ધારણ કરવાં જોઈએ તે તેથી તે લોકો પણ તેજ ક્ષેત્રમાં શોધન કરવા માંડ્યા. બાંધેના પરાજય માટે આદિ શંકરાચાર્યે જે માર્ગ લીધો હતો તેજ માર્ગ આ ધર્મગુરુઓએ લીધો. આ ધર્મગુરુનો વર્ગ ખાસ 'સ્કૉટલૅન્ડ'માં જાગ્યો. તેમાં મુખ્ય બાર્કલે છે. તેણે જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે એવો વાદ કર્યો કે પદાર્થ દેખીએ છીએ તે માત્ર મનની કલ્પના છે; દેખીએ છીએ તેવું સ્વરૂપ તેનું ખરું નથી. વેદાન્તના માયાવાદ જેવો કાંઈક આ વાદ છે, પણ તફાવત ઘણો છે. જડવાદી 'મન' સુધીજ પહોંચે છે. 'આત્મા' સુધી તેની નજર પહોંચતી નથી. બાર્કલેના જોડાનો જર્મનિમાં ચાલુદી રૂપિનોઆ ઉડ્યો હતો. આ કોટિના ફિલસૂફોમાં આગળ કલ્યા મુખ્ય કાન્ટ અગ્રણી છે. તેણે બતાવ્યું કે જડવાદની પધ્ધતજ ખોટી છે. દરમ્યાંથી દષ્ટા જોળવો એ પોતાને ખભે ચઢીને જવા જેવું છે. તેણે તો ચેતન શાસ્ત્રને જડથી ભિન્ન ઠરાવ્યું. ચેતન શાસ્ત્રની ખરી શરૂઆત ત્યારથીજ થઈ એમ કહેવા હરકત નથી. હાલમાં 'મસ્તક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી' એા માને છે કે ભુદ્ધિથી આગળની શક્તિ માણસમાં છે તેનાથીજ ઇશ્વરનું જ્ઞાન થઈ શકે. આર્ય શાસ્ત્રમાં તો મનથી આગળ ભુદ્ધિ ને તેથી આગળ જતાં ઠેઠ 'માયા' આવે છે.

જર્મનિમાં કાન્ટ પછી ફિશ્ટે, શૅલિંગ, હૅગેલ, શોપન હોઅર આદિ મ્યા. આ બધા કાન્ટના ધોરણની બહાર ખાસ ગયા નથી. રૂપિનોઆને બિચારો જરા 'અજોષ'માં ખસી ગયો. આખર તે તથા તેનું અજોષ સામેજ અજોષમાં ગયાં! હવે ઇંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ જડવાદીઓ

હર્વિન, વંદ, હુક્રિસ, હેકન, ટિંડલ આદિનાં ' હર્વોલ્યુશન ' માં કૃષેન્સરના વારસાઇના કાયદા (Law of heredity) નું તત્ત્વ જરા વધારે સ્પષ્ટ એમ લાગે છે; પરંતુ તે પણ આખર માન્ય થયું નહિ; ક્રમિક તેમાં ઘણા વાંધા ઉઠ્યા અને તેથી છેવટ અસમ્ય હતું. જુઓ કે ક્રમિક રહેતો પિતા જોસફ તે સંધાર હતો તેણે શા વારસો આપ્યો હશે ? અગર કહો કે ' બુદ્ધના પિતાએ બુધ્ધને શા વારસો આપ્યો હતો ? મુરઘી પોતાનાં ઈંડાંનું જતન કરે છે તેવીજ રીતે બતકનાં ઈંડાંનું પણ અમ્મણુપણામાં કરે છે, તોપણ વારસાઇના કાયદા પ્રમાણે જુઓ કે મુરઘીનાં સેવેલાં ઈંડાંમાંથી બતકનાં બચ્ચાં નિકળીને તરત પાણી તરફ જાય છે અને મુરઘીનાં બચ્ચાં ઘણા ચુંગવા મંડી પડે છે. વારસાઇના કાયદા વિરુદ્ધના જડવાદીઓ આ પ્રસંગેનો એમ ખુલાસો કરે છે કે એ બનાવ તો અતકર્થ નૈસર્ગિક સ્વભાવ તો માત્ર શરીર સાથે સંબંધ છે. આ વાક્યનો કાંઈ પણ અર્થ છે ? અતકર્થ કહીને શું કમાયા ? પાછળથી આ બંને મત ખોટા ઠર્યાં ને ખંડન થયાં. ખ્રિસ્તિધર્મ ઇશ્વરનેજ સોંપી દઇ નિરાંતે બેસે છે. આર્યધર્મ આત્મસ્વરૂપ જીવોના પૂર્વ સંસ્કાર કહે છે. એમ દરેક ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાનો ખુલાસા કરે છે. વેદાન્તની કાટિ અપૂર્વ છે; પરંતુ તે પાશ્ચાત્યોને ગળે ઉતરે તેવી નથી ને તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અધિકાર વગર શું કરે ?

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે ક્રાન્ટ વાદ અડગ રહ્યો. બાદ વળી તે વધારે સખળ થયો. સ્ટેલિંગ, ગ્રીન, સેલિ આદિ તત્ત્વવેત્તાઓએ ક્રાન્ટ ને માન પૂર્વક વધાવી લીધો ને જોસબેર તેના મતનો સ્વીકાર કર્યો. ક્રાન્સમાં મેસ્મર તથા રીઝનએક ક્રાન્ટના ' પ્રેતાવાહન ' ને સપ્રમાણ કરી બતાવવા લાગ્યા. આ કાર્યમાં પાછા હગ્ગારા ઠર્યાં, અને સત્યમેવજયતિ ના ન્યાયથી છેવટ પારીસના હોસ્પિટાલ (Hospital) ના વડા શાર્કોએ મેસ્મરિઝમ નું નામ બદલીને ' હિપ્નોટિઝમ ' ઉપર સપ્રમાણ ગ્રંથ લખ્યો.

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ' જડ ' અને ' ચેતન ' જૂદાં મનાયાં. એ બંને જૂદાં છતાં બેમાં રહી શકે છે; પરંતુ કેવી રીતે રહે છે તથા તેમનો સંબંધ કેવો છે એ બતાવી શકતા નથી. એ તો આર્થ સામ્યનુંજ કામ. બીજાનું જાણુંજ નથી. ગમે તેવા મત બેદ વેદાન્તમાં લય પામી જાય છે. વેદાન્ત જેવું સમ્રાધાન કાઢજ કરી શકતું નથી. હેગલની " ક્રિતિ ચિત્તશક્તિ " અગર ' કૈવલ્ય ચેતનાશક્તિ ' તેજ શોપનહોઆરની ' હિમા-

શક્તિ' (Will) એમ વેદાન્ત સમાધાન કરાવી શકે છે. ખંતેમાં સત દિવસ જોડેલો તદ્વાવત છતાં વેદાન્તજ સમાધાનનું ખીડું ઝડપી શકે છે. પ્લેટોથી માંડીને આર્કલે, કાન્ટ, હેગલ, શોપનહોઅર અને સેલિ સુધીનું ચેતન હરેક સ્વરૂપમાં પણ ટકયું છે. 'ચેતનમાં' હવે પાશ્ચાત્યોએ પ્રવેશ કર્યો છે એટલે આર્યનાં ષડ્દર્શનમાં પણ પ્રવેશ કરીને દુનિયાને કાંઈ એર પ્રકાશ આપશે એવી ઉમેદ રહે છે; અને જ્યારે પુનર્જન્મનું તત્ત્વ આ શોધકોને મળી આવશે ત્યારે તે જરૂર નવા જુની કરી બતાવશે એમાં શક નથી. હાલમાં તો 'જીવ' શોધવાની જીવતોડ મહેનત લેવાય છે. પ્રથમ અંગેમાં આ રાક્ષસી વિદ્વાને ચેતન આપી શકે છે; પરંતુ સમગ્ર શરીરનો જીવ હાથમાં આવતો નથી. ઘણા અખતરા કરે છે. ઘણાં જનાવર મારે છે પરંતુ જીવ હજી પકડાતો નથી.

ખ્રિસ્તિધર્મના ફરમાન સામે જેમ લોકે વાંધા ઉઠાવ્યો હતો તેમ મુખ-સિદ્ધ બ્રૉડલોનો પણ પોકાર હતો. ખાંડ 'કારખન,' ઑકિસજન અને 'હાયડ્રોજન'ની બનાવટ છે એમ ભૌતિક શાસ્ત્રો કહે છે ત્યાં સુધી ધર્મને વાંધા નથી; પરંતુ તેની 'મીઠાશ'નો ખુલાસો કરવામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના નિર્ણય વચ્ચે વિરોધ દેખાય છે. બ્રૉડલો કહે છે કે એ ત્રણેના મિશ્રજુથી ખાંડની મીઠાશ છે; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ કહે છે કે એ ઇશ્વરની કુદરત છે. ખાંડની મીઠાશ જીભનેજ સ્પર્શથી લાગે છે, અને સુગંધી વસ્તુની સુગંધ નાકનેજ લાગે છે તે સંબંધમાં વિદ્વાનો ઘણું ક્ષીણું કાંતે છે. વિદ્વાનોની શોધખોળ એ દિશામાં હજી ચાલુજ છે. અંતે હાલ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે વસ્તુઓમાં કાંઈક 'ગર્ભિત શક્તિ' અગર 'ગુપ્તશક્તિ' છે, તેનાથીજ એ મિશ્રજુમાંથી ખાંડમાં મીઠાશ આવીને 'જીભ'ને લાગે છે અને સુગંધ 'નાક'ને આવે છે. આટલાં વર્ષો સતત પરિશ્રમ લઇને શોધ કરી તેમાં કાંઈ અર્થ છે ? વિદ્વાતા ભરેલા મોટા શબ્દો સિવાય કાંઈ છે ?

આ પ્રમાણે જીજ્ઞાસે કે આત્માના શોધનમાં, આ તત્ત્વજ્ઞો 'ચેતન'ને જીવ કહે છે પરંતુ જીવનું મૂળ 'આત્મા' તે બિચારાઓને જડતો નથી. કેટલાક તેને 'વૈશેષિકના' પદાર્થ જેવો 'પદાર્થ' (Substance) કહે છે. આ " યાત્રિક રસાયણિક યોગ, " " ગુપ્તશક્તિ " અગર 'જીવ' અથવા 'પદાર્થ' એમ મને તેવા નામથી પણ તેવી ચીજને 'આત્મા' નું સ્વરૂપ આપીને આખર 'મન' ની કલ્પના ઉપર મથા. બાદ આ 'આત્મા' અગર

‘ મન ’ ના સ્થાનની કલ્પનાઓ થવા માંડી. પ્રથમ સ્થાન મસ્તકના મગજના બાગમાં હતું. પાછળથી સુધારે થયો ને મગજમાં નહિ પણ મગજમાં જ્ઞાનતંતુઓના પ્રવાહ (Nerve currents) ચાલે છે તેજ ‘ મન ’ છે એમ હતું. આર્ય શાસ્ત્રમાં શરીરને રથ તથા આત્માને રથીતું રૂપક આપ્યું છે તેવું રૂપક લખ્યે તો મનની ઇચ્છા (Will) રૂપી રથ, મગજ રૂપી હાથ, તંતુ રૂપી લગામ, અને સ્નાયુ (Nerves) રૂપી ઘોડા કહીએ તો કાંઈક સમજાય તેમ છે. આવી યોજના તત્ત્વજ્ઞતાઓ કરે છે ત્યાં ખ્રિસ્તિધર્મ એકદમ આઘાત કરે છે કે આ જડ ચૈતન્ય (Immaterial spirit) એટલે ઇશ્વરની કૃપાથી મન ઉપર બહારની છાપ પડે છે, ને તેથી સૃષ્ટિદેખાય છે. ઝાંડલો જેવા વિદ્વાનો આ ફરમાન સામે પ્રશ્ન કરે છે કે “ અદસ્ય અજડ ચૈતન્ય ” ઉપર “ પ્રત્યક્ષ જડ ” ની છાપ કેમ પડે ? આ ઠોકણે ધર્મ ખુલાસો આપી શકતો નથી; ક્યાંથી શી રીતે આપે ?

ઉપર મુજબ જણાશે કે ‘ આત્મા ’ નું શોધન હરેક પ્રકારે કરવામાં આવે છે, પરંતુ પત્તો લાગતો નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘ મન ’ ‘ પદાર્થ ’ (Substance) એમ ઘણી કલ્પનાઓ કરે છે તેમાંની એક કલ્પના નોંધ લેવા જેવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ આત્માને ‘ Self ’ ‘ સ્વ ’ કહેવા માંડ્યા. ‘ સ્વ ’ નો એક ‘ અર્થ ’ ‘ Interest ’ સરે એટલે તે ‘ સ્વ ’ નાશ પામીને પાછો બીજો ‘ અર્થ ’ વાળો ‘ સ્વ ’ ઉભો થાય, એમ ‘ સ્વ ’ અને ‘ અર્થ ’ મળીને ‘ સ્વાર્થ ’ કેન્દ્રસ્થાન થયું. પાછો વિચાર શક્તિનાં પ્રભાવ વધ્યો ને તેથી આ ‘ સ્વ ’ ને ચાલુપાણું આપ્યું; તે એટલે સુધી કે એક જન્મમાં ‘ સ્વાર્થ ’ ન સરે તો મરણ પછી પણ ચાલુ રાખવો; વધતાં વધતાં કેવળ સ્વાર્થ અગર દૂરદર્શી સ્વાર્થમાંથી ‘ ઉદાત્ત ’ ‘ Enlightened ’ સ્વાર્થ સુધી પહોંચ્યા. હવે પ્યેટો તથા ઉપનિષદોએ આત્માને નવાં શરીરો લેવાની તથા ગમે ત્યાં વિચરવાની સ્વતંત્રતા આપી છે તે વાત મગજમાં કાંઈક પેશી શકે છે; પરંતુ આ ‘ સ્વાર્થ ’ ના અવિચ્છિન્ન અસ્તિત્વની વાતો મગજશક્તિની બહાર જાય છે. ખેર. આ સ્વાર્થની મર્યાદા વધી અને ઉત્ક્રાંતિ પામી ‘ પરમાર્થ ’ ના રૂપમાં સ્વીકારાયો. બાદ ‘ પરમાર્થ ’ માં જે ‘ સુખ ’ ની બાવના છે તે સુખને બદલે ‘ હિત ’ ની કાંતિ થઈ. અને ચીતાના સર્વશૂન્ય હિતેચ્છતા ના ધોરણે “ ધણાઓનું ધણું હિત ” વાદ સ્વીકારાયો. ને તે પણ અપૂર્ણ બામચાંચી છેવટ ‘ મનુષ્યત્વ ’ સુધી પહોંચ્યા પણ જડત્વ મક્કયું નહિ; તેમ આત્મા તેમને જડયો પણ નહિ.

આગળ જેમ આત્માને મન કલ્પીને તેનું સ્થાન મુકરર કરવા મહેનત લેવાઇ હતી તેમ પાછું તેને 'સ્વ'નું રૂપ આપી, તેના સ્થાન માટે પરિશ્રમ લેવાયો. 'મન'ને જ્ઞાનતંતુઓના પ્રવાહ (Nerve currents) માં સ્થાન મળ્યું હતું તેમ આ 'સ્વ' રૂપી આત્માને પ્રોફેસર જેમ્સે સારી પેઠે મનન કરીને મગજમાં ખાંપરીમાં (Cortex of the brain) સ્થાન આપ્યું. ફ્રીશને કહે છે કે મગજમાં ત્યાં ખાલી જગ્યા છે ત્યાં આ 'આત્મા' રહે છે; ડેકાર્ટ* કહે છે કે મગજમાં વટાણા જેવડી જગ્યા (Pineal gland) છે તેમા છે; લોકે કહે છે કે ત્યાં બધાં જ્ઞાનનાં તંતુઓ ભેગાં થાય છે ત્યાં હોવા જોઇએ; પ્રાચીન ફિલસૂફીમાંથી એરિસ્ટોટલ હૃદયમાં સ્થાન આપે છે; કારણમાં કહે છે કે હૃદયમાં સુખદુઃખ વિગેરે દ્રવ્યોનો અનુભવ હૃદયમાં જ થાય છે. આર્ય ધર્મમાં જોઇએ છીએ તો ઉપનિષદો એરિસ્ટોટલની માફક આત્માને શરૂવાતમાં હૃદયમાં સ્થાન આપે છે, બાદ ધીમે ધીમે તાળવામાં ઉચ્ચ બ્રહ્માંડ કહેવાય છે ત્યાં એટલે મગજમાં સ્થાન આપે છે. યોગ અને તેમના ગ્રંથોમાં તો આત્માને શરૂથી જ મગજમાં સ્થાન આપ્યું છે. હવે ઉપનિષદોનો આત્મા આજુરૂપે વાળના અગ્રના દશ હજારમા ભાગ જેવડો હતો તે વધીને સરસવ અગર સામાના દાણા જેવડો થયો (ડેકાર્ટના પીનીઅલ ગ્લેન્ડ કરતાં ન્હાનો), બાદ વધતાં વધતાં અંગુડાના પ્રમાણ જેવડો થયો; બાદ પ્રાદેશ જેવડો થયો (પ્રાદેશ તે વેંત જેટલું લગભગ માપ છે; એટલે કે તર્જની અને અંગુડો પહોળાં કરીએ તે માપ અગર કપાળથી તે હડપચી સુધીનું માપ) ને મસ્તકમાં ઠર્યો. હવે એક રીતે પ્રોફેસર જેમ્સ અને ઉપનિષદોનો મેળ પડ્યો, એટલે કે મગજમાં 'આત્મા' સ્થપાયા. પરંતુ ઉપનિષદો બહુ આગળ વધ્યાં. ઔદ્યોના ક્ષણિકવિજ્ઞાન વાદ તથા જૈન વાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા વધીને જે તે પ્રાણીના શરીર જેવડો બન્યો અને ઉપનિષદોનો આત્મા તો વધી વધીને આખા બ્રહ્માંડ જેવડો અગર બ્રહ્માંડો માત્રનો થયો; મતલબ કે સર્વગામી, સર્વવ્યાપી, સર્વ શક્તિમાન, સમર્થ, અને એકંદરીમાં સર્વનું આદિ કારણ થયો; આજુનો આજુ અને વિભુનો વિભુ* થયો.

---

* આત્માને આ પ્રમાણે શરીરવાળો ઠરાવવામાં આર્યશાસ્ત્રોએ યોજના ખૂણું કરી છે. ને તેથી આત્માના રહેઠાણ માટે કોષ પણ કલ્પ્યા છે. પાંચ કોષ તથા સાત ભૂમિકાઓ સ્થપાઈ. આ પ્રસંગમાં થિઓસોફીઓએ અચ્છો વિહાર કર્યો છે. **પંચકોશી**, 'પંચીકરણ' વિગેરે ગ્રંથો ખાસ જોવા જેવા છે.

આ પ્રમાણે થેલ્સનો ' આત્મા, ' એરિફ્ટોલેસનું ' મહત્ત્વ, ' ડેકાર્ટનું ' સત્ ' રેપે-સરનું ' અજોય, ' જડવાદીઓનું " જડ " (Matter), અને હમણાંના તત્ત્વવેત્તાઓનું ' ચેતન ' એ બધું વસ્તુતઃ એકજ છતાં માત્ર નામ રૂપમાં ભેદ દેખાય છે. બુદ્ધિના પ્રભાવ માત્ર છે. શબ્દોની ખૂબી અને શબ્દોના અર્થ કશ્વામાં પોતાના મતનો આગ્રહ એમ બે તત્ત્વો પ્રધાન દેખાય છે. જેમ પડ્દર્શનામાં અદૈત સંપ્રદાયોમાં, તથા ઇતર ધર્મોમાં વસ્તુતઃ એકત્વ છતાં કાંઈકે ભેદ છે તેવીજ સ્થિતિ આ તત્ત્વવેત્તાઓની દેખાય છે; અગર સ્વ. સા. શ્રી મણીલાલ નલુભાઈના કાંઈકે બોલ વાપરીને કહીએ તો વેદાન્તજ દુનિયામાં સર્વત્ર છે. મિસરનો ઓસિરિસ, ઇરિજીના, રોજરબેકન, રિપનોઝા, ક્રાન્સિસ્કો, રોસીક્રુશિયન, પેરેસેલ્સસ, મેકિસકો તથા પીરના બાવાએલા પ્રાચીન આર્ય ધર્મો, યાહુદી કપાલા, જરથોસ્તી અવેસ્તા, ચીનનો ' તાઓ ' સોક્રેટિસ, પ્લેટો, પીથેગોરાસ, નિઓપ્લેટોનિસ્ટો, પ્લોટિનસ આદિના મત અને હાલનો ' ઇવાલ્યુશન ' વાદ એ બધું વેદાન્તજ રૂપાન્તરમાં છે.

અદૈત જ્ઞાનદર્શક જીવ અને શિવ, અગર આત્મા અને પર-માત્મા, વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ. દેહ અને બ્રહ્માંડ, અવિદ્યા અને વિદ્યા એ સર્વનું સામ્ય બતાવવાની કલ્પનાઓ આર્યશાસ્ત્રમાં અનેક બતાવી છે તેવું ધોરણ એકંદર રૂપાન્તરથી પણ સર્વમાં છે. ખુબી ખાસ એ છે કે હાલનાં ભૌતિક-શાસ્ત્રો રૂપાન્તરમાં પણ પડ્દર્શન અને તેમાં ખાસ કરીને સાંખ્યને મળે છે, અને અતે વેદાન્તનું દર્શન કરે છે. માર્ગ બિન છે પરંતુ પરિણામ તો અંશેઅંશ મળે છે.

આગળ કહેવાયું કે લોકના સુખમાંથી હિતની ભાવના થઈને છંવટ મનુષ્યત્વ મુધી જડવાદીઓ પહોંચ્યા. એટલે કે પાશ્ચાત્યો **જોઈ**માંથી ધીમે ધીમે **જોઈ**માં આવ્યા, પરંતુ આર્યશાસ્ત્રની ખુબી જુઓ કે **જોઈ** અગર **જોઈ**ની ભાવના ધર્મ સિવાય કેવળ નીતિને અવલંબીને પાશ્ચાત્યો સમજાવે છે તેવી નથી. આર્ય શાસ્ત્ર સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રણ ગુણ ઉપર આધાર રાખી, તમામ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ તેમજ કર્મ અને ધર્મનું એવું ઉત્તમ પૃથ-કરણ કરી નાંખે છે કે ધર્મ સિવાય એકલા જડવાદીના નીતિશાસ્ત્રને સ્થાનજ આપ્યું નથી; **જોઈ** અને **જોઈ** આર્યોએ ભેગાંજ રાખ્યાં છે. પાશ્ચાત્યોના ઉપયોગિતા વાદ (Utilitarian), સમાજ હિતવાદ (Altruism), કાર્યયુક્ત કારણાત્મકવાદ (Law of causation) જે આપણા કર્મ

માર્ગને મળતો છે તે, કલ્પનાવાદ (Idealism), સદાદ (Realism), કલ્પના પ્રધાન સદાદ (Idealistic Realism), અગર સંકલ્પના વાદ (Realistic Idealism), અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) સાત્ત્વ અગર સૈશ્વર કલ્પનાવાદ (Theistic or spiritual Idealism) ઇત્યાદિ તમામ વાદોનો વેદાન્તમાં સમાવેશ થાય છે. કારણ કે મંતર તત્ત્વજ્ઞાન અગર ધર્મો પ્રાણી માત્ર ઉપર 'અધુભાવ' રાખવાનું કહે છે ત્યારે આર્ય વેદાન્ત શત્રુ તથા મિત્ર એમ સર્વને 'પોતા રૂપજ' ગણવાનું કહે છે; કેમકે એકજ બ્રહ્મ સર્વ વ્યાપી છે. મતલબ કે આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અગર ધર્મને બીજેથી શિખવા જેવું છેજ નહિં.

ટુંકમાં સમજવા માટે પાશ્ચાત્ય જડવાદી, અગર મામાન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં દેખાતા નાસ્તિકના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય.

૧ દેવજ નાસ્તિક.

જડ પદાર્થો નિત્ય છે અને ચેતન તે જડ પદાર્થોમાંથી યાંત્રિક યોગથી અગર રસાયણિક યોગથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ માનનાર.

૨ અર્ધનાસ્તિક.

આ વર્ગ જગત્ ને 'દૃશ્ય' અને 'અદૃશ્ય' અગર 'ગમ્ય' અને 'અગમ્ય' એમ બે ભાગ પાડી, જડને 'ગમ્ય'માં મૂકે છે. આ વર્ગને 'પૂરુષક' અગર અગ્રણ્યપણું બતાવનાર (Agnostic) કહીએ તો ચાલે.

૩ ઉચ્ચ નાસ્તિક.

આ વર્ગ ખરો તત્ત્વજ્ઞાની છે. આ વર્ગ ઘણી શોધખોળો કરે છે અને જનસમૂહ માટે અથાગ પ્રેમ રાખીને શ્રમ લે છે. આવાં કારણોથી તેમનામાં ઘણા મતભેદો પડ્યા છે અને હજી પણ પડ્યા જાય છે: તે પણ મુખ્ય વર્ગ બે ગણીએ તો ચાલે. એક 'બાહ્યપદાર્થ અસ્તિત્વવાદી' અને બીજો 'વિજ્ઞાનવાદી' પ્રથમનો વર્ગ સૃષ્ટિને દેખે છે તેવીજ માને છે, અને બીજો વર્ગ કાંઈક જ્ઞાન અને ધર્મ ઉપર જાય છે. તે કહે છે કે સૃષ્ટિ એ માત્ર માણસની કલ્પના છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના તટસ્થેશ્વરના કરમાનથી તેમનું સમાધાન કેમ થાય ?

ઉપરની એકંદર હકીકતથી દેખાશે કે ખુદ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ ઉત્કાંચિના

નિયમને અનુસરીને આગળ વધી વધીને જેવટ વેદાન્તના ધોરણ ઉપર આવ્યા ત્યારે ચિથર થયા અને તેમનું સમાધાન પણ થયું. જડવાદ અને તેનાં તત્ત્વો હાલ યુરપમાં દેખીને યુરોપ અગ્રમ જાય છે ને પ્રાચીન આર્યોમાં હતાં ને તેજ કાળાન્તે વિપાક પામીને સ્વરૂપાન્તરમાં પાશ્ચાત્યોમાં પ્રકટયાં છે એમ આગળ બતાવી ગયા છીએ તેથી હવે કહેવા હરકત નથી. **સ્પેન્સરનું** 'અસેય' પાયા વગરનું હોવાથી ઉડી ગયું અને ઉપનિષદનું **નેતિનેતિ** આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહ્યું છે. વેદાન્તનો ડંકો આખી સુધરેલી દુનિયામાં કંઠેકંઠે વાગે છે. આર્યોએ પ્રાચીનકાળમાં દુનિયાને જ્ઞાન આપ્યું હતું તેજ આર્યો પાછા યુરપના જડવાદને પ્રકાશ આપે છે. આ વિજય દિગ્વિજય જેવોજ છે. અરબસ્તાનના પવિત્ર ખલિફા તરફથી એલેક્ઝાંડ્રાના પુસ્તકાલયનો નાશ થયો નહિ હોત અને બાકીસાકીનો પવિત્ર પોપના હાથે નાશ થયો નહિ હોત તો સા. શ્રી મણીલાલ નલુભાઈ કહે છે તેમ યુરપ ઉપર કાંઈક વહેલો પ્રકાશ પડ્યો હોત, ખેર. મોડો વહેલો પણ પ્રકાશ પડ્યો એટલે સંતોષ માનવો જોઈએ. યુરપનાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાન આર્ય પદ્ધર્શનોમાં સમાઈ જાય છે. તે લોકને આપોઆપ સ્ફૂર્ણા થઈ હોય એમ માનવા કરતાં આર્યના સંસર્ગથીજ થઈ છે એમ સાબીત થઈ શકે છે. તેમાં પણ હાલની ચેતનની સ્ફૂર્ણા તો પ્રત્યક્ષ આર્ય સમાગમનું ફળ છે એતો સ્પષ્ટજ છે. આર્યશાસ્ત્રોનાં અગણિત પુસ્તકો અંતુની આદશાહો તથા સુખાઓથી નાશ પામ્યાં એ નુકસાન અતર્ક્ય છે; એ ખોટ કદી પુરાવાની નથી. ખેર ! જેટલું અચ્યું તેટલું ખરું !

પદ્ધર્શનના મુકાબલા માટે ઉપરની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની હકીકત પૂર્વરંગ રૂપે ખસ છે. પદ્ધર્શનના આરંભવાદ, પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદની ગ્રાંખી પાશ્ચાત્યોના સાહિત્યમાં દેખાય છે; પરંતુ પાયા સાથેની ઇમારત તો પદ્ધર્શનોએ જ બનાવી છે, માટે હવે આપણા મૂળ વિષય પદ્ધર્શન ઉપર આવીએ.

(૫) પદ્ધર્શનોનો સમય, ઉત્પત્તિ તથા પરસ્પરનો સંબંધ.

પદ્ધર્શનનું અવલોકન કરતાં અવલ તેની ઉત્પત્તિ તથા સમય માટે એ ખોલ જરૂરના લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું વિવેચન આગળ થઈ ગયું. હવે પદ્ધર્શન પણ તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી તે બધી હકીકત તેને લાગુ પડે છે; તો પણ દર્શનોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ ખાસ છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી તેનાં દુઃખ મટાડવા માટેજ છે. સંસાર ક્ષણભંગુર છે તથા તે ઉપરાંત વળી દુઃખમય

છે એ વાત સર્વામાન્ય છે અને દુઃખનો નાશ અગર તેમાંથી રક્ષણ કરવું એજ પુરુષાર્થ છે. દુઃખ નિવારણ એજ સુખ, માટે દુઃખના નિવારણ માટે જેને જે ઉપાય સુખ્યો તેનું તે દર્શન કહેવાયું. ક્ષણિક દુઃખોના ક્ષણિક ઉપાયો છે; પરંતુ સંસારમાં જન્મથીજ દુઃખ થાય છે, ને તે અંત સુધી રહે છે તેના નાશ માટે તાત્કાલિક અગર ક્ષણિક ઉપાય કામના નહિ પણ જેવું સતતનું દુઃખ છે તેવોજ સતતનો ઉપાય જોઈએ. આ ઉપાય તેજ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિવિધ દર્શન તેજ પડ્દર્શન છે. મહાન પંડિત મૅક્સમૂલર કહે છે કે The aim of Indian philosophy was the removal of suffering which was caused by nescience..... (Maxmuller's " The six systems of Indian Philosophy Page 140)

પડ્દર્શનોના સમયનું ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની આગળનાં હોવાં જોઈએ. કેમકે તેમાં તેમનો ઉલ્લેખ દેખાય છે, પાછી ખુખી એવી છે કે પડ્દર્શનોમાં ગીતાના સિદ્ધાંતોનું કાંઈક દર્શન થાય છે પણ તેનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. કેટલાક પંડિતો એમ અનુમાન કરે છે કે તે સમયનાં પડ્દર્શનોમાં હાલ જે ઉપસન્ન છે તેના કરતાં કાંઈક તફાવત હોવો જોઈએ, એટલે કે સહજ વિકાર થએલો મનાય છે; ને તેથી પડ્દર્શનોનો સમય ' સૂત્રો ' થયાં સાર પછી તરત અને ગીતાની અવલોકના સમય અટકળાય. શાસ્ત્રોએ એક વ્યાસને વેદના વિભાગ, પ્રભુસૂત્રો તથા ગીતાનું કર્તાપણું આપ્યું છે એટલે બીજો ઇલાજ નથી. પરંતુ વ્યાસ નામ કાળિદાસ, જનક આદિ માફક હોય તો પણ પ્રભુ જાણે. એકંદરીમાં જે વખત સૂત્રો રચાયાં અને જેને પાશ્ચાત્ય પંડિતો સૂત્રસમય કહે છે તે અરસામાં પડ્દર્શનનો સમય હોવો જોઈએ. ખરૂં અનુમાન તો એજ છે કે વેદમાં જે દર્શનોનો ઉલ્લેખ છે તે અર્વાચીન નહિ પણ પ્રાચીન દર્શનો કે જેના પત્તા નથી. જેમ કે પુરાણ પણ વેદમાં છે તે પુરાણ વ્યાસે કરેલાં કે કેમ તે પ્રશ્ન છે તેમ આ પ્રાચીન દર્શનોનું છે. (વિશેષ વિવેચન સાંખ્યના દર્શનમાં સહજ કર્યું છે.)

ઉપર પ્રમાણે પડ્દર્શનોની ઉત્પત્તિ તથા સમય માટેનું અનુમાન છે; તેથી કરીને બધાંના સમગ્ર ખ્યાલ આવવાની ખાતર એ બધાનું શરવા-તમાં એકમેકની નેમ જૈન તથા બૌદ્ધ સાથેની સામ્યનું સહજ ટુંકમાં અવ-

લોકન ફરીએ. ઉપરના ત્રણ વાદમાંથી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આરંભવાદને સ્વીકારે છે; “ સાંખ્ય ” ‘ પરિણામવાદ ’ને સ્વીકારે છે. “ યોગ ” પણ સાંખ્યનો પ્રકારાન્તર હોવાથી તેજ વાદ સ્વીકારે છે. અને વેદાન્ત ‘ વિવર્તવાદ ’ને સ્વીકારે છે. અધાનો હેતુ દુઃખ નિવૃત્તિ એટલે કે પરિણામે આત્મતિક સુખને માટે છે. પાપ પુણ્ય તથા ધાર્મિક જીવનના વિચારો સાંખ્ય, બૌદ્ધ તથા ઉત્તર મીમાંસામાં છે. મુક્તિ અગર મોક્ષના વિચાર કેટલેક અંશે મળતા છે. વૈશેષિક તથા જૈન વાદમાં જીવને કર્મ સાથેના સંબંધનું વિશેષપણે મળતાપણું દેખાય છે. તેમ ઉપરના ત્રણ વાદનું જૈન મત સાથે કેટલેક અંશે મળતાપણું દેખાય છે, ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શન કાર્ય કારણ ભિન્ન માને છે અગર કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં ન હતું એમ કહે છે. જૈન મત વચ્ચે ભાગ લે છે, અને બંને વાદ અંશતઃ સ્વીકારે છે. આત્મતિક સુખ અગર મોક્ષ અગર નિર્વાણ એમ ગમે તેમ કહો પરંતુ જીવે બ્રહ્મને જાણવું અગર જીવે ધર્મસ્વ પામવું એ બાબતમાં સનાતન આર્યધર્મ અને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મમાં બહુ રીતે સરખાં તત્વો રહેલાં છે. સાંખ્ય ને તેમાં પણ યોગને જૈન સિદ્ધાંત કેટલેક અંશે મળે છે. પુરૂષ અગર જીવનું આહુત્ય એ ખાસ મળતાપણું છે. આર્ય ધર્મની વિશાળ ભાવના જુઓ કે દુનિયામાં અન્ય ધર્મોમાં ધર્મનું સ્થૂળ રૂપ કદાપીને વ્યવસ્થા કરેલ છે ને તે બહારનો એક શબ્દ પણ નાસ્તિકતા છે, પણ આર્ય ધર્મમાં દરેક મત તથા વાદનું સ્થાન છે. સાંખ્યનો ધર્મ શંકાયુક્ત, મીમાંસાનો નકારયુક્ત, ન્યાય વૈશેષિકનો, અનુમાનયુક્ત માત્ર ઉત્તર મીમાંસામાં રૂપ છે. જ્યાં નાસ્તિક અર્થવાક્યને સ્થાન મળે ત્યાં પછી અર્ધ નાસ્તિકતા રૂપના સાંખ્ય તથા પૂર્વ મીમાંસાને સ્થાન મળે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? પડેદર્શનો પછી ગીતાએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને દૃઢ કર્યા. ગીતા ખરી રીતે ઉત્તર મીમાંસાના વેદાન્તના પ્રકાશ રૂપે છે, અને તેથી જ્ઞાન તથા ભક્તિનું અપૂર્વ સંમેલન છે.

પડેદર્શનોના સમયનું જ ન્યાં નિશ્ચિત નથી ત્યાં પછી તેમાં પ્રથમ કિયું અને પછી કિયું તેનો નિર્ણય કેમ થઈ શકે ? માટે તેના ક્રમમાં કાંઈ મહત્વ નથી. આપણે તે નિર્ણયની જરૂર પણ નથી; વેદ સર્વને માન્ય છે, અને દરેક દર્શન ઇતરનું ખંડન મંડન કરે છે એટલે ક્રમનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ માટે આપણે જે ક્રમ મૂક્યો છે તેમાં ખાસ હેતુ કાંઈ નથી. વેદ એટલે કે ‘ સંહિતા ’ ‘ બ્રહ્મણ્ય ’ ‘ આરણ્યક ’ અને ‘ ઉપનિષદો ’ ઉપનિષદો એક રીતે ‘ બ્રાહ્મણો ’ ભાગ ગણાય છે) એ બધું વેદ અગર શ્રુતિ કહેવાય છે; તે શ્રુતિનાં દર્શ-

ન કેવી રીતે કરવાં તે બદલનો વિચાર તેજ પડ્દશન છે, શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવનો પરિણામ તે દર્શનો છે. વળી આશ્ચર્ય જુઓ કે ઉપનિષદમાં પણ દર્શનોનાં દર્શન થાય છે. **એતાશ્વરોપનિયદ્માં છે કે તત્કારણં સાંખ્ય યોગાચિગમ્યમ્** । હવે ક્રમ માટે પરિશ્રમ કરવામાં કોઈ અર્થ છે ?

આપણે શરૂમાં **આર્વાક** લઈશું કેમકે ઇતર તમામ દર્શનોનો તેના પ્રત્યે ખાસ કટાક્ષ છે. એટલે કે દર્શનોની શરૂવાતજ તેમાંથી થઇ એમ કહેવા હરકત નથી. વળી **આર્વાક**માંજ પડ્દર્શનોનું દર્શન થાય છે એટલે લગભગ બધાંજ પ્રાચીન છે અને ક્રમ કિંવા કાળની મર્યાદા બહાર છે એમ માનવા હરકત નથી. જેમ ઇશ્વર, અને સૃષ્ટિ અનાદિ છે તેમ વેદ તથા તેનાં દર્શનો પણ અનાદિ છે; માત્ર સમય પરત્વે કાંઇક ફેરફાર હોઇ શકે.

પડ્દર્શન સમજવા માંડ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું સહજ દિગ્દર્શન કયું; તેમ હવે આર્વાક તથા પડ્દર્શનોનું અવલોકન કરીશું; બાદ ધર્મોનું અવલોકન કરીશું; તે કાંઇ ખાસ પ્રમાણભૂત લેખ તરીકે નહિં પરંતુ હાલના જમાનામાં દરેક બાબતનું સરળપણે અને ટુંકમાં સમજવાની પ્રવૃત્તિ છે તેને અનુકૂળ આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. બાકી દરેક બાબતમા પ્રમાણભૂત ગ્રંથો મોજૂદ છે તે ગ્રંથો ખાસ અભ્યાસી માટે છે, અને આ એકંદર સારરૂપે નિરીક્ષણ તો માત્ર આનંદના લેશની એક લહર છે, અને મારા જેવા સાધારણ વર્ગને માટેજ છે. માટે તે ધોરણે પ્રથમ **આર્વાક**નું દર્શન કરીએ. **દુર્જનં પ્રથમં લંબે સજ્જનં તદ્વન્તરમ્** । **આર્વાક** અમારા હિસાબે દુર્જન છેજ નહિં કેમકે સંસારની આર્થિક સંપત્તિમાં દરેક ચીજને સ્થાન છે; તો પણ વ્યવહારપક્ષમાં જનસમાજ **આર્વાક**ને દુર્જન કહે તો તેમાં રોષ કરવા જેવું નથી. **આર્વાક** મહાત્મા હોતો અને તેણે ચલાવેલા પંથમાં રોષને તો અવકાશજ હોઈ શકે નહિં, માટે દુર્જન કહો કે મહાત્મા કહો જેમ મરજી, પણ પ્રથમ નંબર **આર્વાક**ને આપીને તેનાં દર્શન કરીશું.

ઉપર કહ્યું છે છતાં ફરીવાર કહેવાનું કે આ પુસ્તકે પૂણે આધારભૂત ગ્રંથ તરીકે બનાવવાનો હેતુ નથી ને તેથી કરીને દરેક દર્શન માંડ તે બદલનાં ખાસ પુસ્તકોમાંથીજ માહિતી મળી શકે. આપણા કામ માટે તો સમગ્ર ધર્મનું દર્શન કરવા બેશું એકંદર સિંહાવલોકનના સ્વરૂપમાં દર્શનોનું બહાર-યાજ દર્શન કરીશું.

(૬) ચાર્વાક

આ મતનો મૂળ આચાર્ય બૃહસ્પતિ નામનો બ્રાહ્મણ છે. આ બૃહસ્પતિ તે દેવોના આચાર્ય નહિં પરંતુ ઉપહાસમાં તે નામ તેને મળ્યું હોય એમ લાગે છે. તેના શિષ્ય ચાર્વાક ચાર્વાક મત ફેલાવ્યો. વૈદિક ધર્મમાં વિકાર થઈ કેવળ યજ્ઞ આદિ કર્મોમાંજ પુરુષાર્થ રહ્યો બાકી દૈવવાદ ઉપર અંધશ્રદ્ધા થઈ તેને પરિણામે લોકો પુરુષાર્થહીન થવા માંડ્યા તેવા સંન્નેગોમાં આ મતને પ્રસરવા તક મળી હશે એમ લાગે છે.

ચાર્વાકની પ્રવૃત્તિ જોતાં સહજ અનુમાન થાય છે કે અનાદિ કાળથી માણસનો સ્વભાવ, સ્થળ સમયને લઇને જેવો ને તેવો ચાલ્યો આવે છે; માત્ર સંન્નેગોને લઇને ભેદ દેખાય છે. પડ્દર્શનોએ વેદનો આધાર લઇને તેના ઉપરજ ઇમારતો બાંધી છે એટલે તે હજી ઉભી છે; પરંતુ આ સ્વતંત્ર મગજના ચાર્વાકે તો સ્વતંત્રતા નહિં પણ સ્વછંદાઇનો પૂર્ણ દહાવો લેવા માટે વેદની અગર કોઈની પણ પરવા રાખી નથી. તેને તો ‘અધન’ નામજ માન્ય નથી. અરે જોતાં વેદના અર્થ કરવામાં વિદ્વાનોએ ગુચ્ચવડો કરી નાંખ્યો છે; અગર એમ માનો કે વેદ એક મહાસાગર જેવો હોવાથી, તેમ અનંત કાળનો હોવાથી તેમાંથી અનેક મુદ્ર તથા સમુદ્રધાનીઓ થયાં છે. ચાર્વાક જાતે બહુ વિદ્વાન હતો. ક્ષત્રિયોની રાજસીવૃત્તિને અનુકૂળતાવાળા, તેમ તે લોકોએ ખાસ કરવાના, તે સમયની ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ અગર તેના ઉપભોગ માટે, અશ્વમેધાદિક યજ્ઞો તથા ચિત્ર વિચિત્ર તાંત્રિક ક્રિયાઓ ઉપર ચાર્વાકને ગુસ્સો આવ્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? હવે વેદને સમજવામાં કેાની ભુલ, એ વિષે નિર્ણય કરવામાં આજ હજારો વર્ષો કેટલી મુશ્કેલી આવે તેનો ખ્યાલ કરવોજ બસ થશે. અનેક યુગોની હડીકત વેદમાં હોવાથી લાખો કરોડો વર્ષની સ્થિતિનું દર્શન છે ને તેથી વેદના અર્થનો અનર્થ ઠેક ચાર્વાકના કાળથી તેમ તેની આગળ તથા પાછળથી પણ થતો આવ્યો છે. રાવણ (પછી તે ગમે તે રાવણ હોય) સાયણ, મહીષર, ઉવટ, કર્ક આદિનાં ભાષ્ય છે. ભાષ્યકારો બધા અર્વાચીન હોવાથી પ્રાચીન કાળની કલ્પના અગર તર્ક કરવામાં કદાચ ગોથાં ખાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તે વખતના વ્યવહારનું રહસ્ય સમજવામાં ન્યૂનતા રહે એ સહજ છે. વેદ જો કે, અતિ પ્રાચીન તથા અનુપમેય છે તો પણ વ્યવહાર માટે કુરાન અગર બાઈબલ સાથે તેનો મુકાબલો કરીએ તો સામાન્ય ગુણ ત્રણેમાં એ છે. કે તેમના

વિરૂદ્ધનો એક બોલ પણ નિરર્થક છે, અને તેથી ખુબી માત્ર તેનો અર્થ કરવામાંજ છે. તે વખતની પ્રચલિત ભાષાથી બતાવેલું રહસ્ય શેષી કાઢવું અને જમાનાને બેસતું કરવું એજ પુરુષાર્થ છે. આવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ સવથી પ્રાચીન વેદ હોવાથી તેનું રહસ્ય સમજવું એ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે, અને તેથીજ વેદને શસ્ત્રે.એ સ્વતઃસિદ્ધ કહેલો છે, અને તેથી તેને પુરાવાની અગર ન્યાયના બળની અપેક્ષા રાખી નથી. વળી કેટલાક વિદ્વાનોએ શોધ કર્યો છે, અને તે બદલનું વિવેચન આગળ થઇ ગયું છે, કે કુરાન તથા બાઇબલ પણ વેદનાં બાળક છે, માત્ર તે અધિકારીને ગમ્ય છે; કારણ કે તેમાં પણ ગૂઢ અર્થ રહેલા છે. આ પ્રમાણે હોવાથી વેદને મૂળ પ્રમાણ ગ્રંથ ઠરાવેલો છે.

આગળ કહ્યું છે તેમ વેદ એટલે મૂળ અને મુખ્ય “ સંહિતા, ” ને પછી “ બ્રાહ્મણ, ” ને તેના પેટામાં “ આરણ્યક ” તથા “ ઉપનિષદ. ” સમજવાનાં છે. આ મૂળમાંથી કદું બનેલો વિસ્તાર વધ્યો. તેમાં વેદનાં છ અંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ), ચાર ઉપાંગ અગર ઉપવેદ (આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, અને સ્થ.પત્યવેદ એટલે કે વિશ્વકર્માનું શિષ્યપશુ.ત્ર), પદ્ધર્શન, સ્મૃતિઓ, સૂત્રો, ભાષ્યો, તંત્રો, પુરાણો તથા ઉપપુરાણો. આ મુજબ વેદની પેઠી ચલી આવી છે. તેથી આ બધો સમૂહ મૂળ વેદના ખુલાસાકરૂપે તેની પ્રજા હોવાથી વેદજ સમજવાનો છે. ભાષ્યકારોએ ગાંધ કરવામાં કવચિત્ ઘોટાળો કરી નાંખ્યો એમ આગળ કહી ગયા છીએ. આ આક્ષેપની પાછી કાળે કરીને ઉત્ક્રાંતિ ચાલી અગર વાસ્તવમાં કદીએ તે વિકાર થયો; અને વિસ્તાર વધનાં વધનાં હમણાં હમણાં તે શીમાંડા ચાતરફ ઓળંગાઇ ગયો છે એમ કહેવામાં કાંઇજ અનિશયે કિત નથી. વિષયાસક્ત પામરોને તેમાંથી ધીમે ધીમે નિવૃત્ત કરવા માટેજ વેદ કર્મો બતાવે છે તે વાસ્તવમાં નિષેધરૂપે છતાં વિધિરૂપે મનાયાં એજ મોટી ભૂત. સ્થળ, સમય તથા રૂચિ પરત્વે વેદના આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાંજ અનર્થ થએલો, અને તેને અંગે વિષયોમાં રંગાઇ ગએલા હુમેલા ને તેથી યજ્ઞાદિ ક્રિયા જેમને ધણી પ્રિય હતી તેવાઓ અ. સ્પૂળ રૂપના મે.હથી અંગ્રાઇ ગયા, અને અતે એવી બુગુપ્સિત ક્રિયાઓ ચાલી કે ચાર્વાક જેવા સ્વતંત્ર મગજના વિદ્વાનને ગુસ્સો આવે તે કાંઇજ અ.શ્વર્થ નથી. આ અર્થનો અનર્થ થએલો દેખાય છે તેનો ઉપાય એકજ છે; તે એ કે આ ટીકાકારો કરતા પ્રાચીન વેદાગના કર્તા, તથા તેથી પણ પ્રાચીન “ બ્રાહ્મણોના ” ક્ષેત્રમાં કાંઈક શોધબોળ કરવી

જોઈએ કે જેથી કાંઈક વિશેષ પ્રકાશની આશા રહે. વેદના પ્રકાશના સાહસ માટે આ તમામની જરૂર છે. હવે જુઓ કે “ઐતરેય,” “શતપથ,” “સામ” અને “ગોપથ” “આદિ બ્રાહ્મણો”માં કવચિત્ ખુલાસા દેખાય છે તે ઉપરાંત ચાન્દક આદિ મુનિઓએ વેદનાં વ્યાખ્યાન કર્યાં, વેદાંગો રચ્યાં તથા પડ્ધર્શનો રચ્યાં તેમાં પણ પ્રમુખોપાત્ ખુલાસા દેખાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત તથા ગીતાજીમાં વેદનાં કર્મોનું રહસ્ય ઉત્તમ સમજાવ્યું છે. રજોગુણ તથા તમોગુણ વાળાને કાંઈક કાયદામાં કાયવા ખાતર વેદની પુષ્પિત વાણી છે, તેનો હેતુ વિધિનો નથી પરંતુ પરિણામ પ્રત્યક્ષ ખતાવીને નિષેધના હેતુ માટે છે. સ્વર્ગ મળ્યા પછી શ્વય ખતાવ્યું છે ! આને વિધિ કે નિષેધ ? હાલના સ્વરાભ્યના તત્ત્વ વેત્તાઓ અસ્પર્શને સ્પર્શ કરવા ફરજ પાડે છે તેવું કોઈ આર્ય શાસ્ત્રમાં નથી. જેનાથી ન રહેવાય તેને માટે ના ઇલાજે રસ્તો કાઢ્યો છે. પરંતુ આગ્રહ નથી, ત્યાં પછી દુરાગ્રહ તો ક્યાંથી હોય ? કુંગળી લસણ માંસ મધ વિગેરે નહિ વાપરનાર માટે ખાવાની અગર ‘સ્પર્શ’ કરવાની ફરજ નથી. મરજી વિરૂદ્ધ ફરજ પાડવાનું તત્ત્વજ્ઞાન તો સ્વરાભ્યના તત્ત્વજ્ઞાનીઓજ ખતાવે છે ! શાસ્ત્રનું રહસ્ય નહિ સમજવા છતાં ખોટો ડાંગ કરવા તેનો પરિણામ વિનાશ સિવાય શો આવે ? પતિવ્રતા સ્ત્રીને પર પુરૂષને સ્પર્શ કરવાની ફરજ પાડીને પાતિવ્રત્ય છોડવવા જેવું આ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાતું નથી શું ? જે ન્યાયોમાં નાતરાં તથા પુનર્વિવાહ નથી થતાં તેમની પાતિવ્રત્યની વ્યાખ્યા જુઓ; જે શ્વરો વિગેરેમાં નાતરાં તથા પુનર્લગ્ન થાય છે તેમની મુદ્દતી કરાર જેવી પાતિવ્રત્યની વ્યાખ્યા જુઓ; મહાબારના નાયરની વિચિત્ર વ્યાખ્યા જુઓ, એન્ડેમેનના ટાપુની, યુરોપીઅનોનાં મોટા પાયા ઉપરના ચાહ વિગેરેના બગીચા—“પ્લેન્ટેશન” માં વસનારાં વિગેરેની, તથા ફીજી ટાપુમાં વસનારાંની જુઓ, આઇસલેન્ડ ટાપુમાં જુઓ, યુરપના મહાન વિગ્રહ પછીનાં સરકારે ઠરાવેલાં “યુદ્ધનાં બાળકો” War children વાળી વ્યાખ્યા જુઓ, સુધરેલા પાશ્ચાત્યોના સુધારાવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની તથા તેમના હિંદી મૂર્તિપૂજકોની અને અતે મહાન તત્ત્વવેત્તા ઓક્સફોર્ડના પાતિવ્રત્ય માટેની તિરસ્કારની લાગણી વાળી વ્યાખ્યા જુઓ. સ્વરાભ્યના રઘવાટમાં આવી ફરજે પાડીને ધર્મનો સદંતર નાશ કરવાનો હેતુ તો નેત્ર-ઓનો કેમ હોઈ શકે ? ફરજીયાત કાર્યમાં પછી યશ અગર જય સી રીત મળે ? અસ્તુ. ઇશ્વર ઇચ્છે. પાછા ચાર્વાક તરફ ચાલીએ.

યજ્ઞોને કેવળ સ્થૂળમાં લેનાં ત્રણ પ્રકારના છે. પાક્યત, હવિષ્યત, અને

સોમયજ્ઞ. દરેકના વળી સાત સાત પ્રકાર છે. પાક્યજ્ઞમાં અન્ન આદિ હોય છે; હવિર્થજ્ઞમાં દહિં, દુધ, ઘી, પુરોડાશ વિગેરે પિષ્ટકની આહૂતિઓ અપાય છે; અને ત્રીજા સોમયજ્ઞમાં ‘ સોમ ’ની આહૂતિ કહેલી છે, અને તેમાંજ પશુ-હિંસા આવે છે. આ યજ્ઞો સંસ્કાર* માટે છે, પરંતુ તેમાં પણ અશ્વમેધ+ નથા રાજસૂય યજ્ઞો જેવા મહાન યજ્ઞો કેવળ સકામ અને તે પણ મોટા રાજાઓએ કરવાના છે, અને તેમાંજ પશુ હિંસા છે. રાજ્ય લોભના અંગે મુઘરેલા હાલના જમાનામાં પશુ હિંસા તો શું પણ અથાગ મનુષ્ય હિંસા જોષ્ટ્રએ છીએ ત્યાં પ્રાચીન પશુ હિંસા કાંઈ વીસાતમાં નથી. મનુષ્ય હિંસાની પ્રવૃત્તિ માટે પશુ હિંસા પ્રારંભમાંજ જરૂરી છે; “ માકણુ મારે તે માણસ મારે. ” દશેરાની સ્વારીના પાડના વધ જેવું છે.

આ હિંસક યજ્ઞોમાં નરમેધ ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે. કાંઈ પણ જાતની કામના, તેમાં ખાસ રાજ્ય લોભના અંગે નરમેધ દેખાય છે. પાશ્ચાત્યો અને તેમાં પણ પવિત્ર પાદરી આ ઉપરથી હિંદુઓને, માણુ-અને ખાનારા (Canibals) છતાંદિ આંદો આપીને દેશ પરદેશમાં વગોવે છે. સ્કેન્ડિનેવિયાની પ્રાચીન પ્રજાઓમાંથી સુ (Su-Yueh or Jit) જાતના લોક નરમેધ ખાસ કરતા હતા એમ નિકળે છે. તેમ જોલ નથા પ્રિટનના સેંદિટ લોકો (Celts or Gtals) પણ નરમેધ કરતા હતા. (કર્નલ ટોડનું રાજસ્થાન ભાગ ૧ પાનું ૬૩ ૬૬ જુઓ.) આ સેંદિટક ડુધડો સ્ત્રિયામાંથી આવ્યા અને નરમેધ લાવ્યા એમ કહેવાય છે.

વેદની પ્રાચીન ભાષાને હાલની ચાલતી ભાષા લાગુ કરીને અર્થ કરવામાં મોટું ભ્રમ છે તે તેથી કેવળ સૂત્ર અર્થ કરવા હોય તો પ્રલાજ નથી. સૂત્રમ અગર યોગિક અર્થના સંબંધમાં હવે પછી એ અગ્નર કહીશું. પરંતુ સદજ

* દિજ (આહાણુ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય)ના સંસ્કાર પચીસ છે તેમાંથી સોળ મુખ્ય છે તે નીચે મુજબ. (૧) ગર્ભાધાન, (૨) પુસવન, (૩) સીમંત, (૪) જાતકર્મ, (૫) નાલચ્છેદન, (૬) નામકરણ, (૭) નિષ્ક્રમણ, (૮) અન્ન પ્રાશન, (૯) કર્ણવેધ, (૧૦) યૌવન, (૧૧) વિદ્યારંભ, (૧૨) ઉપનયન (૧૩) વેદાધ્યયન, (૧૪) સમાવર્તન, (૧૫) વિવાહ, (૧૬) અંત્યેષ્ટિ.

+ આર્હિક સમુદ્ર તરરહની જર્મન પ્રજાઓનો ‘ હિઅલ ’ (Hi-nal or Hi-nel) નામનો મહોત્સવ તેજ હવ-અશ્વમેધ.

તર્ક મહોવાડતાં એમ લાગે છે કે રાક્ષસો-માણુસને મારી ખાનાર જૂના વતનીઓ-માં આ 'નરમેધ'ની ક્રિયા સ્થૂળમાં હોવી જોઈએ. આ રાક્ષસોના નાશને અર્થે તેજ નરમેધનો ઉપયોગ થયો હોય તો પણ વાસ્તવિક દેખાય છે. અમેરિકા આસ્ટ્રેલિયાના 'લિંચિંગ' (Lynching) જેવો પણ કદાચ આ નરમેધ કેમ ન હોય ? 'લિંચિંગની' ક્રૂરતા અને અમાનુષિકતા જરા વધારે દેખાય છે; તેના અંગે આસ્ટ્રેલિયામાંથી મૂળ વતનીનું મૂળ ગયું અને અમેરિકામાં નષ્ટપ્રાય જેવું છે. પવિત્ર કામળ પાદરીના પરિશ્રમ તથા કૃપાથી આ પ્રાચીન પ્રજાઓ ટુંક મુદતમાં નિર્બીજ થઈ નિર્વાણ પામી, અને હિંદુસ્થાનમાં હજારો લાખો વર્ષ થયાં પરંતુ પ્રાચીન પ્રજાઓ હજી પણ અસ્તિત્વ તથા મનુષ્ય જાતના હક ભોગવે છે. અંત્યજોની ઉન્નતિ માટે આ કૃપાના સાગરો બહુ ઉમંગ ધરાવે છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ જુઓ કે આવી 'કટલી પ્રાચીન અગર અર્વાચીન પ્રજાઓની તેઓશ્રીના હાથથી ઉન્નતિ થઈ છે ? અગર મોક્ષ પામી છે ? " કાજી કયું દુબલે " તો કહે " સારે શહેરકી શીકર " આ ન્યામથી આ ભોજા વિક્રમના અવતારોને પૃથ્વીના લોક માટે એટલી દયા છે અને નરકમાં જતા બચવવાને-પોતે ક્યાં જવાના છે તે પ્રભુ જાણે-એટલા શીકરમંદ છે કે આ બીચારી પ્રાચીન મૂળ પ્રજાઓનો તો 'નરમેધ'ના શસ્ત્રથી નાશ કરીને મોક્ષ અપાવ્યો. માત્ર જે જરા જખરી પ્રજાઓ હતી તેજ ટકી રહી. આયોનો નરમેધ ઘણું કરીને નિર્દોષ માટે ન હતો. ખુશીના સોદા પણ થતા હતા. બીજી રીતે તર્ક કરતાં જંગલી પશુવત રાક્ષસોને શિક્ષાનાં રૂપક પણ આ નરમેધ કેમ ન હોઈ શકે ? સ્થૂળ માટે આ પ્રમાણે અનેક ખુલાસા છે. બાકી જો કેવળ દ્રવ્ય માટે, અગર લોભ માટે, અગર દેશ માટેના નિર્દોશના નરમેધ જેવા હોય તો લાંડન, પારીસ, વિગેરે મોટાં શહેરોમાં, તેમ ખાસ ન્યૂયૉર્ક તથા ચીકેગોમાં હમણે થાય છે તેવા પ્રકરના રૂપાંતરમાં હજી પણ કોઈ વામમાર્ગી હિંદુસ્થાનમાં કરતો હોય તો પ્રભુ જાણે. વળી નાનપણથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે 'મંમદ' નામની દવા માટે અરબસ્તાન ધરાવે વિગેરે દેશમાં નરમેધ થાય છે. તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ કોઈ રાક્ષસો મનુષ્યો કરતા હોય તો તે પણ પ્રભુ જાણે. જરા પાછળ જઈને તપાસો તો કુએડના નરમેધનો ખ્યાલ કરો. તે વખતના કૂર ખ્રિસ્તિઓ માટે શું કહેવાય છે ? ઈંગ્લાંડના ખુદ પહેલા રીચર્ડ રાજા માટે શું કહેવાય છે ? પાછી કુદરતની મળ જુઓ કે તેજ કૂર ખ્રિસ્તિઓ જે મુસલમાનનાં સંસ્કર્મથી મુખર્ચા ! કે નરવાહુસ્થાનના પ્રસંગો પણ શું કહે છે ? તેમ હમણાંની સુરખની

અદવાસ્યગિમાં જન્મીને માટે શું કહેવાતું હતું ? મુઝામાંથી પણ ખોરાકનાં સત્વો કાઢવાની વાત ચાલી હતી કે નહિ ?

ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતું હોય તો ઇસ્લામી મઝહબમાં અલી, સાહેબે પોતાના દીકરાનું બળિદાન આપ્યું હતું; ને તેજ ' ઇદ. ' એ પ્રમાણેજ હિંદુ-શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. તેજ રહસ્યદર્શક પયગંબર કાઠરે પોતાના દેહનો નરમેધ કર્યો હતો; પરંતુ લોકોને સ્થૂળ નરમેધ બધ કરવા માટે પોતાની હયાતીમાં " માનવ પ્રાયશ્ચિત્ત " Atonement—ની ખાતર, ઘેટાં ' Scape goat ' રાખવો પડ્યો હતો. હજી પણ Scape goat કેવા અર્થમાં વપરાય છે તે જુઓ. આ પયગંબરે મનુષ્ય વધની કદપના કાઢી તો નંખાવી, પરંતુ રક્તમાં હજારો વર્ષનાં વારસાદનાં તત્વો હોય તે ક્યાં જાય ? આ અંકુર પાછાં " ઇન્કિબેશન "માં પાંગર્યાં, અને પ્રકારાન્તરે પ્રસંગોપાત્ત પાંગરે છે, તેમાં પણ બીજા ધર્મ વાળાઓ સાથેના પ્રસંગમાં તો આખા દેખાય છે. વળી હાલ પણ વિશ્વાયતમાં જેને ' ટેસ્ટ (Taste) કહે છે તેમાં આવાં રક્ત જોવામાં આવે તેવા પ્રસંગો પણ ખાસ છે. ભાષામાં પણ ' રક્ત ' વગર ન ચાલે ! સારી કામળ ચીજમાં પણ ' રક્ત ' ખરૂં. શુભાખ્યા કુલનો તારીફ કરવી હોય તો પણ Bloody good rose બોલાય ! શું રક્ત ઉપરનો પ્રેમ ? ચાહુદીઓથી ' મનુષ્યબળિદાન 'ની કદપના કાઢવા જેહોવાએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ અફળ થયો નહિ.

પાછા હિંદુસ્થાનના યજ્ઞો તરફ વળીએ. સ્થૂળમાં અર્થ લેવો હોય તો પણ શાસ્ત્રની મગ જુઓ કે જેમ હિંસાનો પ્રત્યક્ષ વિધિ દેખાય છે તેમ માત્ર ' સ્પર્શ 'નો વિધિ પણ કહેલો છે. આ વિધિનું નામ ' ઉત્સર્ગ ' છે. આ વિધિના ખુલાસામાં " કાત્યાયન સુત્ર "ના વૃત્તિકર કુર્કિઆર્થ એક શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને કહે છે કે " માત્ર પર્યાજ્ઞિહુત કરીને કર્પિજન પક્ષીની માફક ત્યાગ કરવો, " એટલે કે આ યજ્ઞ અગર બીજા કોઈ પણ યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ હિંસાની આગ્રહ પૂર્વક અપેક્ષા શાસ્ત્રે રાખીજ નથી. જે દ્રવ્યો અમિ મારફત આકાશમાં જઈ દેવોનો ખોરાક થઈ દેવત્વ પામે છે તે પાછાં પૃથ્વી ઉપર વૃષ્ટિ વિગેરે અનેક રૂપમાં આવીને બદલો વાળે છે !

આ પ્રમાણે સ્થૂળ અર્થ થયો, પરંતુ શબ્દાર્થ કરતાં પણ તેનો ભાવ સમજાવવાની વધારે જરૂર છે. કોઈ મૂર્ખ માણસને જનાવર કહેવામાં આવે તો શબ્દાર્થ લાગુ થઈ શકે નહિ પણ તેનો ભાવ એટલે કે " યોગિક "

અર્થ અગર “લાક્ષણિક” અર્થ લેવો જોઈએ. વેદના મંત્રોના પણ “યોગિક” અર્થ કરવાના છે. સનાતની શાસ્ત્રીઓ હાથ પણ કહે છે કે વેદના મંત્રોમાં ગર્ભિત તંત્રો પણ છે. આ ધોરણે ‘યજ્ઞ’ નો ભાવાર્થ સૂક્ષ્મ અગર માનવ દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રમાં જોતાં સ્થૂળના યજ્ઞમાં આત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું રહસ્ય છે. વાસ્તવિક યજ્ઞમાં નો યજ્ઞમાને ઈશુષ્વિસ્તે કર્યું તેમ પોતાના શરીરનું જ અગ્નિદાન આપવાનું છે; પરંતુ તેમ કરવાથી યજ્ઞજ્ઞ પૂર્ણ તથા સિદ્ધ ન થાય તેથી પ્રતિનિધિ રાખીને ‘ઉત્સર્ગ’ કરવાનો વિધિ કહેલો છે; એટલે કે જ્ઞાનનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ છે. **નરમેષ અગર પુરુષમેષ** માટે “પુરૂષસૂક્ત” ના “પુરૂષપથ” ના યજ્ઞમાં કેટલું રહસ્ય છે તે જરા જુઓ. સ્થૂળ નાશવંત શરીર ઉપર આસક્તિ નહિં રાખતાં સૂક્ષ્મતત્ત્વ બ્રહ્મ ઉપર રાખવાનો સ્પષ્ટ બોધ છે. ગીતાના યજ્ઞમાં દ્રવ્યયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ તથોયજ્ઞ આદિ ઘણા યજ્ઞો કહ્યા છે તેનો સ્થૂળ અર્થ કેવી રીતે કરશો ? વળી ગીતાના યજ્ઞમાં અર્પણુ તે બ્રહ્મ, હવિ તે બ્રહ્મ, અગ્નિહોતા બ્રહ્મ, જવાનું સ્થળ પણ બ્રહ્મ, આમ **બ્રહ્મ કર્મ સમાધિ** કહેલી છે. આ યજ્ઞને પણ શું કહેશો ? પ્રાચીન કિંવા અર્વાચીન વિદ્વાનો કેવળ શબ્દને વળગતા નથી. અર્વાચીન વિદ્વાનો વળી વેદના મંત્રોના ગર્ભમાં શાસ્ત્રના આધારે અનેક અર્વાચીન શાસ્ત્રો જોઈ શકે છે અને તે સંબંધમાં બહુ બારીક તકાં કર છે. જેમકે **અશ્વ** શબ્દનો અર્થ તેજ, પ્રકાશ, એટલે કે ત્વરિત ગતિ વાચક કરે છે, જેનાથી તમે એકદમ ખૂબ દૂર જઈ શકો તે-પછી તે અગ્નિ (Heat), વિજળી (Electricity), અગર લોહ ચુંબક (Magnetism); એમ ગમે તે કહો પરંતુ એ ત્રણે પ્રકારની શક્તિ. એમ ‘અશ્વ’ શબ્દનો અર્થ નિકળી શકે છે. સ્વામી દયાનંદે ‘અશ્વવિદ્યા’ નો અર્થ આ ધોરણે કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે **મિત્ર, વરુણ, અજ, નર** આદિ વેદના શબ્દોના યોગિક અર્થ કરવાના છે. **અજ** ને ઘેટો કહેવો અગર (ત્રીહિ) અનાજ કહેવું તે સંબંધમાં મહાભારતમાં એક પ્રસંગે વાદવિવાદ સારી પેઠે કરીને હંવટ અન્નના અર્થમાંજ નિષ્પન્ન કરેલો છે. **મિત્ર, વરુણ, પૂન, દક્ષ** શબ્દો ઋગ્વેદના; અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૨ મંત્ર ૯ માં છે તેના અર્થ કરવામાં લાહોરના સાક્ષર શ્રી ગુરૂજીને ‘મિત્ર’ ને ‘હાયડ્રોજન.’ ‘વરુણ’ ને ‘ઑક્સિજન.’ અને ‘પૂતદક્ષ’ ને શુદ્ધ ચેતન (Pure energy) એટલે કે અતિશય ઉજ્જ્વલ કરેલી સિંચિત શક્તિ (Substance pure and possessed of Kenetic energy) કહી ઉત્તમ શ્રમ લીધો છે.

અર્વાચીન વિદ્વાનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે એટલુંજ નહિં પણ આગળ કહ્યું છે તેમ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ પણ તેવા અર્થ કરેલા છે. નિરૂપકારે **વાસ્ક મુનિ** કહે છે કે **કર્મ સંપત્તિ મંત્રો લેવે** એટલે કે ત્યારે ત્યારે કોઈ વેદના મંત્રથી કાંઈ અર્થ અગર કાર્ય અગર કારીગરીના કાર્ય-ક્રમ અગર પદ્ધતિનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તે પદ્ધતિ તે કાર્યની એટલે કે તે મંત્રની 'દેવતા' એટલે કે 'સૂચિકા' (Index) સમજવી. આ 'દેવતા' ના સંબંધમાં તેજ વાસ્ક મુનિ કહે છે કે **દેવો દાનાદ્યા દીપનાદ્યા દ્યોતનાદ્યા દુષ્ણાને મહતીતિઃ વા યોદેવઃ સા દેવતા** । મતઙ્ગળ કે 'દેવ' શબ્દ 'દિષ્' ધાતુથી થયો છે, તેમ કેટલીક જગ્યાપર દીપ્યર્થ 'દીપ્' ધાતુથી અગર **દુષ્** ધાતુથી અર્થ કરે છે; વળી કોઈ જગ્યામાં **દ્યુ** સ્થાનમાં વર્તમાનરૂપ અર્થનો બોધક થાય છે. આ **દેવ** તેજ **દેવતા**. આ **વાસ્ક મુનિ**ના હેતુના આધારે **સાયંભાચાર્યે** એ શબ્દનો અર્થ તોત્ર વર્ગના વિશેષણમાં પણ કર્યો છે. એકંદર પ્રશંસાના અર્થમાં પણ તે શબ્દ થઈ ગયો છે. **દાનાદિ ગુણ યુક્તઃ** તેજ 'દેવ'. પછી તે વસ્તુ ચેતન હોય અગર અચેતન હોય, સાકાર હોય અગર નિરાકાર હોય, સ્થળ-ચર હોય, નભચર હોય, જળચર હોય, ગમે તે હોય પરંતુ બધાને લાગુ પાડેલો છે. આ પ્રમાણે વેદમાં અશ્વ, શકુનિ, મંકુક, વનરૂપતિ, પાસાં, પાપાણુ અને હેવટ ઉખળમુખળ પણ દેવતા થઈ ગયા ! વાસ્તવમાં વેદના ત્રણ દેવ અગ્નિ, સૂર્ય અને વાયુ; તેના કાર્ય બેદથી તેત્રીશ થયા, અને પાછાળથી પુરાણમાં તેત્રીસ કરોડ થયા !!!

વળી જુઓ કે **ઋગ્વેદ મં. ૧૦ અ. ૫. સૂ ૫.૧** માં બ્રહ્માની પોતાની પુત્રી પ્રત્યેના વર્તનનો ખુલાસો **વેતરેય બ્રાહ્મણ** કેવો કરે છે ! બધા દેવો નારાજ થયા ત્યારે એક ભૂતવન નામનો નવો દેવ ઉત્પન્ન કર્યો. તેણે બ્રહ્માને બાણ માર્યું ને પોતે **ઘ્યાઘ** નામનું નક્ષત્ર થઈને આકાશમાં રહ્યો, અને બ્રહ્મદેવ **ઋગ નક્ષત્ર** થયા વિગેરે વિગેરે. જરા વિષયાંતરનો દોષ સ્વીકારીને પણ મૂર્તિપૂજા વેદ પ્રમાણુ છે અગર નહિં એ વિષયની ચર્ચા અપ્રાસંગિક થશે નહિં. બ્રહ્મ સમાજ, પ્રાર્થના સમાજ તથા આર્ય સમાજ અપ્રમાણુ કહે છે. આપણે એ પ્રશ્નનો અહિં નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણે તે ચર્ચાને અંગે વેદના યોગિક અર્થ પુરતું જોવાની જરૂર છે, એટલે કે શબ્દાર્થને વળગી નહિં રહેતાં રહસ્યના શોધ માટે પ્રયાસ કરીશું. વેદમાં દેવોની સ્તુતિ છે તેને મૂર્તિપૂજા કહો તો પણ તે આગળ કહ્યું

છે તેમ આર્યાવર્ત બહાર હતી તેવી મૂર્તિપૂજા જેવી નહિ, કેમકે તેવી હોવા સંભવજ નથી. પ્રથમદર્શનીય દેખાય છે તેમ વેદમાં ધણુ દેવ છેજ નહિ. કોઈ વચે હરીફાઈ નથી, નાનો મોટો કહેલો નથી, માત્ર જે રૂપની જે વખતે સ્તુતિ કરી છે તેને પ્રાધાન્યપદ અર્પ્યું છે. એક ગામના ઠાકારને, રાજાને, મહારાજાને અગર સાર્વભૌમ રાજાને સ્તુતિ કરનાર જે હોય તે મુખ્યપદ આપે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, બાકી પાશ્ચાત્ય પડિતો અગર તેમના મૂર્તિપૂજકો કહે છે તેવી જાવના વેદમાં છેજ નહિ. ખેશક બ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે, પરંતુ અમુક વસ્તુ, મૂર્તિ અગર ચિત્રનેજ બ્રહ્મ આવા વિદ્વાનો કહે એ મગજમાં પણ પેસે છે ? વેદ તો એક બ્રહ્મ ઉપરજ અવલખે છે. અનેક દેવોની સ્તુતિ માત્ર રૂપક છે, અને તેથી યોગિક અગર લાક્ષણિક અર્થ લેવો જોઈએ, એમ આર્ય બંધુઓ હમણાં સમજવા લાગ્યા છે. ગમે તેમ હોય પરંતુ આટલી લાંબી મુદતે ઇનસાફની અદાંતત ભરીને ઠરાવ કરવા સુરક્ષિત થશે નહિ. તે વખતના સંજોગોને લઈને ગમે તેવી રીતે રૂપ આલેખ્યું હોય તેમાં શું હાંસલ છે ? હાલ તો આર્યાવર્તમાં પણ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગ તથા શિક્ષણને લઈને લક્ષ્મી દેવતાજ વેદનો દેવ થયો છે. આ દેવની ઉપાસના એટલી વધી પડી છે કે ગુરૂ સાથે પણ હરીફાઈ મંડાઈ છે. ‘સોબતે અસર’ અને ‘તુકમ તાસીર’ ‘બાવો નાચ્યો એટલે બોદલી નાચી’ એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. પાશ્ચાત્યોમાં ભૌતિકશાસ્ત્રો વૃદ્ધિ પામ્યાં છે પણ તેમાં ‘લક્ષ્મી’ના શાસ્ત્ર જેટલું ભાગ્યે કોઈ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. આ દેવીની ઉપાસનાએ એક ગાંડછાનું રૂપ પકડ્યું છે, અગર એક મહાન વ્યાધિ થઈ પડ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ વ્યાધિનો ચેપ આખી સૃષ્ટિમાં હડયો છે, પરંતુ તેમાં પણ અમેરિકા, જર્મની, ઈંગ્લાંડ અને તેમનું અનુકરણ કરનાર જાપાન વચેની હરીફાઈ ધણી રસાકસી ભરેલી છે. ચંદ્રમાં સોનાની ખાણો હોય તો ત્યાં પણ આ મહાત્માઓ દોડી જવા તઈવાર છે ! હાલના જમાનાનો એક લક્ષ્મીભક્ત સુધારક સાધુ કહે કે **મઝનોચિન્મસના** સ્તોત્રમાં **ગોચિન્દ** ને બદલે **કલહાર** લેખ્યો. અમેરિકામાં તો ‘સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર’ ને ઠેકાણે ‘સર્વશક્તિમાન ડાહર’ જ ગણાય છે. ઈંગ્લાંડની લક્ષ્મીની ગાંડછા બદલ એક પ્રસિદ્ધ અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા કહે છે કે *The Saxon Materialism & narrowness* ++. આ પ્રમાણે અનેક વિશેષણો આપીને ત્યાં સુધી કહે છે કે *The Island is a roaring volcano of fate, of material values, of tariffs, of laws of repression, glutted markets, + + +* આજ

પાશ્ચાત્યોના આધુનિક દેવ અને વેદના દેવોનો મેળ શી રીતે પડે ? વેદની મૂર્તિ-પૂજા જેના તેના ભાવ ઉપર અવલંબે છે.

પાછા આર્વાક તરફ જઈએ. આર્વાકને પણ આ પાશ્ચાત્યની ગાંડછા જેવી કાંઈક ગાંડછા લાગી હોય તો સંભવનીય છે. તેણે ધર્મ અને નીતિ એમ બંનેને સાથેજ ધા કર્યા, માત્ર સંસાર ચાલવા જેટલા નીતિના નિયમને માન આપ્યું. પાશ્ચાત્ય નાસ્તિકવાદના કુહાડાના ધા સાથેના મુકાબલામાં તફાવત એટલોજ કે પાશ્ચાત્યો શબ્દ ચાલાકીથી નીતિને માન આપવાનો દંભ કરે છે બાકી વાસ્તવમાં કાંઈબેદ છે ? બેદ અગર વિશેષમાં કહો તો માત્ર દંભ ! વળી પાશ્ચાત્યમાં બળજેરી જીલમ તથા અશાસકતા છે તેવું આર્વાકમાં નહિં આર્વાકમાં નિહિલિસરો થયાજ નથી.

આર્વાકનો નાસ્તિકવાદ શૌર્યવાળો, દંભ વગરનો અને ખરા જીવનનો હતો. પાશ્ચાત્ય નાસ્તિકને ઈશ્વરની પરવા નહિં, સારા ખોટાના બદલાની પરવા નહિં, તો પછી નીતિના નિયમની શી જરૂર ? વળી વિદ્વાતામાં પણ આર્વાક ઉતરે તેમ નથી, આર્વાક શુદ્ધ, પ્રમાણિક નાસ્તિક હતો. ખરી રીતે તમામ શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ આર્વાકના ખંડનમાંજ છે. તેની વિદ્વતા એટલી પ્રખર હતી કે બ્રાહ્મણોએ છેવટ તેનાં પુસ્તકો બાળી નાંખ્યાં. હાલ પણ પાશ્ચાત્ય જડવાદ અગર નાસ્તિકવાદને કોણ પહોંચી શકે તેમ છે ? છેવટના મહાન વિગ્રહના તરસાળે શું દેખાય છે ? ખરૂં જોતાં તો જડવાદ અગર સ્વાર્થશાસ્ત્ર વિગ્રહનું મૂળ છે, બાકી દરેક પ્રજા અગર રાજ્ય ગમે તેવી સુકિતસર ખુલાસા કરે. “ જરૂર જમીન અને જોર ” લઢાઈનું મૂળ કહેવાય છે તેજ સિદ્ધાંત દેખાય છે. “ મારૂં મારા બાપનું ને તારામાં ” મારો ભાગ ” એ ન્યાય હાલ દેખાય છે. વિદ્વાનોના વિદ્વાતાભર્યા પોલિટિકલ ખુલાસાથી કોણું છેતરાશે ? આ નીતિમાન વિદ્વાનોની ફાટપુટથીજ પ્રકાશ પડે છે. દંભ ક્યાં સુધી ચાલે ? બીજાને છેતરવા જતાં માણસ પોતેજ છેતરાય છે એ વાત વિદ્વાન પણ ભૂલી જાય છે. સસલાની માફક આંખ મીચ્યાથી શું વળે ? હવે આ ખુનરેજીઓને ‘ ક્રાંતિ ’ કહો, ગમે તે કહો, પણ શાંતિ કરવા હજારો પ્રકારે શ્રમ લેવાય છે પણ ‘ બુંદસે ’ બીગડી હોજસે સુધરે ? ઈશ્વર ઇચ્છા.

વળી ખુબી જુઓ કે નીતિને માન આપવાનો દાંવા કરનાર વિદ્વાનો એકલી નીતિને વળગીને સતોષ પામ્યા નહિં ત્યારે પાછા-આગળ કહી ગયા છોએ તે પ્રમાણે-એથ અને એથના તત્ત્વને વળગ્યા. તેમાં વળી પિંડ બ્રહ્માંડ

સંબંધી ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં તત્ત્વોની સાથે પોતાનું ઊત્ક્રાંતિનું સ્વરૂપ મેળવીને ' ધણાનું ધણું સુખ ' એમ નીતિનું રૂપ કર્યું. એજબિંદે આ મતની સ્થાપના પ્રથમ કરી. પાછા સુધારા વધારા ચાલ્યા. ચાંડા, બાળક, દરદી, રાજકીય પુરૂષ, મિથ્યા પૂજનાર, બાપારી, શત્રુ, ચોર, વકીલ વિગેરે માટે અપવાદ થયા. મિલ પણ તેજ ધોરણે કબુલ રાખે છે. શ્રીન આગળ વધીને ' સુખ ' ને બદલે ' શ્રેય ' ઉપર ગયાં, અને એન, વેબુલ વિગેરે પાંડિતો પણ લોભ મૂલક હલકી વૃત્તિઓના ત્યાગ સુધી પહોંચ્યા; એટલે કે શુદ્ધ-ધર્મ વગરના- નીતિશાસ્ત્ર ઉપરથી આ જડવાદી પાંડિતો ધર્મની ચેષ્ટા કરવા જતાં પોતેજ વટલાઈ ગયા ! એકલી નીતિને વળગી રહી શક્યા નહિં, પરંતુ વધી વધીને તત્ત્વજ્ઞાન, અગર વૃત્તિઓની અગર વાસનાઓની પેલી પાર સાર્વભૌમપણું અને ધર્મ નોંવા માંડ્યા. પ્રમાણિકપણે ચાલે તો છેવટ સત્યજ નિકળે !

આર્વાકનાં પુસ્તકો બળા જવાથી અર્વાચીન નાસ્તિકવાદ સાથે બરાબર મેળ લેવા માર્ગ નથી. અર્વાચીન જડવાદીને ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિકારથી જેમ ચાનક લાગી તેમ આર્વાર્તમાં આર્વાકના સમયમાં પણ થયું હતું. ઉપનિષદોનું જ્ઞાન પ્રસર્યું હતું પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રમાણે યજ્ઞ તથા આચારોમાં ગુંચવડો થઈ જવાથી શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રબળ થઈ ધણો દુરુપયોગ થયો ને તેને અતે આર્વાક પાક્યો. કુદરતની મળ જુઓ કે ધર્મચુસ્ત અને બાદશાહી રૂશિયામાંજ ' બોલ્શેવિક્ઝ્ ' પ્રકટયું અને તેવુંજ જર્મનિ તેની મદતમાં ! ને તેજ બાદશાહી જર્મનિમાં પાછું પેઠું છે. પાછી ગમત જુઓ કે તેજ જડવાદી વિદ્વાનો આ બોલ્શેવિક્ઝ્મના શત્રુ થયા અને ધર્મ તરફ વલણ બતાવે છે ! Good comes from evil દુઃખના ગર્ભમાંજ સુખ છે એમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે તે સાર્થક થાય છે. તે ધોરણે આર્વાકના ખંડન માટે તેમાંથીજ પડ-દર્શન થયાં. સુખને અતે દુઃખ અને દુઃખને અતે સુખ ! આ કુદરતનો નિયમ છે. દેવતાનો દીકરો કાલસો અને કાલસાનો દેવતા ! રાજ્યેશ્રી તે નર-કેશ્રી અને નરકેશ્રી તે રાજ્યેશ્રી. સંસારની ઘટમાળની એજ મળ છે !

આર્વાક વેદના કર્તાને ધૂર્ત, ભાંડ અને રાક્ષસો કહે છે; કર્મોને આબસુ, એદી, નિર્માલ્ય અને પશુબુદ્ધિના બાહ્યોની ઉપજીવિકાનાં સાધન કહે છે. તેથી દલીલ એવી છે કે યજ્ઞને પશુ સ્વર્ગે જતો હોય તે યજ્ઞમાન પોતાના પશુનેજ કેમ સ્વર્ગે મોકલતો નથી ? આદ્ય આદિના પણ તેજ પ્રમાણે કહી શકી છે. સ્વર્ગ સુધી બાહ્યોની મારફત મિત્રોને મોકલે, પહોંચતો હોય

તો બીજું મળતું બેશીને નીચેના મળવામાં બ્રાહ્મણ જમાડવાયા તમને તૃપ્તિ થવી જોઈએ. મુસાફરીમાં ભાતાની પછી પછી શી જરૂર ? ભસ્મીભૂત થએલો દેહ ચાર તત્ત્વ (પાંચ તત્ત્વોમાંનું 'આકાશ' તત્ત્વ ચાર્વાક સ્વીકારતો નથી) માં મળી ગયો પછી પાપ, પુણ્ય, સ્વર્ગ, નરક બધું કાણુ ભોગવે ? આ બધાને તથા વર્ણાશ્રમને પછી તૂટ કહે છે. ચાર્વાક મળ કરે છે ને કહે છે કે લોકોની મૂર્ખાઈ જુઓ કે પ્રત્યક્ષ સુખ મળે તે વખત નહિં ભોગવતાં નિઃશ્રદ્ધ કરવાનો બોધ કરે, અને મરી ગયા પછીના અદૃશ્ય સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા લાલચ આપે છે ! પરિણામ એટલોજ કે આખી જીંદગી નાહક દુઃખ અને નિરાશામાંજ કાઢવાં ! વ્યવહાર માટે રાજા તેજ ઇશ્વર ઠરાવ્યો, અને તેનાં કર-માનને માન આપવું એજ શાસ્ત્ર અને ધર્મ એમ ઠરાવ્યું. દેવું કરીને પણ ભોજ કરવાનું સૂત્ર બતાવ્યું—**ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્** ! અનુમાન એમજ જાય છે કે આ પશુવૃત્તિનો વિદ્વાન મનુષ્યની પ્રકૃતિ અગર સ્વભાવનું ભાનજ ભૂલે છે. શ્રાદ્ધ વિગેરેના ઠટ્ટા કરો પરંતુ માખેન સામી ગાળ કાઢીને પ્રત્યક્ષ લાગે છે ? અપમાન પ્રત્યક્ષ ચોટે છે ? છતાં કેમ ફોજદારી કેસો ઉભા થાય છે ? જ્યારે તમે તત્ત્વજ્ઞાની અગર પશુવૃત્તિવાળા થાઓ અને ગાળ અગર અપમાનની લાગણી મરી જાય તે વખત આ બધી વાત કરવી જોઈએ. કેમકે શાસ્ત્રકારો તેમ આધુનિક સૂક્ષ્મદર્શી પંડિતો ત્યાં સુધી કહે છે કે પિતૃ ગમે તે યોનિમાં હોય પરંતુ જે દિવસે તેને શ્રાદ્ધનું અન્ન જળ મળે તે દિવસે તેને અપૂર્વ અકારણુ આનંદ થાય છે. માણસ માત્રને અકારણુ આનંદ અગર શેષક થાય છે તેનાં કારણોમાં આ કારણુ અગ્રણી બતાવવામાં આવે છે ? સાફ ખાનપાન મળે છે, પછી તે મનુષ્ય અગર પશુ અગર ગમે તે યોનિમાં હોય તો તે પણ તેજ કારણગર છે એમ કહેવામાં આવે છે ! નૃક્ષમ તત્ત્વનું કેટલું પરિપૂર્ણ અને કેટલું રહસ્ય ? પશુવૃત્તિ દાખીને મનુગન્ય માટેના એ બધા પ્રયાસો છે.

પાછા આપણે ચાર્વાકના સિદ્ધાંત તરફ વળીએ. આ વાદમાં 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણુ સિવાય અન્ય પ્રમાણુ માન્ય નથી. આગમ નથા 'અનુમાન' પ્રમાણુ પણ 'પ્રત્યક્ષ'ની વિરુદ્ધ હોય તો નકામાં ગણ્યાં છે; ને તેથીજ ઇશ્વર તથા પરલોક 'પ્રત્યક્ષ' પ્રમાણુસિદ્ધ નહિં હોવાથી માન્ય નથી. જગત્તનું સુખ તેજ સુખ, દેહનો નાશ તેજ મોક્ષ, પુનર્જન્મને તો અવકાશજ ક્યાંથી હોય ? પાશ્ચાત્ય ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ—જડવાદીઓ—ની માફક ચાર્વાક પણ ભૂતોના સંચિત્—' સિદ્ધિનિક્ષ મિદ્ધર ' અગર ' કેમિકલ કોમ્પોઝિશન 'થી ચૈતન્ય તત્ત્વ

ઉત્પન્ન થાય છે, અગર નૈયાયિકાના ધોરણે જડેલ અને મનના યોગના દોષથી ચેતનની રચના વિગેરે થાય છે, એમ કહે છે. મતલબ કે આ પ્રમાણે શરીરના ચેતનને કેવળ જડતું પરિણામ કહે છે. આ પરિણામ તે પાંચ તત્વો પૈકી દ્રવ્ય આર તત્ત્વોના યોગથીજ થાય છે એમ માને છે. સૃષ્ટિ સ્વભાવથીજ થએલી છે, તેનો કાષ્ટ કર્તા નથી, અદૃશ્ય ધર્મ અગર ઈશ્વરની ખીક નાહક રાખીને જીવતર ખગાડી નાંખવું એ કેવળ મૂર્ખાઈ કહે છે. જાતના સુખ માટે નીતિના ધોરણને, વ્યવહાર માટે જોઈએ તેટલુંજ માન આપે છે. ધર્મ, અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાંથી દ્રવ્ય અર્થ અને કામ બેજ માન્ય છે. ચાર્યાકાના ચાર વિભાગ કહેવાય છે. (૧) દેહને આત્મા માનનારા, (૨) ઈન્દ્રિયોને આત્મા માનનારા, (૩) ઈન્દ્રિયોના ધર્મને આત્મા માનનારા તથા (૪) મનનેજ આત્મા માનનારા. એપિક્યુરસ (Epicurus) નાં સંધર્માં તત્ત્વો આ-વર્તિમાં છે. નાસ્તિક મતનું ખંડન કરવું અસંભવિત જેવું છે એ વાત સુપ્ર-સિદ્ધ છે. પ્રત્યક્ષ સિવાયનું બધુંજ અમાન્ય એ કેમ બની શકે ? એકંદર વિદ્વાતા બેચું આવું પુછકું પકડીને બેસવું એ તો મૂર્ખાઈના સીમાટે પહોંચવા બરાબર છે. એ ધોરણ પકડીએ તો પછી માખાપને પણ શા માટે માનવાં ? નજર આગળથી માણસ દૂર થયો એટલે પછી તેની હયાતીજ ન માનવી ? ઈજ્ઞાંડ નહિં જોનારે તેનું અસ્તિત્વજ ન માનવું ? વ્યવહારમાં આ બધું બની શકશે ખરું ? ભૌતિકશાસ્ત્રના એક અગ્રણી સ્વર્ગવાસી મારા મિત્ર પ્રોફેસર ગળજર સાહેબને મગજનો વ્યાધિ થવાથી એક મહાત્મા અમારા ગુરૂદેવ માલસરવાળા પરમહંસ માધવદાસજીના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારે વાત-ચીત થતાં કહે કે મને ચેતન બતાવો, એટલે મહાત્મા કહે કે તમે માથાના વ્યાધિની છુમ મારો છો તે વ્યાધિ મને બતાવો. જડવાદી શાસ્ત્રી કહે કે તે કેમ કરીને બતાવાય ? ત્યારે મહાત્મા કહે કે પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય કેમ મનાય ? આટલું જૂજ જેટલું તમે બતાવી શકતા નથી તો પછી ચેતન બતાવવા તમે કેમ માગણી કરી શકો છો ? તળાજી ગામે એક કુતરો હતો તે શનિવારે કદી અનાજ ખાતો નહિં ! ભાવનગરમાં બીડબંજન મહાદેવની આરતિ વખતે એક ગાય પગથીયાં ઉપર બે પગ મૂકી મહાદેવ સામી દૃષ્ટિ રાખીને આરતિ થઈ રહે ત્યાં સુધી ઉભી રહેતી. સાત આઠ વર્ષની વાત છે. અમારા એક વિદ્વાન એન્સુએટ મિત્રની નજરે જોએલી વાત છે. ફરકને ફરકે વસ્તુ જોવાની તક તો શી રીતે મળી શકે ? આકી માનવું હોય તો માનો અને જનમાં આવે તેમાં ખુલાસા કરો. જેમ મરજી. વળી જુઓ કે

મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસને લક્ષ્મી તો શું પણ ધાતુનો સ્પર્શ થવા સાથે-
જાણે કે અજાણે પણ-કંપ થતો હતો, અને શરીરમાં અપૂર્વ ક્ષોભ થતો
હતો. તેમના સુશિક્ષિત સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાંના જગવિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદે
અખતરા પણ કરી નેત્યા હતા !! માનવું હોય તો માનજો. આ બધાનો
સારાંશ એટલોજ કે દક્ત નજરે નેત્રેલુંજ માનવું અને બાકી બધુંજ ખોટું,
જો ક્રોધિ કેવળ અસંભવિત છે.

આ મત સાધારણ વર્ગમાં પ્રિય, માન્ય અને પ્રચલિત થાય તે હેતુથી
તે વર્ગની ખાતર આ મતને ‘ લોકાયતિક ’ નામ આપીને ઉત્તમ આવરણ
બનાવ્યું. પરંતુ શદ્ર અગર અતિશદ્ર હોય તો પણ આર્યરક્ત નાસ્તિકવાદ
કેમ સહન કરી શકે ? હજારો લાખો વર્ષ થયાં, પણ આર્યરક્તનો પ્રવાહ
અસ્પષ્ટિત છે. ઈતર પ્રજાઓમાં વ્યક્તિ અગર સમજિના બાપ દાદાના પણ
પતા નથી, છટ્ટી સાતમી પેઢીનું ભાગ્યેજ ભાન હશે, પરંતુ આર્ય ઋષિઓનાં
ગોત્રો હજારો લાખો વર્ષ થયાં પણ પેઢી કેવી અખંડિત ચાલે છે ? એકજ
વિરાટ સ્વરૂપમાંથી સાથે ઉદ્ભવેલાં આર્ય બાળકો નાસ્તિકપણું કેમ સહન
કરી શકે ? જેમના પૂર્વજોએ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરેલો અને ઇશ્વર સાથે
રમેલા તેના વંશજોના મગજમાં નાસ્તિકતા કેમ પ્રવેશ કરી શકે ? આ ન્યા-
યથી કુદરતની ખુબી જુઓ કે જે શદ્રો માટે આ મત અગર પંથ ચલાવ્યો
તેજ શદ્રો મામા થયા, અને આખરે એ પંથ હવામાં ઉડી ગયો ! જો
તથા ઔદ્ધ ધર્મોમાં કાંઈક તેવાં તરવો છે એમ કહીએ તો પણ તે ધર્મોએ
વેદનો થોડો ઘણો પણ આધાર લીધો તેથી તે ધર્મો ટક્યા. વેદના સામે
તેમનો ધસારો ખરો પણ ઈમારતનું ચણતર વેદના પાયા ઉપરજ છે; બાળક
વેદનુંજ, માત્ર જરા આડું ચાલ્યું એટલોજ ભેદ ! વેદ અને બ્રાહ્મણ એમ
બંનેને આ ધર્મોએ હયમચાવી નાંખ્યા; તેમનું સામાન્ય તોડ્યું; પાછું કુદ-
રતના નિયમને અનુસરીને સંધાયું; હમણા પાછું પાશ્ચાત્ય પવનના અપાટથી
તુટવાના સંજોગો દેખાય છે; તે સાથે સંધાવાના સંજોગો પણ તેના ગર્ભ-
માંજ છે. “ ચક્રનેમિક્રમ ” છે. શું કુદરતની બલિહારી ! માણસ જાણે કે
અમેજ બધું કરીએ છીએ, પરંતુ કાળની ગતિ કાણુ સમજી શકે ?

માધારણ રીતે નિરીક્ષણ કરશે તો જણાશે કે દુનિયામાં ધર્મનીજ
બોલબાલા બોલાય છે, પછી તે ખરા મનની હોય અગર દાંલિક
હોય. નાસ્તિકને કદી માન મળ્યું છે ? ‘ બોલશેવિકા ’ ગમે તેટલા

પરોપકારી થઈને ફરે પરંતુ પૃથ્વીમાં કાંઈ ઠેકાણે તે પૂજારી ? અન્યથા જોઈએ છે કે નાસ્તિકો ગમે તેવા અનુમાનિક શાસ્ત્રોને માને પરંતુ ‘ધર્મ’ અગર ‘ધર્મ’ શબ્દ આપ્યો તે સામેજ બંડ ! ભૂમિતિ જેવા ચોક્કસ શાસ્ત્રમાં પણ શરૂમાં અમુક બાબત ગ્રાણ કરવી પડે છે અને પાછળથી સાબીતી થાય છે, તો પછી ધર્મ શાસ્ત્રમાં પણ તે ધોરણ સ્વીકારવા માટે વાંધો શા માટે લેવાય ? એ શાસ્ત્રના અનુભવીઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈને માર્ગ પણ સ્પષ્ટ બતાવી ગયા છે છતાં શંકા લેવાનો શા અર્થ ? શું દુનિયાના બધાજ ધર્મ પ્રવર્તકો, આચાર્યો, ભક્તો, અંધકર્તાઓ એમ બધાજ જૂઠા હશે ? આ બધાએ સંપ કરીને જૂઠું ચલાવ્યું હશે ? અગર બધાએ નિશામાં અગર ગાંડાઈમાં ચલાવ્યું હશે ? અગર બધાજ લખાડ દુષ્ટ અગર મર્ખ હશે ? આ મહાત્માઓનાં વર્તન જોતાં આમાની એક પણ કદપના ટકી શકતી નથી. તેમનું વર્તન શુદ્ધ હતું, તેઓ નિડર નિર્ભય હતા, સ્વતંત્ર હતા, વ્યવહાર કુશળ હતા, વિદ્વાન હતા, અનુભવી હતા એમ બધી રીતે પૂર્ણ હતા, પરંતુ તે બધાને તેમ આજ સુધીના તેમને માનનારા કરોડો પરાધો માણસ થઈ ગયાં અને છે એ તમામને મૂર્ખની પરંપરા માતો તો પછી ઇલાજ નથી. કાંઈ ઠેકાણે તો અટકવુંજ પડશે. શ્રદ્ધા સિવાય છુટકાજ નથી. તે વિના જીવન અસંભવિત છે.

જેન ગ્રંથોમાં આર્વાક માટે એમ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે કે બૃહ-સ્પતિએ પાતાની વિધવા બેન સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર કર્યો તેના બચાવમાં આ નાસ્તિક પંથ ચલાવ્યો હતો ! ખેર. બદનક્ષીની ફરીયાદ કોણ કરે તેમ છે !

આર્વાકનું નામ શ્રી શંકરાચાર્ય સુધી દેખાય છે. તેઓશ્રીના દિ-ગ્વિજયના સમયથી બૌદ્ધ સાથે આર્વાક પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. અઠ-અઠ બાદશાહના ધર્મ સંશોધનના પ્રયાસમાં આર્વાક નામ નિકળ્યું હતું એમ મનાય છે.

(૨) ન્યાયદર્શન.

આ મતના આચાર્ય શ્રી ગૌતમ મુનિ છે. તેમનો મુખ્ય મુદ્દો આર્વાકના બંડન માટે દેખાય છે. આર્વાક ફક્ત ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રમાણ માને છે, અને આ આચાર્ય તેમાં બીજાં ત્રણ ઉમેરે છે, ‘ઉપમાન’, ‘શબ્દ’ અને ‘અનુમાન’. વળી આર્વાકનાં ચાર મૂળ તરતોમાં પાંચમું ‘આકાશ’ પણ આ આચાર્ય ઉમેરે છે. અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ જોને ‘ધર્મ’ કહે છે તેના

સ્વરૂપનું ' આકાશ ' કહીએ તો આલે, બાકી આર્મશાસ્ત્રીઓ તો ઇથરની પેલી મેર બાણાંજ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સુધી ગયા છે. પાશ્ચાત્યોમાંથી થિયોસોફિક્સ્ટો એ પ્રદેશમાં કાંઈક વિહાર કરવાનો દાવો કરે છે, ' ઇથર ' ઉપરથી ' ઇથરિકડબલ ' (Etheric double) તો બધા પ્રવેશક પણ જોઈ શકે છે એમ કહેવાય છે. હમણાં વળી ' ઇથરિકડબલ ' જોવાનું ચંત્ર પણ નિકળ્યું છે ! આ કોષ સ્થૂળ શરીરની આસપાસ લમલગ એક વેંતના અંતરે રહેલો હોય છે. આર્મશાસ્ત્રનો પ્રાણુમય કોષ, તેજ આ ' ઇથરિકડબલ ' છે. સ્થૂળના નાશ સાથે તેનો નાશ થાય છે એમ મનાય છે. ન્યાયશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન માટે આ પ્રમાણે ' આકાશ ' ઉમેરે છે. આ મતનો હેતુ તત્ત્વ વિવેક ઉપર ખાસ હોવાથી તે સર્વ વિદ્યાનો પ્રદીપ સ્વરૂપ કહેવાય છે. પાછળથી નિકળેલા બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો આ મત ઉપર રચાએલાં હોવાથી યુદ્ધ ને ગૌતમયુદ્ધ પણ કહેવામાં આવે છે. યુદ્ધનું કુળ ગૌતમ હતું પછી તે ગૌતમ ગમે તે માનો. અનુમાનના ઘોડા વિદ્વાનોની મરજી પડે ત્યાં દોડી શકે છે ! ન્યાય મંત્રાના પાંચ અધ્યાય છે, દરેકના બળે પરિચ્છેદ છે, તે ' આક્ષિક ' કહેવાય છે, તેના ઉપર વાતસ્થાયનનું મુખ્ય ભાષ્ય છે, તેના ઉપર ઉદ્યોતકર નું વાર્તિક, તેના ઉપર વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકા ને તેના ઉપર ઉદયનાચાર્યની પરિશુદ્ધિ એ પ્રમાણ છે.

આ દર્શનમાં સાંખ્ય વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, તથા ઉત્તરમીમાંસામાં અગ્રાંતઃ થી શરૂવાત છે તેવું નથી. આ દર્શનમાં પ્રમાણાદિ સોળ પદાર્થ કહેલા છે. ન્યાય એટલે પદાર્થનું જ્ઞાન ને તેથીજ મોક્ષ-અપવર્ગ-નિઃશ્રેયસ. સામા માણસને નિશ્ચય કરાવવા માટે જે અનુમાન કરાવવામાં આવે છે તે ન્યાય ને તેના સોળ પદાર્થ તે પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતાંડ, હેત્વાભાસ, છદ્મ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન.

આ દર્શનનો મુદ્દો, પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર માફક ફક્ત ' અનુમાન ' આદિ પ્રમાણ પાડને તહિં વળગી રહેતાં, જ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન-સુધી ગયો છે. પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો ' ન્યાય ' માં સારી પેઠે છે, પરંતુ તકાવત એટલો કે ન્યાય, જીવ ઇથરનો ભેદ બતાવીને પરમાણુથી આચળ વધીને વિદ્યુત કણ સુધી જઈ આખર ઇથરતત્ત્વ સુધી ગયું; અને પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રમાં તેનું સ્વમ પણ નથી. સૂક્ષ્મતત્ત્વ. આર્યોનું સ્વભાવિક સ્વરૂપજ હોવાથી ગમે તે દર્શન અગર શા-

જામાં, જમે તેમાં રૂપમાં પણ, દર્શન આધ્યા વગર રહેતું નથી. બને શાસ્ત્રોમાં પરિણામ એકજ છે, માર્ગ જરા લિન છે. જેમકે પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્ર કહેશે કે બધાં મનુષ્યો મર્ત્ય (Mortal) છે, ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્ર કહેશે કે જ્યાં મનુષ્યત્વ છે ત્યાં મર્ત્યત્વ છે. ન્યાયની “ વ્યાપ્તિ ” ને કાંઈક અંશે મળતો શબ્દ Induction છે, પરંતુ પૂરો અર્થ દર્શક શબ્દ નથી મળતો, પછી તેને ‘ જાતિ ’ કહો કે Class કહો જમે તે કહો. આ ન્યાયશાસ્ત્ર પંચાવયવી ન્યાય (Syllogism) થી પ્રતિપાદન કરે છે. ન્યાય શાસ્ત્રમાં ન્યાય (Logic) તર્ક (Dialectic) અને દર્શન (Mytaphysics) નો સમાસ થાય છે. ન્યાયમાં પાંચ અવયવ (Premises) અને Logic માં ત્રણ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ ત્રણ છે એમ કેટલાક કહે છે.

આ દર્શન અન્વયે, દેહાદિક અનાત્મ વસ્તુમાં, બુદ્ધિરૂપી અજ્ઞાનથી આત્માનો અધ્યાસ કરવાથી રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દોષો ઉદ્ભવે છે; ને તેથી પાપ પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાંથી ધર્મ અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાનો અંત ક્યારે આવે કે જ્યારે પૂર્વજન્મનાં કરેલાં સુકૃતને લીધે સંસ્કારથી સત્સંગ મળે, અગર ગુરૂ મળે, ને તેમના સંસર્ગ અગર બોધથી જાણાય કે આ બધું દુઃખનું નિધાન છે અને દુઃખથીજ ઓતપ્રોત છે. સુખ જેવું કાંઈ નથી ત્યારે, જન્મથીજ દુઃખ શરૂ થાય છે, ને તેથી પછી સંસ્કાર પ્રબળ થાય તો સંસાર ચક્રને લુલ્લક ગણી શકે અને ત્યાજ્ય માને. આ પ્રમાણે વિવેકથી સમજી શકાશે કે અજ્ઞાનજ બધાં દુઃખોનું મૂળ છે ને તેની નિવૃત્તિ માટેજ આ ક્રમ છે, એટલે કે દુઃખ માત્રનો નાશ જ્ઞાનથી કરવાનો મુદ્દો છે, અને તેટલા માટે આત્મતિક દુઃખની નિવૃત્તિ તેજ આદર્શનનો મોક્ષ છે. જ હિન્દુઓ, જ હિન્દુ જન્મ જ્ઞાન, જ વિષયો, સુખ, દુઃખ, અને શરીર એ પ્રમાણે એકવીસ થાય છે. બુદ્ધિની ખીલવણી શું ન કરી શકે ? દુઃખની નિવૃત્તિ એજ મોક્ષ કહેલો છે; કેમકે આ દર્શનમાં સુખનો સ્વીકાર નથી. સુખ પણ એક પ્રકારનું દુઃખજ છે. હૃદયનું અસ્તિત્વ, પાશ્ચાત્ય ટિંકલ માર્ક, અનુમાનથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, વિશેષમાં તેને કર્મફલ આપનાર તત્ત્વ સ્વીકારેલો છે, તે સાથે તેનો પ્રસાદ અગર કૃપા મોક્ષ માટે આવશ્યક છે એમ પણ સ્વીકારે છે. જન્મનું કારણ પ્રવૃત્તિ, તેનું કારણ કર્મ, ને તેનું કારણ રાગ દ્વેષ મોહ આદિ, ને તેનું કારણ અજ્ઞાન, એટલે કે અજ્ઞાનજ દુઃખનું કારણ છે.

આ ઉપરથી જાણ્યો કે જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર આ શાસ્ત્રનો એક છે, અને

પદાર્થજ્ઞાન તેજ મોક્ષ અગર નિઃશ્વેસ કહેલા છે. તેથી ચેતનવાદ ઉપર બહુ લક્ષ આપ્યું નથી; માત્ર પોતાના ખપ પુરતું ચેતન સ્વીકારે છે. જેમ દરેક શાસ્ત્ર પોતાના ખપ પુરતું અવલોકન કરીને આકીર્ણતા ઉપેક્ષા કરે છે તેમ આ શાસ્ત્રની પણ પ્રગતિ દેખાય છે. બુદ્ધ ધર્મમાં પણ તેજ રહસ્ય છે. આ શાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાન માટેજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. સોળ પદાર્થના વિચારમાંજ બધું આવી જાય છે. ક્ષિરને એક ગૌણ સ્થાન માત્ર મળ્યું છે. સોળ પદાર્થ બહારની ગૌણ પદવી આપી છે.

પદાર્થનું સાધારણ જ્ઞાન ન્યાયશાસ્ત્રમાં છે, પરંતુ તેમાં વિજ્ઞાન નથી. આ ખોટ પાછળથી વૈશિષ્ઠિક દર્શન પરમાણુવાદના “વિશેષ”થી પૂરી કરે છે, ને તેથી તે ન્યાયના એક ભાગ જેવું છે, ને તેટલું તેમાં “વિશેષ” છે, ને તેથી ‘વૈશિષ્ઠિક’ કહેવાય છે.

(૩) વૈશિષ્ઠિક દર્શન.

આ દર્શનને ‘ઔલુક્ય’ એવું પણ નામ આપવામાં આવે છે. આ દર્શનનો મૂળ પુરૂષ કણ્થાદ મુનિ છે. ન્યાયના પેટાનું આ શાસ્ત્ર દેખાવા છતાં પણ સ્વતંત્ર સ્વરૂપનું છે.

કણ્થાદનું બીજું નામ કૌશિક અને વળી કણ્થલક્ષિક પણ છે. ‘કણ્થ’ એટલે દણ્ડો. એટલે પરમાણુ, ને તેને ‘ખાનાર’ (અર્થ તથા ભક્ષ એકજ અર્થ વાચક છે) એટલે કે ‘માનનાર’ એમ અર્થ થાય છે. જો કે આધાર દેખાતો નથી તો પણ કોઈ વિદ્વાન ‘કણ્થ’ નો અર્થ કાગડો કરે છે ને તેનો ભક્ષક તે ‘ઉલુક’ ને તે ઉપરથી દર્શન ને ‘ઔલુક્ય’ પણ કહે છે. ‘ઉલુક’ કહેવામાં ભાવાર્થ એમ લાગે છે કે તેજનો અભાવ તે ‘અધિકાર’ તેને દ્રવ્ય સ્વીકારે જોનાર, ને તેથી ઉલુક અગર ધ્રુવડ એમ ઉપહાસ દેખાય છે. આચાર્યનું ‘અર્હ’ નામ કાર્શ્યપ છે, અને તેના વાદને ‘અણુ’ અગર ‘પરમાણુ’ વાદ કહે છે. આ વાદ ગ્રીસના પ્રાચીન ડેમોક્રીટસ ના અણુવાદ જેવો અગર હાલના તત્ત્વવેત્તા જેને Atomic theory કહે છે તેવા સ્વરૂપનો છે. પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી જેને Substance કહે છે તેજ આ વૈશિષ્ઠિકીનું ‘દ્રવ્ય’ છે. ન્યાયશાસ્ત્રે પદાર્થનું વિજ્ઞાન નહિ વિસ્તાર્યું તે ખામી, અમૂળ કલા મુજબ, કણ્થાદ મુનિએ પૂરી કરી. સૂક્ષ્મા પદાર્થનું અભ્યાસ કરીને, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા ભય વિષે નિર્ણય કરીને આનંદ મેળ-

વળે તેજ આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે—આયદર્શન માફક—મોક્ષ છે. ન્યાયશાસ્ત્રની માફક વળી આ વાદ પણ ‘આરંભવાદી’ છે. આ શાસ્ત્રમાં ‘પ્રત્યક્ષ’ અને ‘અતુ-મ્બન’ એમ બેજ પ્રમાણો માન્ય છે. ‘પદાર્થ’ ના સાધર્મ્ય તથા વૈધર્મ્ય જ્ઞાનથી ક્રિતપત્ત થએલાં તત્ત્વજ્ઞાનથીજ નિઃશ્રેયસ એટલે મોક્ષ કહેલો છે. હવે પદાર્થ છ છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય. કેટલાક ખાસ કરીને પ્રશસ્તપાદ્યાર્થ—સાત કહે છે. ‘અભાવ’ને ઉમેરે છે. દ્રવ્ય ૯, ગુણ ૧૭, કર્મ ૫, સામાન્ય ૨, વિશેષ ૧, સમવાય ૧, અભાવ ૨, એ પ્રમાણે કહેલા છે. ન્યાયના સોળ પદાર્થનો આ સાતમાં સમાસ થઈ જાય છે. આ પદાર્થ તે ગ્રીકના Categories ને મળતા છે.

કણ્ઠાદ મુખિએ રચેલાં સૂત્રોના દશ અધ્યાય છે; દરેક અધ્યાયના બળ્ખે પરિચ્છેદ છે, તેને પણ ન્યાય માફક ‘આલ્લિક’ કહે છે. આ દર્શનનું પ્રાચીન ભાષ્ય મળતું નથી; પરંતુ પ્રશસ્તપાદ્યાર્થ નો ‘પદાર્થદર્શનસંગ્રહ’ ભાષ્ય જેવો છે. ઉદયનાચાર્યની ‘કિરણાવલિ’ તથા શ્રીધરાચાર્યની ‘ન્યાય કન્દલી’ એ ઉપરના ભાષ્ય સ્વરૂપના ગ્રંથની ટીકાએ છે. હાલનું પ્રચલિત ભાષ્ય તો ‘શંકરમિશ્રિતવૈશેષિકસૂત્રોપરકાર’ નામનું આધુનિક છે. ન્યાય વૈશેષિક મિશ્રિત અન્નભટ્ટનું તર્કસંગ્રહ તથા તર્કદીપિકા પ્રસિદ્ધ છે. આ તથા ‘તર્કકૌમુદી’ કાલેજમાં શિખવાડવામાં આવતાં હતાં. આ શાસ્ત્ર ઉપર વિદ્યાનાથપંચાનનની ‘કારિકા’ તથા ‘મુક્તાવલિ’ તથા બીજા ગ્રંથો છે તે ઉપર “ ગદાધરી, ” “ ભવાનંદી ” વિગેરે ઉત્તમ ટીકાઓના ગ્રંથો પણ થયેલા છે.

બીજાં દર્શનો કરતાં આ દર્શનમાં વિશેષ વિજ્ઞાન કહેલું છે તેના કારણમાં ઉપરના પદાર્થોમાં ‘વિશેષ’ પણ પદાર્થ માનેલો છે તે ઉપરથી સહજ સમજાશે. પદાર્થ નહિ હોત તો પરમાણુની ભિન્નતા કદી સમજી શકાત નહિ. પરમાણુ અવયવ રહિત હોવાથી એક બીજાનો ભેદ સમજવા મટે આ વિશેષ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. આ વિશેષ પદાર્થ નિત્ય માનેલો છે, અને તેથી પરમાણુને પણ નિત્ય માનેલો છે; તેનેજ આદ્યકાલેથી તેમાંથી સૃષ્ટિની ક્રિપત્તિ કહેલી છે. ઇશ્વરની કૃપાથી પદાર્થવિવેક રૂપે જ્ઞાતતાવ આત્મા ત્યારે દુઃખની નિવૃત્તિ આત્મા, ને તેજ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ—જે તેજ મોક્ષ—એમ સુક્તિ છે. ઇશ્વર ‘પદાર્થમાં’ નથી આવતો એટલે શાસ્ત્રની કદનામાં તેની જગર નથી, પરંતુ તદનુસાર રાખીને તેની કૃપાની અવરજવર

ખતાવી છે. કેટલાકે નવ દ્રવ્યમાં 'આત્મા' છે તેને ઇશ્વર ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તે બરાબર ખેસતું નથી. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પ્રશસ્તિતાર્થે ઇશ્વરની ઇચ્છાને આગળ કરી છે. પાશ્ચાત્યો ખીયારા ઇશ્વરના વિરોધ ખાતર ઇશ્વર શબ્દને કેકાણે ધણુ શબ્દો મૂકીને વિચિત્ર રીતે તેજ માર્ગ ઉપર આવે છે. તેઓ કહે છે કે પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ તથા રસાયણિક સ્નેહની ગતિથી દ્રવ્યકુલ (Molecules) બને છે, અને આ કારણુને અગર ક્રિયાને Chemical affinity તથા Attraction કહે છે. ઇશ્વરઇચ્છા એ માત્ર એક શબ્દ છે, અને આ ધણુ શબ્દો છે તે સિવાય કોઇ બેદ છે ? પાશ્ચાત્યો ખીયારા આહવા આહવા ખુલાસા કરે છે પરંતુ કોઈ કોઈ તેમાંથી અકળાય છે પણ ખરો. લિખનિસ યુક્તિવર્ણણના સંબંધમાં કહે છે કે It is also a supernatural thing that bodies should attract one another at a distance without intermediate bodies. વૈશેષિકનાં નિત્ય પરમાણુ તે સાંખ્યનું અનિત્ય 'તન્માત્ર' છે. ન્યાય વૈશેષિકા સિવાયનાં ચાર દર્શન ઠેક મૂળ સુધી પહોંચે છે. પરબ્રહ્મમાંથી પરમાણુની ઉત્પત્તિની સમજણ ન્યાય વૈશેષિકને પડતી નથી. તે માત્ર તર્કધાર પરમાણુને પકડી લઇને આગળ ચલે છે. સોળ પદાર્થના જ્ઞાનથીજ જીવનો મોક્ષ છે, તેમાં ઇશ્વરને યુક્તિ ખાતર એક તટસ્થ સ્થાન ગોચુપણે આપ્યું છે; જીવને કર્મનાં ફળ આપવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું છે. **દમ્બરઃ કારણમ્ પુરુષકર્માફલવર્ણનામ્** (ન્યાયસૂત્ર ૪-૧-૧૬). ન્યાયના સોળ અને વૈશેષિકના છ અગર સાત પદાર્થનું જ્ઞાન તેજ મોક્ષ. આ પદાર્થોમાં ઇશ્વર ને સ્થાન આપ્યું નથી; સાધર્મ્ય અને વેધર્મ્ય જ્ઞાન અખંડ રહે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ને તેના બળથીજ નિઃક્રેયસ અગર મોક્ષ પ્રાપ્ત છે. વેદાન્ત સિવાય કોઇ પણ દર્શન ઇશ્વરને ઇન્સાફ આપ્યો નથી, પૂર્વ મીમાંસા કેવળ પુરુષાર્થને માને છે. પોતાની જાતે કર્મો કરીને સ્વર્ગ આદિ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું અને દુઃખ માત્રનો નાશ કરવાનું કહે છે. ઇશ્વરની દરકાર રાખી નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વજ નજરનું નહિ હોવાથી માન્ય નથી; કર્મ આપોઆપ ફળ આપે છે; સાંખ્યમાં ઇશ્વરનો નકાર નથી. તેમ ખાસ સ્થાન નથી. ન્યાય વૈશેષિક જેમ તટસ્થ રાખ્યો છે તેટલી જરૂર પણ સાંખ્યે ખતાવી નથી. સાંખ્યના પુરુષની કર્મપતાજ વિચિત્ર છે, યોગે કંઈક ઐશ્વર્ય સ્થાન આપ્યું; પરંતુ વેદાન્તેજ ઇશ્વરને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય આપ્યું છે.

સૂક્ષ્મ અને નિત્ય પરમાણુઓનો પરસ્પર સંગત થવાનો આરંભ થાય એટલે સૃષ્ટિના વ્યક્ત પદાર્થો બનવા માંડે છે. જીવના અદૃશ્ય તથા ઇશ્વરની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનેલી છે, અને તેથી આરંભવાદ કહેવાય છે. ન્યાયના સોળ પદાર્થ અને વૈશેષિકના ઉપર કહેલા સાત એમ બેદ છે. વળી ન્યાયનાં ચાર પ્રમાણુ અને વૈશેષિકનાં બે એમ પચીસ બેદ છે. ખાફી ન્યાયની માફક આ વાદમાં શુદ્ધિની ધણીજ ખારીક ખીસવણી છે, અને ન્યાયની માફક ચેતન શાસ્ત્ર (Metaphysical science) કરતાં પચીસ ભૌતિક શાસ્ત્ર (Physical sciences) ની વધારે ધ્વનિ છે; તેમાં પચીસ સાંખ્યે તો ધણેજ પ્રવેશ કર્યો છે એમ સાંખ્ય દર્શનના પ્રકરણમાં ખતાવવામાં આવશે; શબ્દ (Sound), પ્રકાશ (Light), અને ઉષ્ણતા (Heat) આદિ એકજ પદાર્થનાં રૂપો છે એમ કહેતું હાલનું પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર તેમાં રપટ છે; તેમાં પચીસ ' શબ્દના ' પ્રદેશમાં વૈશેષિકાએ ધણા પ્રવેશ કર્યો છે એમ પાશ્ચાત્યો પચીસ પ્રશંસા કરે છે.

પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્ર જેનું મૂળ ગ્રીક શાસ્ત્ર છે તેમાં અવયવયુક્ત વાક્યના (Syllogism) ત્રણ ભાગ છે, અને ન્યાય તથા વૈશેષિકમાં પાંચ છે. આર્યનું પૂર્ણ છે, કેમકે તેમાં દષ્ટાંત પચીસથીજ હોય છે. પાશ્ચાત્ય તર્કમાં પોતાનો મુદ્દો સાબીત કરવાનો છે અને આર્ય શાસ્ત્રમાં સામાવાળાને ખાતરી કરી આપવાની છે (Convince). કણ્ઠાદની Atomic theory ' અણુવાદ ' ગ્રીસમાં ડીમોક્રીટસે સુમારે ઇ. સ. ૪૪૦ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને તેજ વાદ પાછળથી એપિક્યુરસે સિદ્ધ કરી આપ્યો અને હાલમાં તેને હાલકને પ્રસિદ્ધિ આપી. આને Electrocaloric અગર Protyle કહે છે. આ મત પ્રમાણે ધડાના કર્તાની માફક સૃષ્ટિનો કર્તા પચીસ જોઇએ એવા પ્રસિદ્ધ અનુમાન સિદ્ધ વ્યવહારને લઇને ઇશ્વરને માને છે. વેદનાં વચનને પચીસ યૌણ્યપદ આપીને ઉપરના સિદ્ધાંતને માત્ર અનુવાદક કહે છે. કેવળ તર્કથીજ ઇશ્વરને માનવાનો અર્થ નથી માટે શ્રી શંકરાચાર્ય મંડન કરવામાં કહે છે કે પરમાત્માને તો વેદ સિવાય ખીજી રીતે જાણી શકાતોજ નથી; મન વાણી પચીસ જ્યાં પહોંચતાં નથી ત્યાં એકલા અનુમાનનું શું મળ્યું ? વળી આદવા કેવળ અનુમાનિક ઇશ્વરનો શો અર્થ છે એમ પચીસ કહેલું છે. વળી તેજ શ્રીશંકરાચાર્યના મંડનમિત્ર સાથેના સંવાદમાં લૈભિનિ અપિ જ કણ્ઠાદથી આગળ વધીને પરબ્રહ્મ વાચક વેદનાં પદો પચીસ કમને લઇને છે એમ કહે છે. ત્રીજો બોલ છે શ્રીવેદવ્યાસે ઉપનિષદોનાં વચનો પરબ્રહ્મને

શકતો નથી, ગતિ માન્યા પછી અધુન સરળ છે; પરંતુ ગતિનું કારણ તે બતાવી શકતો નથી અને તેટલા માટે તે ખામી પૂરવાને ધર્મશ્રેણે દલીલની ખાતર આગળ કરે છે. પાશ્ચાત્ય ભૌતિક શાસ્ત્રોમાંના ખગોળ શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે મૂળ બધા પ્રહ તથા તારાઓને ગતિ મળી છે તે પછી તેઓ ક્રમ પ્રમાણે કાયદેસર ચાલે છે, પરંતુ ગતિ આપનાર કાળ તે બતાવી શકતા નથી તેવો પ્રકાર છે. વળી અચેતન પરમાણુમાંથી સચેતન સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે પણ કહી શકી શકતો નથી. આ પ્રમાણે આ દર્શનના ખંડન માટે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ છે. પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદ એક મૂળ પદાર્થના ગુણ વિકસતું અવલંબન જેમ સ્વીકારે છે તેવાજ ધોરણ ઉપર સાંખ્યવાદ ગમેલો લાગે છે. સાંખ્યવાદમાં પાશ્ચાત્ય ભૌતિક શાસ્ત્રોનો ઘણો સમાવેશ થાય છે એમ આમળ સાંખ્ય પ્રકરણમાં-આગળ કહી ગયા છીએ તેમ-કહેવામાં આવશે તો પણ આ ઠેકાણે કહેવું અયોગ્ય થશે નહિ કે હેકલે સૃષ્ટિની રચના તથા સૃષ્ટિના લય માટેનાં રસાયણિક પ્રયોગના કારણમાં પરમાણુનો ‘આત્મા’ (Atomic soul) માની તેને લાગણી તથા ઇચ્છા (Sensation and will) અર્પી છે !! હવે હેકલ ને જડવાદી અગર ચેતનવાદી કહેવો તે મસ્તકની વાત છે, બાકી જડવાદનો મોટામાં મોટો અર્વાચીન શાસ્ત્રી હેકલ તે ઉપર મુજબ પરમાણુને ‘આત્મા’ પણ અર્પે છે !

ઉપર મુજબ આ વાદને સાંખ્ય સાથે ઘણો સમંધ હોવાથી હવે સાંખ્યવાદ લેશું.

(૪) સાંખ્ય.

આ મતના આચાર્ય શ્રી કપિલ ભગવાન તે વિષ્ણુભગવાનના અંશ-વતાર ગણાયા છે, કેમકે આ વાદમાં બુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે. કદાચ ત્રણ તથા દેવહૂતીના પુત્રનેજ કપિલ ભગવાન સમજવાના છે, અને શ્રુતિમાં કપિલ દેખાય છે તે પણ તેજ હોવા નેહ્યે, તો પણ કપિલ તે આ કપિલ અગર બ્રહ્માના માનસ પુત્ર ‘મૂલજાની’ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા કપિલ એ સંબંધમાં વિદ્વાને ચર્ચા કરે છે વળી તે સાથે એક ત્રીજા કપિલનું નામ પણ દૃષ્ટિપથમાં આવે છે. તે કપિલ તે અગ્નિનો અવતાર, સમસ્તના સાંકે હજાર પુત્રોને બાળી નાંખનાર. સાધારણ બુદ્ધિ તો એમ કહે છે કે સાંખ્ય શાસ્ત્ર જેવા શાંત શાસ્ત્રો કર્તા આ પ્રમાણે ક્રોધ કરે એ સંભવતું નથી. ખેર આ ઉપરાંત વળી એક ચોથા કપિલની કલ્પના પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાંના કેટલાકની

તથા તેમના ભક્તોની છે, પરંતુ તે માટે કાંઈ આધાર નથી. સાંખ્ય મતના પ્રવર્તક પુરૂષ તરીકે કર્દમના પુત્ર કપિલ સુપ્રસિદ્ધ છેજ. વિષ્ણુ-પુરાણ પશુ ભાગવતની માફક તેમ કહે છે; પરંતુ સાંખ્યમતના મૂળ તત્ત્વના ઉત્પાદક તો બ્રહ્માના માનસ પુત્ર કપિલ હોવા જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે, કેમકે દેવહૂતીને બોધ કપિલ ભગવાન આપે છે તેમાંજ સાંખ્ય શબ્દ વપરાયે છે. વળી શ્રુત્યે કે તેઓશ્રીના જન્મ વખતે બ્રહ્મા સ્તુતિ કરતાં “ સાંખ્ય વિદ્યાના આચાર્યોએ માનેલા ” એમ કહેલું છે, તેમજ ખુદ કપિલ ભગવાન પિતાશ્રીને કહે છે તેમાં આ આત્મજ્ઞાનનો અનાદિ માર્ગ ઘણા કાળથી નાશ પામી ગયો છે તેને પાછો ચાલુ કરવા આ દેહ મેં ધારણ કર્યો છે એમ કહેલું છે. વેદના કાળમાં સાંખ્ય તથા યોગ શબ્દો હતા તે માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન દર્શક છે તથા તેના માર્ગદર્શક છે. પાછળનાં દર્શન જુદાં છે. આ સિવાય પશુ સાખીતી માટે ઘણું પ્રમાણ છે. શારીરભાષ્યમાં પશુ તેમજ છે. સાંખ્યના આધારમૂલ ‘કારિકા’ ગ્રંથ ઉપર ગૌડપાદ સ્વામી જૂનામાં જૂના ભાષ્યકાર છે; તેઓ શુકદેવ (આ શુકદેવ નામના કોઈ મહાત્મા હશે) ના શિષ્ય હતા એમ પણ નિકળે છે. આ ગૌડપાદ સ્વામી બ્રહ્માના પુત્રનેજ સાંખ્ય પ્રણેતા કપિલ કહે છે. કપિલના શિષ્ય આશુરિ તથા વોદુ છે; અને વોદુના ‘આશિષ્ઠાચાર્ય’ છે, તેના ગ્રંથો ઘણા હતા એમ મનાય છે પરંતુ મળતા નથી; આશુરિના શિષ્ય ઇશ્વરકૃષ્ણ છે. આ ઇશ્વરકૃષ્ણનો ‘કારિકા’ ગ્રંથ બહુ માન્ય ગણાય છે. તેનો શ્રીશંકરાચાર્ય આદિએ આધાર લીધો છે. ચીનાઈ ભાષામાં તેનું ભાષાંતર થયું છે. ગૌડપાદાચાર્યે તેનું ભાષ્ય રચ્યું છે, તથા વાચસ્પતિમિશ્રની રીકા એ ઉત્તમ ગ્રંથો છે. હવે મૂળ બ્રહ્માના માનસપુત્ર અગર કર્દમના પુત્ર કપિલના સાંખ્યમાં નિરીશ્વરવાદ દેખાતો નથી. પરંતુ ઉપર કહેલા અગ્નિના પુત્ર કપિલે રચેલા અગર વિદ્વાનોના તર્ક પ્રમાણે તે નામના અર્વાચીન વિદ્વાનના (પ્રાચીન હોય તો શ્રીશંકરાચાર્ય આદિએ કોઈએ ઇશ્વરો કર્યો નથી.) સાંખ્યપ્રવચનમાંજ નિરીશ્વરવાદના તર્કો દેખાય છે. મૂળ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપસખ્ય છે તે તત્ત્વસમાસ છે ને તેજ કપિલનાં મૂળ સૂત્રો છે એમ કેટલા કહે છે; કપિલનાં સૂત્રોમાં તો તત્ત્વ સમૂહની સૂચિકા છે ને તેથીજ તે સૂત્ર કહેવાય છે; મેકસમૂહર તેને માત્ર અનુક્રમણિકા (Table of contents) કહે છે. ત્યાર પછીના કપિલોએ અગર બીજા કોઈએ તે વિષયમાં જે કાંઈ લખ્યું હોય તે આ મૂળ સૂત્રોના વિસ્તાર માટેજ સમજવાનું છે. આશુરિનું ભાષ્ય ને ઉપરનું ઉત્કૃષ્ટ છે.

પણી તે આસુરીનું હોય કે ગમે તેનું હોય, ફક્ત અગ્નિપુત્ર કપિલના 'સાંખ્યપ્રવચન' માં નિરીક્ષરવાદ દેખાય છે તેનું પણ પાછળથી ખંડન થયું છે, એટલું જ નહિ પણ તેના અર્થ કરવામાં વિદ્વાનો અચ્છે વિહાર કરે છે તે કારણે છે કે ઇશ્વરનો ખાસ નકાર તેમાં નથી. 'તત્ત્વસમાસ' તથા 'કારિકા'માં ઇશ્વરનો પ્રસંગ જ નથી. બાકી સૂત્રો ૧-૬૨, ૧-૬૩, ૫-૧૦, ૫-૧૧, ૬-૬૪ માં ઇશ્વરની અસિદ્ધિના અર્થ કરવામાં ખુબી છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ સાંખ્યના ઇશ્વરને નિત્ય નહિ પણ જન્ય ઇશ્વર માને છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રથો છે તેમાં વિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત 'સાંખ્યસાર' ઉત્તમ છે, મહાધવાચાર્યનો 'સર્વદર્શનસંગ્રહ' હાલમાં બધાં દર્શન માટે ઉત્તમ પ્રકાશ આપે છે. ભાગવતના કર્મભના પુત્ર કપિલના સાંખ્યમાં તો ઇશ્વરવાદ પ્રધાનપણું ભેગવે છે. જેવી રીતે સૂર્યના બિંબનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે તે તે પાણી ભીંત ઉપર પડે તે ભીંત ઉપરના પ્રતિબિંબ ઉપરથી પાણીનું અને તેના ઉપરથી મૂળ સૂર્યનું બિંબ દેખાય તેમ ઇદ્રિય, મન, દેહ અને અંતઃકરણમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે એટલે તે બધાં પ્રતિબિંબો મૂળ પરમાત્માનાં જ કહેલાં છે, એટલે કે તેના ઉપરથી અંતઃકરણીય જીવાત્માનું અને તેના ઉપરથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. સાંખ્યનો સાધારણ પુરુષ તે જીવાત્મા, પરંતુ તે બધાનું મૂળ પરમાત્મા સમજવા હરકત નથી. ગીતામાં સાંખ્ય તથા યોગ વેદમાં છે, તેવાં જ કહેલાં છે. એટલે કે વેદાન્ત જેવાં જ સંશ્લેષ છે. ભાગવતમાં પણ ઠામ ઠામ તેમ છે, માત્ર કોઈ કોઈ વાર દર્શનોના રૂપમાં પ્રજ્ઞ દેખાય છે, આજી શ્રુતિ, ભાગવત તથા ગીતાના સાંખ્ય સિવાયની દર્શનની પ્રકૃતિ જડ પણ સ્વતંત્ર માને છે, અને વેદાંત શાસ્ત્ર તેને મિથ્યા અગર પુરુષને આધીન માને છે.

વૈદિક કર્મકાંડ ઉપર લોકોની અધિકતા એટલી વધી પડી કે જ્ઞાન લગભગ નાશ પામવા માંડ્યું એમ જોઈને કપિલ ભગવાને માતાને ઉપદેશ કરવામાં બધી દુનિયાને લાલ આપ્યો છે, ને તેમાં મૂળ કપિલના સિદ્ધાંતમાંથી ખસ્યા નથી એમ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગીતામાં તો સાંખ્યને જ્ઞાનનો પર્ણાય વાચક શબ્દ અણીને બણોળ વિજ્ઞાન અર્થ કરેલા છે. સાંખ્યનો મુખ્ય પ્રકાર તો આર્થિક સામેજ છે, પરંતુ ખીન્ના શાસ્ત્રો સામેના જ્ઞાનમાં વેદાન્ત સામે પણ જ્ઞાન ખરે. કેમકે વેદાન્તના અદૃત સામે દૃતભાવના ઉભી કરનાર સાંખ્યજ અપ્રણી છે ને તે ઉપરથી સાંખ્યનું મહત્ત્વ છે. દૃતનો પાયો તથા મૂળ સાંખ્ય છે. સાંખ્ય તે સંખ્યા એટલે કે તત્ત્વોની ગણના

વાચક કંટલાક કહે છે, અને કંટલાક 'ખ્યા' એટલે બુદ્ધિ ને તેથી 'સાંખ્ય' એટલે સારી બુદ્ધિ, સારી રીતે ખ્યાપન કરવું તે (સમ્ અને જ્ઞાન); તત્ત્વની આ પ્રમાણે સંખ્યા કરવી તે 'સાંખ્ય' એમ પણ કહે છે.

આ સાંખ્યવાદને 'સત્કાર્યવાદ' અગર 'પરિણામવાદ' પણ કહે છે. કપિલે મુનિએ ધાર્યું કે ન્યાય ગમે તેમ કહે પરંતુ ઘટની પહેલાં 'ઘટત્વ' હતું, નવું કંઈ થતું નથી ને તેથી પદાર્થમાંજ જગત ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય છે એટલે પછી ઇશ્વરની ખાસ જરૂર ક્યાં રહી ? સત્માંથી સત્ થઈ શકે. આત્માજ પદાર્થ છે તો પછી તેને સ્વતંત્રતા ક્યાંથી આવી ? પરમાણુને ગતિ આપવા માટેજ ઇશ્વરની ખાસ જરૂર શા માટે ? તેનો તો સ્વભાવજ છે. પરિણામવાદના અર્થમાંજ પ્રકૃતિના સાધારણ પરિણામથી ઉત્પત્તિ થતી તેથીજ પરિણામવાદ. પરમાણુમાં ગતિનો ગુણ હોવાથી તેમાં પ્રેરક પુરૂષ રહેલો છે એમ કપિલે તર્ક કર્યો. ન્યાય, પુરૂષને કર્મનાં ફળ ભોગવાને છે ત્યારે સાંખ્ય કહે છે કે પુરૂષને કંઈ સંબંધ નથી માત્ર પ્રકૃતિના સંસર્ગથી અધ્યાસ દેખાય છે, એટલે કે જાણે પોતે નકામું માથે વહોરી લેતો હોય એમ બતાવે છે. મુખ્ય (સત્) દુઃખ (રજસ્) અને અજ્ઞાન (તમસ્) ની મૂળ વસ્તુ એકજ છે (સત્ત્વ રજસ્ ને તમસ્ની સામ્યના શબ્દો ઇંગ્રેજીમાં મળતા મુશ્કેલ છે તો પણ Spirit, Matter અને Motive ગરજ સારશે), ને તે જોનાર પુરૂષ અકર્તા સાક્ષી એમ કહીને સૃષ્ટિ બનાવવાનું કાર્ય ઉપરની ત્રિગુણ સામ્યરૂપ જડ પ્રકૃતિને અર્પે છે, અને પુરૂષને ચૈતન્ય ભોક્તાપણું ને તે પણ સાક્ષી રૂપે ભોક્તાપણું અર્પે છે. પ્રકૃતિ અચેતન છતાં સૃષ્ટિની કર્તા છે. જેમ દુધનું દહિં થાય, અગર એક ઋતુ પછી બીજી આવે તેમ પોતાની મેળેજ પરિણામ પામે છે. આ પ્રમાણે પુરૂષ અગર પ્રકૃતિ એકલાં ટકી શકતાં નથી પરંતુ દૃષ્ટા અને દૃષ્ય, ભોક્તા અને ભોજ્ય, વિષય (Object) અને વિષયી (Subject) ના અન્યો-ન્યાયમયના યોગની માફક એક એકના આશ્રયથી બંને રહે છે એમ ઠરાવી તેમના સંયોજનને એક બીજાની અપૂર્ણતા પૂરી કરવા માટેનો આધેળા પાંગળાનો સંયોગ (અંબર્ષગુણ) કહ્યો છે, કેમકે 'મારે મીયાં ને દુલે પીંજરો' અગર 'જમ-વામાં જમલો ને ફટવામાં ભગલો' ની માફક પુરૂષ અકર્તા અને પ્રકૃતિ જડ, પુરૂષ ચેતન છતાં ભોક્તા અને પ્રકૃતિ જડ છતાં કર્તા. બાહ્યર વચરના લોહચુંબકની પાસે સોય પણ આવવાથી તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમજ બાહ્યર વચરના ચેતન પુરૂષના સામીપ્યથી જડ પ્રકૃતિ પરિણામ પામે છે.

હાલના ભૌતિક શાસ્ત્રની ભાષામાં પુરૂષ તે સમ્બળ (Positive) વિનિર્ગત પ્રવાહ અને પ્રકૃતિ તે નિર્બળ (Negative) પ્રવાહ સમજવાનો છે. જડ દુધની પ્રવૃત્તિ ચેતનવાળા વાછડાના ભોગ માટે છે તેમ પુરૂષના ભોગ માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છે. પુરૂષાર્થે પ્રકૃતિ સંયોગથીજ પ્રવર્તે છે. આ સંયોગને ત્રામ્ય ભાષામાં કહીએ તો પોમશ્ચા પોમલી જેવો અગર ભીમ શકુનિ જેવો કહી શકાય. ખાણુમાંથી સોનાની કાચી ધાતુ કાઢીને પછી તે ભટ્ટીમાં પડે છે તેમાં પોટાશ સાયનાઇડ નંખાય જે. આ રસાયણિક ચીજ સોનું શુદ્ધ કરવા સાથે પોતે પાછી નિર્વિકાર રહે છે તેવો પુરૂષનો કારસો છે. આ પ્રકૃતિ પુરૂષનું દંદ, ક્ષેત્ર ક્ષેત્રના, અન્ન અન્નાદ, સ્વધા પ્રયતિ, અપ્માતરિશ્વા, રયિ પ્રાણુ એમ અનેક નામથી શાસ્ત્રોમાં ઠેક વેદથી ચાલ્યું આવે છે, બધી સૃષ્ટિ તેમાં આવી જાય છે.

આગળ કહી ગયા છીએ તેમ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિ વિગેરે ભૌતિક શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સ્પષ્ટ દેખાય છે. માત્ર તદ્વાત એટલો કે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રો વધારે વ્યાપક છે. તેમની ખીલવણીને ઉત્તેજન મળવાથી ખુબ ખીલ્યાં છે. સાંખ્યવાદનો બૌદ્ધ અને કણ્ઠાદવાદ સામે પણ ઘોષ ખરો. કાર્યનો ગુણ કારણમાં હોવાજ નોષએ એ સિદ્ધાંતને લઇને અસત્ત્વમાંથી સત્ થઇ શકેજ નહિ એમ કહે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર દ્રવ્ય માત્રનું પ્રયશ્કરણ કરીને એકજ ' દ્રવ્ય ' નિલ ઠરાવ્યું તેવીજ રીતે હાલ પાશ્ચાત્ય ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ તેજ નિર્ણય ઉપર આવ્યા લાગે છે, મૂળ દ્રવ્ય તે સાંખ્યની ' પ્રકૃતિ ' અને ઇતર પદાર્થ તે તેની વિકૃતિ.

આદર્શનમાં ' પ્રકૃતિ, ' ' વિકૃતિ, ' ' ઉભયાત્મક ' અને ' અનુભયાત્મક ' એમ ચાર પ્રકારના પ્રધાનો મનાયા છે, તેમાં ' પુરૂષ ' અનુભયાત્મક છે. સાંખ્યો ' સતકાર્યવાદી ' હોવાથી ઘટ પહેલાં ' ઘટત્વ ' માને છે, તે સાથે એમ પણ ખરું કે કાર્ય, કારણથી બિન હોઇ શકે નહિ. ઘટનો નાશ તે આત્મતિક નાશ નથી, પરંતુ કારણ માટીમાં ' લય ' પામે છે. કાંઇ પણ વસ્તુનો આત્મતિક નાશ છેજ નહિ, માત્ર રૂપાન્તરો થાય છે એમ આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ કહે છે તેવુંજ છે, અને તેજ ધોરણે સુખ દુઃખથી મિશ્રિત જમતનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનને માને છે. પ્રધાન અચેતન છતાં પુરૂષ-જીવાત્માના મોક્ષ રૂપ પ્રયોજનને માટે તેની પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન માને છે. વાચસ્પતિમિશ્રની **તત્ત્વકૌમુદી** ની કારિકા પંચા-

નનની ટીકામાં પુરુષનો અર્થ કયો છે તેમાં પુરિલિંગે કહેને હતિ પુરુષઃ કહેલું છે; એટલે કે પુરુષનો નિવાસ પ્રકૃતિમાંજ કરેલો છે. પુરુષ પ્રકૃતિના અનન્યત્વનું જ્ઞાન તેજ મોક્ષ. તત્ત્વકૌમુદી ની કારિકા ૬૩ માં કહે છે કે રૂપેઃ સત્તમિરેવ તુ વધ્નાત્યાત્માન માત્મના પ્રકૃતિઃ સેવચ પુરુષાર્થ મપિ વિમોચયત્યેક રૂપેણ ॥ સાત રૂપથી પોતાના જાતને પ્રકૃતિ બાંધે છે, ને પાછું એક રૂપથી મુક્ત કરે છે. એક રૂપ ને ૬૪ મી કારિકામાં આપેલો તત્ત્વશબ્દાસ છે કે જેને પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાન અગર 'વિવેકપ્ર્યાતિ' થઇને મોક્ષ મળે છે. પ્રકૃતિ સ્ત્રી રૂપમાં લજ્જાપુકત હોવાથી પુરુષનાં દર્શનથી લજ્જા પામી ખસી જાય છે. નાચનારી જેમ નાચ પૂરો કરીને લોકને આનંદ આપી ખસી જાય છે તેમ પ્રકૃતિ પુરુષના દર્શનથી તૃપ્તિ પામી લજ્જાથી ખસી જાય છે. પુરુષ પણ દૃષ્ટિથી તૃપ્ત થઇ વિરામ પામે છે. આમ અરસ પરસનો યોગ થઇને જ્ઞાન થવા છતાં પણ-જેમ ઘડા ઉતાર્યા પછી પણ ખાલી ચાક વેગથી ફર્યા કરે છે તેમ-શરીર હોય ત્યાં સુધી પુરુષ પ્રકૃતિનો યોગ કાયમ ચાલે છે; પરંતુ સૃષ્ટિનું કાર્ણ બંધ થાય ત્યારે પ્રકૃતિ પુરુષ જે કારણથી બેગાં થયાં હતાં તે મટવાથી જુદાં થયાં નથી પુરુષને મોક્ષ મળે છે, જેને વિદેહમુક્તિ કહીએ છીએ તેવી, એમ યુક્તિ છે.

આ દર્શનમાં 'મહત્' આદિ પચીસ તત્ત્વોને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે, ને તે તત્ત્વોનું સમ્યક્ જ્ઞાન તેજ મોક્ષ કહેલો છે, એટલે કે પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થઇ પુરુષનો બોધ કરાવે છે. સાંખ્ય કારિકા ૫૭ માં કહે છે કે પુરુષ મોક્ષ નિમિત્તં પ્રકૃતિઃ પ્રજ્ઞાનસ્થ ॥ આ પુરુષ વાસ્તવમાં ઉપનિષદોના બ્રહ્મ સમજવાનો છે. દરેક દેહમાં જે પુરુષ છે તે જીવાત્મા રૂપે માનેલો છે, અને દરેક જીવ મોક્ષ માટે મહેનત કરે છે એમ કહેલું છે; જન્મ મરણ, શુષ્ક, દોષ એમ વ્યક્તિવાર ભિન્ન હોવાથી ધણા પુરુષનો સ્વીકાર સાંખ્ય કરે છે પરંતુ એક રીતે તો એ બધું શબ્દોની રમત મમત માત્ર છે. સરવાળે અદૈતની ઝાંખી કરે છે. પ્રાચીન સાંખ્ય જેનો ખ્યાલ ભાગવત ઉપરથી આવે છે તેના 'પુરુષ'નો પાછળનાઓએ વિકાર કર્યો, કેમકે દૈત ભાવ રાખવા માટે જાણે આગ્રહ હોય તેમ કહે છે કે કોઈ જીવ ઈશ્વરત્વ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એમ યુક્તિથી બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. ગૌડપાદ કારિકા ૧૧ ના ભાષ્યમાં એક પુરુષ હોવાનું સ્પષ્ટ કહે છે. દુઃખના નાશ પૂર્વક સુખની પ્રાપ્તિરૂપી ન્યાયના મોક્ષને સાંખ્ય સંમત નથી. સાંખ્યમાં દુઃખનો

નાશજી મોક્ષ છે; સુખની પ્રાપ્તિ પુરુષાર્થ રૂપ નથી; સઘળાં સુખો દુઃખથી મિશ્રિત હોવાથી વિષથી મિશ્રિત અન્નની માફક ત્યાગ્ય ગણેલાં છે, ને તેથી સુખને માટે પુરુષાર્થ યોગ્ય નથી એમ કરાવે છે. સાંખ્ય ધણા પુરુષોનો સ્વીકાર માત્ર પ્રત્યેક પુરુષના દેખાતા ભેદના ખુલાસા ખાતર કરે છે, પરંતુ એકસમૂહર જેવા પાશ્ર્વાત્ય વિદ્વાનો પણ તેની રીતે ધણા પુરુષની કલ્પના બરાબર નથી એમ કહે છે. સૃષ્ટિની રચના, પ્રત્યય, કલ્પ આદિ બધું સાંખ્યનું સ્વીકારવા ઉપરાંત શ્રીશંકરાચાર્ય, સાંખ્યના અનેક પુરુષપણા મામે દક્ષીણ કરે છે. તેઓ કહે છે કે સુખ દુઃખની વિચિત્રતા એ કેવળ મનનોજ ધર્મ છે, આત્માને તેથી કાંઈ અસર અગર પરવા નથી. મનનો ભેદ સ્વીકારીને આત્માનો અભેદ કહે છે. અદૈત અને દૈતનો આ મતભેદ ધણા મહત્વનો છે. એકથી વધારે, અમર્યાદિત, સર્વવ્યાપી, એકજ સમવાવહિન આત્માઓ કેમ હોઇ શકે એ ખરેખર પ્રશ્ન છે. સાંખ્યની ખામી આટલીજ છે. દૈતવાદોનો સાંખ્ય પિતા છે એમ કહીએ તો ચાલે; દરેક શાસ્ત્રમાં તેની ઝાંખી કાંઈક અંશે પણ ખરી. પિંડ બ્રહ્માંડની રચના બરાબર સરખીજ બતાવે છે. એકંદર સાંખ્યનાં તત્ત્વો એટલાં યુક્તિસર અને બુદ્ધિયુક્ત છે કે વેદાન્ત મતમાં અગર બીજા ગમે તેવા અનુકૂળ અગર વિરોધી મતમાં પણ સાંખ્યનાં સ્વીકૃત તત્ત્વો અસ્તિત્વ ધરાવ્યા વગર રહેતાંજ નથી. સાંખ્યની કોટિ ઉત્તમ છે. દરેક શાસ્ત્રમાં તેને પ્રધાનપદ મળતું જેવામાં આવે છે. ઇતર દેશમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન જોઇએ છીએ તેનું મૂળ પણ સાંખ્યજ દેખાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે **સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ** હું સિદ્ધોમાં કપિલમુનિ છું.

આમજ કહ્યું છે તેમ અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ એટલે દુઃખનું નિવારણ એજ સાંખ્યનો મોક્ષ છે. પુરુષ અગર આત્મા અને પ્રકૃતિનું અનુસંધાન પૂર્વક સતત વિચાર કરીને શ્રદ્ધા ભક્તિ પૂર્વક લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરવાથી આત્માનું જ્ઞાન અગર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ માનેલું છે; એટલે કે જાણે કે પ્રકૃતિ તે ગ્રંથ અને આત્મા તે વાંચીને સમજનાર એમ ઉપમા આપીએ તો ચાલે તેમ છે; આત્માને જાણવા માટે જગતને જાણવાની જરૂર છે, જગત જાણતું એટલે કે જગતનાં મૂળ ચોવીસ તત્ત્વો જાણનાં; આ ચોવીસ તત્ત્વો ઉપરાંત સાંખ્યનું પચીસમું તત્ત્વ તે 'આત્મા' છે, ને તે વેદાન્તના બ્રહ્મ સ્વરૂપનું છે. સાધારણ લાખામાં જેને જગત કહીએ છીએ તેજ પ્રકૃતિ. સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તે કાંઈ સખ્તો મોક્ષવાથી થાય નહિ પણ તે માટે અનુભવની જરૂર છે; અનુભવ માટે

અહાર શુદ્ધિ, વ્યાહાર શુદ્ધિ, મન વાળી ક્રમની શુદ્ધિ, મંયમ, મુદ્ધસેવા આદિ અનેક ઉપચારોની જરૂર બતાવે છે. દરેકનું મૂળ તે પ્રકૃતિ, પછી તેને પ્રધાન કહેા, અવ્યક્ત કહેા, જગત્ત્રયોનિ કહેા ગમે તે કહેા. પુરૂષ પ્રકૃતિથી બદ્ધ માનો તો પછી તે સૃષ્ટિ રચી શકે નહિ, અને મુક્ત માનો તો પછી તેને સૃષ્ટિ રચવાનું કારણ રહેતું નથી, માટે રચવાનું સંહારવાનું એ બધું કાર્ય સાંખ્ય, પ્રકૃતિને અર્પે છે.

સાંખ્ય સૂત્ર ૩-૫૮ માં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણમાં પ્રકૃતિનો આપો-આપનો (**સ્વતઃ**) વિકાર કહે છે, ને વળી સૂત્ર ૩-૬૦, ૬૫ અને ૬૭ (વિગ્રાનમિહુનું ભાષ્ય જુઓ) માં કાળ તથા કર્મને કારણપણું-નિમિત્ત-કારણપણું-આપ્યું છે, ને પાછું **તત્ક્રતઃ સંસર્ગઃ** કહીને પુરૂષના સંસર્ગને પણ સૃષ્ટિનું કારણ કહે છે. ને વળી સૂત્ર ૨-૯ માં રાગ, વિરાગ તૃષ્ણા કષ્ટાં, અને વળી ૬-૬૧ માં અવિવેકને નિમિત્ત કારણ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે કલ્પનાઓ કરેલી છે, એક સ્થિરતા નથી. ગૌડપાદચાર્ય તો ૨૨ મી કારિગ્રાની ટીકામાં પુરૂષ પ્રકૃતિના સંયોગને સ્ત્રી પુરૂષનો સંયોગ કહીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહે છે. આ પ્રમાણે અનેક યુક્તિઓ છે; પરંતુ તે બધીનો મેળ છે. વસ્તુતઃ એમ છે કે પ્રકૃતિ એટલે કે સત્ત્વ રજસ અને તમસ્ એમ ત્રણ ગુણુની સામ્યાવસ્થા (**Equilibrium**) છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રકૃતિ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં હતી ત્યાં સુધી તેની સામ્યાવસ્થા હતી. ને તેમાં કાળે કરીને વધઘટ થાય એટલે ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય એટલે સૃષ્ટિ થાય છે. આ ધોરણે સત્ત્વયુગમાં દૃષ્ટા અને દૃશ્ય એક હતાં ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા હતી (જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત્ સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૨૪ શ્લોક ૧). પછીથી ક્ષોભ થઇ વર્ણુ આશ્રમ વિગેરે થયાં. મતલબ કે સામાન્ય જનસમાજના બોધને અર્થે પુરૂષ પ્રકૃતિ પ્રથક્ બતાવ્યાં છે, બાકી આગળ કહ્યું છે તેમ વેદાન્તના બ્રહ્મની કલ્પના નષ્ટ થઇ નથી. પાશ્ચાત્યોની ગતિ, ઉજ્જુના અગર આકર્ષક શક્તિના ક્ષોભ જેવો આ ક્ષોભ છે.

આદિ પરિણામ ઉત્પન્ન થયા બાદ પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઇ પ્રધાન રૂપ ધારણ કરીતે પછી મહત્ત્વ (**Super Consciousness**), પછી અહંકાર (**Self Consciousness**) એમ અનુક્રમે બુદ્ધિ, મન તન્માત્રા, ઈન્દ્રિયો એમ જગત્ દૃશ્ય થાય છે. મતલબ કે બધાનું આદિ કારણ પ્રકૃતિજ છે. રજોગુણને લઇને પુરૂષના સંબંધથી ગતિ પામીને સૃષ્ટિ

થવા માંડે છે એમ તર્ક છે. આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે હાલના ‘ હથર ’ ના શોધ કરતાં તો આર્યો ઘણાજ દૂર ગયા છે. મન બુદ્ધિ આદિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ન્યાં તત્ત્વો માન્યાં છે ત્યાં ‘ હથર ’ નો શો હિમાય ? પ્રાચીન અમૃતને ઠેકાણે હાલની શોધના રેડિયમની મિસજનું કાંઈક દેખાય છે તેમ ધીમે ધીમે ભલે વધે, બાકી પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિ ત્યાં સુધી કઈ રીતે ગય ? જડમાંથી આગળ વધે ત્યારે બની શકે. “ પાસપોર્ટ ” ના અધિકાર વગર પરાયા મુલકમાં કેમ જવાય ? બીજા શબ્દોમાં પ્રકૃતિનો ખુલાસો કરીએ તો અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત થાય ત્યારે ઉત્ક્રાંતિ (Evolution), ને પાછું અવ્યક્તમાં ગય ત્યારે પ્રતિક્રાંતિ (Involution) છે. આ બે સ્થિતિ દરમ્યાનની વ્યક્ત સ્થિતિ તેજ ‘ પ્રકૃતિ ’ તેજ કલ્પ, અને તેજ હથરના શ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ વચ્ચેનો કાળ.

ઉપરની વર્ણવેલી પ્રકૃતિની આગળની કલ્પના તે પુરૂષ, તેને પ્રકૃતિથી લિન્ન કહ્યો છે. મ્હારું શરીર, મ્હારું મન, ઇત્યાદિ ‘ મ્હારાપણું ’ આવે છે તે બધું આત્માનાંજ દર્શન કરાવે છે. જડથી લિન્ન તેજ આ ચેતન આત્મા. સાંખ્યમાં ‘ જડ ’ પ્રકૃતિનેજ ‘ ચેતન ’ જેવી કર્તવ્ય શક્તિ આપીને આત્માને ફક્ત ભોક્તાજ કહ્યો છે ને તે ધોરણે અસંખ્ય આત્માઓ એકમેકના અવિરોધે રહે છે. આગળ કહ્યા મુજબ વેદાન્તના એક આત્મા સામે સાંખ્યના અનેક આત્માનો આ મોટો વિરોધ છે. પરિણામ તપાસતાં એક રીતે ઉંડા ઉતરીને જોતાં વિરોધાભાસ કહીએ તો પણ ચાલે. દરેક આત્માની દુઃખની નિવૃત્તિ એજ તેનો મોક્ષ એટલે કે પ્રાકૃતિક સંબંધનો ઉચ્છેદ. આત્માને પ્રકૃતિથી બદ્ધ નહિ માનતાં જ્ઞાનથી મુક્ત માનવો એજ જ્ઞાન. જડ ચેતનનો ભેદ સમજીને કેવળ થયું એજ સાંખ્યનો મોક્ષ. માત્ર આગળ કહ્યા પ્રમાણે વિચિત્ર એટલુંજ લાગે છે કે પ્રત્યેક આત્મા અનંત સર્વવ્યાપી માનવો પડે છે તે જરા અગમ્ય છે, ને તેથીજ આ શાસ્ત્રમાં વિવેક-જ્ઞાન-ઉપર બહુ ભાર મૂક્યો છે. વિવેક જ્ઞાન થયું કે તરત પ્રકૃતિની કાર્ય શક્તિ નિવૃત્ત થઈ એટલે પ્રકૃતિમાં બંધાએલો પુરૂષ સુખ દુઃખ પોતાનામાં આરોપીને મોહથી દુઃખી થાય છે તે મોહ સત્ત્વગુણ પ્રધાનથી દૂર થાય તેજ મોક્ષ કહેલો છે. મતક્ષય કે આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિમાંથી મુક્ત થયું એજ મોક્ષ. જ્ઞાન થયું કે મોક્ષ, જ્ઞાન એટલે કે આ બધું પ્રકૃતિનો ધર્મ છે, મારે કાંઈ નથી, આત્માને ગુણનો સ્પર્શ થાય નહિ, અને તેટલા માટે તેના તરફની અડચણ પણ થાય નહિ, ને ઉદાસીન વૃત્તિથી પ્રકૃતિને જુએ. અને તેથી છેવટ એક રૂપ થઈ શકે, એ બધુ સમજવું તે મોક્ષ.

પુરાણના ચોરાશી લાખ અવતારની કલ્પનાને ઉત્ક્રાંતિવાદ તો બહુ પાછળ નાંખી દે છે, હમણાંના તેમનામાંથી ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓના હીસાએ તો તેથી પણ મોટી સંખ્યા થાય છે; પરંતુ બેદ માત્ર ઉત્ક્રાંતિવાદના અંતર્ગત પ્રકારમાં છે. આર્યની ઉત્ક્રાંતિ ચેતનમય અને જડવાદીની જડ એ દુઃકમાં મહત્વનો ભેદ છે.

જેવી રીતે ચાલકિવાદમાં એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, વૈશેષિકમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે છે, તેમ આદર્શનમાં ત્રણ પ્રમાણ છે. ત્રીજું તે જૈમિનિના ‘આપ્ત’ વાક્ય જેવું ‘શાબ્દ’ છે. ન્યાયમાં ચાર પ્રમાણ છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

આ સાંખ્ય જ્ઞાનમાં ઇશ્વર તત્ત્વ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉમેરીને લગવાનું ‘પતંજલિ’ મુનિએ યોગ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. ઉપાસનાની સુગમતા માટે બ્રહ્માના માનસ પુત્ર કપિલની આત્માની સંજ્ઞાને ઇશ્વર રૂપમાં સ્પષ્ટ કરી ઉપાસના માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો છે. ગૌતમના ન્યાયમાં જેમ કણ્ઠાદમુનિએ વિશેષ ઉનર્યું તેમ કપિલના સાંખ્યમાં ‘પતંજલિ’એ ઇશ્વર તત્ત્વ ઉમેર્યું છે, એટલે દેવે યોગનું વિવરણ કરીશું.

(૫) યોગ

આ દર્શનનો પાયો મુખ્યત્વે અંતાઃકરણ ઉપર નિર્ધારિત છે. આ વિદ્યાનો આદિ ગુરુ શંકર કહેવાય છે. એક રીતે ‘પતંજલિ’એ શેષ પાસેથી એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તથા શંકર પાસેથી ‘મત્સ્યેન્દ્રનાથ’ પછી ગોરખનાથ એમ ચાલી, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી આદર્શનનો આદિ પ્રણેતા પુરૂષ ‘પતંજલિ’ ઋષિ છે. તેમનાં રચેલાં એકંદરે ૧૯૫ સૂત્રો છે, તેના ચાર પાદ કરેલા છે. સમાધિપાદ, સાધનપાદ, વિભૂતિપાદ અને કૈવલ્યપાદ. આ સૂત્રોનું પ્રાચીન ભાષ્ય ‘વ્યાસ ભાષ્ય’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વાચસ્પતિમિશ્ર તથા વિજ્ઞાનભિક્ષુએ તે ઉપર ટીકાઓ લખી છે. યોગ શાસ્ત્રનાં ચાર પર્વ છે. હેય, હે યહેતુ, હાન, અને હાનોપાય. આગળ કહ્યું તેમ ઇશ્વર તત્ત્વ છવીસમું ઉમેરીને આ શાસ્ત્ર બુદ્ધ પાડ્યું છે, બાકી બધી રીતે સાંખ્ય દર્શનજ છે. ઇશ્વરને સ્થાન આપ્યું એટલે તેના માટે ઉદ્ધાપોહ પણ કરવો પડ્યો એટલે તેની કૃપા મેળવવા માટે કાયદા કાનુન કરવા પડ્યા અને તે એકાગ્રમન થવાથીજ પ્રાપ્ય છે એમ ઠરાવી એકાગ્ર માટે યોગનાં આઠ અંગ રચી છેવટ સમાધિ દશા પ્રાપ્ત કરી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરીને પછી તેની કૃપા મેળવીને એટલે કે પુરૂષ પ્રકૃતિના

વિવેકનું જ્ઞાન મેળવીને મોક્ષ પામવાનો ક્રમ બતાવેલો છે. ઇશ્વરની વ્યાખ્યામાં પુરૂષોમાંનો “ જે વિશેષ પુરૂષ કલેશ, કર્મ, વિપાક તથા આશયના સંબંધ વિનાનો છે તે ” એમ કહેલું છે; વળી તેનામાં જ્ઞાનની પરિસીમા તથા સર્વજ્ઞ પાતું આપીને કાળથી અનીન હોવાથી પૂર્વના આચાર્યોને પણ ગુરૂ સ્થાન આપ્યું છે. ઉપર કહેલાં ચાર પંચાંગમાં મૂળ મુદ્દો સંસાર દુઃખમય હોવાથી ‘ હેય ’ ત્યજવા લાયક જાણીને તે ઉપર પછી આગળ ‘ યોગ ’ નો ઇશ્વર સાથેના ‘ યોગ ’ માં કેટલાક અર્થ કરે છે; પરંતુ “ યોગ, ” શાસ્ત્ર-પુરાણમાં વપરાય છે, તેથી ઉલટ આ ‘ યોગ ’ નો હેતુ સંયોગ નહિ પણ ‘ વિયોગ ’ નો છે. ‘ ભોજવૃત્તિ ’ માં કહ્યું છે કે **પુંપ્રહૃત્યોર્વિયોગોઽપિ યોગ इत्युदिनो यथा** એટલે કે પુરૂષ પ્રકૃતિનો “ વિયોગ ”-‘ વિવેક ’-ભેદજ્ઞાન-તેજ ‘ યોગ ’ **उत्तयोग**-ચિત્ત નિરોધનો ઉદ્યોગ.

ઉપર મુજબ સાંખ્યના પ્રકૃતિ પુરૂષનું નિશ્ચળ ભેદજ્ઞાન મેળવવા માટે **પતંગલિ** મુનિએ ઇશ્વર તત્ત્વ દાખલ કર્યું છે, ને તે સિવાય બીજો માર્ગ નથી એમ ઠરાવ્યું છે. અગ્નિ જેમ સુવર્ણ આદિને તપત કરીને દોષ દૂર કરીને શુદ્ધ કરે છે તેમ યોગ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે, ને દોષનો નાશ કરે છે. વ્યવહાર પક્ષે આ ‘ યોગ ’ ને ઇશ્વર પ્રાપ્તિના સાધનમાં અષ્ટાંગ યોગ માનેલા છે. ‘ યોગ ’ એટલે જોડવું તે (Yoke). મનને અગર ચિત્તને ઇશ્વર સાથે યોગ કરાવે તે ‘ યોગ ’. હવે જુઓ કે કેવળ કર્મ કરવાથી અગર કેવળ જ્ઞાનની મિથ્યા વાનો કરવાથી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, પરંતુ તેને માટે મહાન પ્રયાસ અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાં જોઈએ, ને તેને માટે ચિત્તની એકાગ્રતાની ખાસ જરૂર છે એમ બતાવવા આ માર્ગ બતાવેલો છે. ચિત્તની ત્રણ અવસ્થાઓ છે. ક્ષિપ્ત મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત; આ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત માટે ક્રિયા યોગ કહેલો છે. તેમાં તપ, સ્વાધ્યાય તથા ઇશ્વરપ્રણિધાન એમ ત્રણ સમાય છે (**સાધનપાદ ૧**). ચિત્તની વૃત્તિઓ પાંચ:-પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ છે. આ પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓનો મુખ્યત્વે કરીને ક્રિયા યોગથી નિરોધ કરવો તે યોગ ને તેથીજ તેની વ્યાખ્યાની વ્યવસ્થામાં **પતંગલિ** ઋષિએ **ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધ** ઠરાવ્યું છે. આ શાસ્ત્રમાં પચીસ તત્ત્વ ઉપરાંત છત્રીસનું ઇશ્વરને ઠરાવ્યું છે; તેની પ્રાપ્તિ અર્થે એટલે કે ગીતાના અગર પુરાણના ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ નહિ પરંતુ પુરૂષ પ્રકૃતિના વિવેકજ્ઞાનને અર્થે યમ, નિયમ આદિ સાધનો કહેલાં છે; અનિમ સાંખ્ય હેતુ અમાધિ છે; કેમકે તે જ્ઞા

પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે કે પુરૂષ સ્વસરૂપમાં રહે છે તદ્દશબ્રહ્મઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનં વૃત્તિસારૂપ્યમિતરથ (૧-૩-૪ સૂત્રો).

કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ ત્રિવર્ગ ધર્મમાંથી આ યોગ દર્શન, ઉપાસનાના વર્ગમાં આવી જાય છે. ઉપાસનામાં યોગ અને ભક્તિ બે સમાય છે. પતંજલિ ઋષિએ યોગનાં સૂત્રો રચીને એવી કૃપા કરી છે કે મુખ્યત્વે પ્રાણાયામ આદિ ક્રિયા, યોગયુક્ત ઉપાસના છતાં પણ કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન એમ ત્રણેની પ્રાપ્તિની જરૂરીયાત બતાવી છે તે તેમનાં યોગ સૂત્રો જોવાથીજ સમજી શકાય, કેમકે હરેક પ્રકારે ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધજ કરવાનો છે. સૂત્ર ૧-૧૨ માં અભ્યાસવૈરાગ્યતિષ્ઠિતનિરોધઃ કથ્યું છે અને ૧-૨૩ માં ર્દેશ્વરપ્રણિધાનાત્ વા એમ કહેલું છે. સૂત્રો ૧-૧૪, ૨૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯ માં પ્રાણાયામ, કોષ્ટ ઇન્દ્રિય ઉપરની ધારણા, હૃદય કમળની ધારણા, રાગ રહિત થવું તે, સ્વપ્નમાં ઇષ્ટનું અવલંબન તથા ઇષ્ટ વિષયનું ધ્યાન એ પ્રમાણે પણ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધના ઉપાય કહ્યા છે. આ શાસ્ત્રમાં આત્માને, પ્રકૃતિને તાબે રહેનાર નહિ પરંતુ સ્વતંત્રપણું તથા કર્તાપણું અર્થ્યું છે. પ્રકૃતિને કર્તૃત્વ આપ્યું નથી, આત્મા એટલે ઇશ્વર, તેને અનુબ્રહ્મ કરનાર તરીકે સ્વીકાર્યો છે. ન્યાયમાં તેની કૃપા મેળવવા કહેલું છે તેથી પણ આગળ વધીને આ દર્શનમાં ઇશ્વરની 'પ્રાપ્તિ' કહેલી છે. ઇશ્વરનું તત્ત્વ વધવાથી આ દર્શનને સૈશ્વર સાંખ્ય પણ કહે છે. આદર્શનની મજા એવી છે કે બીજાં બધાં દર્શનો કર્મ અગર ક્રિયા રહિત છે, ફક્ત પૂર્વ મીમાંસામાં કર્મ મુખ્ય છે પરંતુ તે કર્મ તે સાધારણ કર્મ છે, પામર તુલ્યનાં છે, પરંતુ યોગની ક્રિયા તો કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન ત્રણેથી પૂર્ણ છે, તથા તાત્કાળ અને પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારી છે. શાસ્ત્ર પુરાણોના ઇશ્વરનો યોગ પાતંજલ યોગથી જૂદો છે એ જૂલવાનું નથી. સાંખ્યનો ભાગજ યોગ હોવાથી આ યોગ પારિભાષિક છે. યોગનાં આઠ અંગ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ. આ પ્રમાણે અષ્ટાંગ યોગ કહેવાય છે. સમાધિ 'સખીજ' અગર 'સવિકલ્પક' અને તેની પછી છેવટની નિર્બીજ અગર નિર્વિકલ્પક છે, તેજ સ્વરૂપસ્થિતિ, તેજ શુદ્ધિસામ્ય; અને પછી અવિદ્યા તેમાંથી કલેશ તથા તેમાંથી કર્મ-વિપાક એમ બહાવ થવાથી કૈવલ્ય અને તેજ મોક્ષ છે. સાંખ્યના ફક્ત જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય નહિ, પણ પુરૂષની મુક્તિ માટે ખાસ માર્ગ કાઢવાની પતંજલિ ઋષિને જરૂર જણાઈ. સાંખ્યની પ્રકૃતિમાં બધાએલો બીજારો

પુરૂષ મુક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકે ? કોઠીમાં પેટલો કોઠી બહારનું કેમ જોઇ શકે ? કોઇ બીજાની મદદથી બહાર નીકળે તોજ પતો લાગે; માટે ઇશ્વરની સત્તા બતાવીને તેની કૃપાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. કૃપિલિનું બાહ્યજ્ઞાન અને પતંજલિનું અંતર્જ્ઞાન એમ બે વસ્તુ છે. યોગનો અંત જે સમાધિ (સમ્ તે સ્થિરતા દર્શક અને ' આધિ ' એટલે આધાન) તેમાંજ બ્રહ્મ સાથેના અબેદની પ્રતીતિ થઇ ને મહામુક્તિ મહા વાક્યનો અનુભવ થઇ શકે. આ અનુભવ મનવાણીથી અવર્ણનીય છે, તો પણ વાણીના ઉપયોગ સિવાય છુટકા નહિ હોવાથી અનુભવીઓ તેનું વર્ણન કરે છે. Nitrus oxide જેને Laughing gas પણ કહે છે તે રસાયણિક વાયુ સુખવાથી જે તાર્કાલિક સમાધિ જેવી દશા ' અજ્ઞાનમાં ' પ્રાપ્ત થાય છે, અગર ' પેંગડે પગ અને બહોપદેશ ' માટે ગાંજના નિશામાં સાધુઓ ' અજ્ઞાનમાં ' અનુભવ લે છે, તેનો વિસ્તાર તેજ આ યોગની ' સજ્ઞાન ' સમાધિ છે. યોગનાં આઠે અંગો ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ માટે જરૂરનાં છે. પાતંજલ યોગ ને ગીતા તથા પુરાણોમાં પરમાત્મામાં લાગુ પાડીને જીવ ઇશ્વરની આત્મા પરમાત્માની સામ્યાવસ્થામાં સમાધિ કરીને અદ્વૈત લાવથી મુક્તિ બતાવી છે એટલે દષ્ટ દશનું એકય ૨૫૪ બતાવ્યું છે.

' યોગ ' શબ્દમાં હડયોગ તથા રાજયોગ એમ બે આવેલી જાય છે. આ સિવાય જ્ઞાનયોગ રાજયોગના પેટામાં આવેલી શકે છે. બાકી ગીતાના કર્મયોગમાં એક રીતે બધાનો સમાસ થાય છે. ભક્તિયોગ પણ તેમાંજ આવેલી જશે. આ ત્રણે યોગનું સહજ નિરીક્ષણ કરીએ. હડયોગ કરતાં રાજયોગ ઉંચી કોટિનો અને તેથી પણ જ્ઞાનયોગ સૌથી ઉંચી કોટિનો છે. અનુક્રમે આ ત્રણે યોગનું દર્શન કરી જોઇએ. પ્રાણના નિયમનથી મનનો નિગ્રહ કરવાથી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને આગળ વધાય છે એમ હડયોગનો મુદ્દો છે; ને તે ઉપરથી યોગેશ્વરે ગોરક્ષનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ આદિ મહાત્માઓ હડયોગને વિસ્તારે છે. પતંજલિ ઋષિનાં સૂત્રોમાં હડયોગ તથા રાજયોગ બંને છે, તેમાંથી હડયોગ પાછળના યોગીઓએ વધાર્યો છે. ' હડ ' માં ' હ ' એટલે સૂર્ય અગર પ્રાણ, ને ' ડ ' એટલે ચંદ્ર અગર પૃથ્વી, એટલે તેને વશ કરવાં તે ' હડ '. હડયોગની ક્રિયા ધણી વિકટ અને પરિશ્રમવાળી છે. દુનિયાં છોડી પર્વત અગર જંગલ જેવામાં એકાંત સેવનારજ તેનું સેવન કરી શકે, તેમાં પણ વળી અનિચ્છિત તથા કલ્પિત અનિષ્ટ પરિણામની પણ ધાસ્તી ખરી. સંસારમાં રહીને આ હડયોગનો પ્રયોગ કરવો એ ધણુંજ વિકટ

અને ભયંકર છે. જે માણસનું શરીર તથા મન તેટલું સમગ્ર હોય, યુર
 ધણે સમગ્ર હોય, પૂર્ણ રીતે શ્રદ્ધાસંપન્ન હોય, બ્રહ્મચર્ય અડગ હોય અને
 છેવટ સાક્ષાત્કારની ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તો ભલે તે માણસ આ માર્ગે ચલે.
 ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કે યોગની ક્રિયાના સમયમાં મન સ્થિર, શાંત
 તથા ઉદ્દેગ રહિત બેઠાએ; નહિ તો ઉલટ માંડો પરિણામ આવવાની વધી
 સારી પેઠે છે. વળી યોગની ક્રિયા કરનારને આહાર વિહાર આદિમાં સખત
 નિયમ પાળવાના હોવાથી સાધક દશમાં તો તે પુરૂષ દુનિયાના વ્યવહાર માટે
 નકામોજ ગણવા જેવો છે; માત્ર પૂર્ણ દશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્ઞાનયુક્ત સિદ્ધ
 થઈને મહાત્મા તરીકે આદર્શ થઈને દુનિયાનું ભલું કરી શકે. અગર જે
 યોગની ક્રિયાઓ શીખીને જ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા રહી તો પછી તે પુરૂષ
 યોગના ખેલોજ નાટક માફક કરવાનો. ધણે ભાગે તેવાજ યોગીઓ દેખાય
 છે. જ્ઞાન દશાને પ્રાપ્ત થએલા તો લાખો કરોડોમાંથી જવલેજ પાકે છે. હડ
 યોગની અણિમા, મહિમા, લધિમા આદિ સિદ્ધિઓથી લલચાઈને ધણા તે
 તરફ દોરવાય છે. તેમાં પણ હડયોગ જેવું શાસ્ત્ર તથા ક્રિયા બીજી કાઈ
 પ્રજામાં સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી યુરપ અમેરિકાની લક્ષ્મીપૂજક પ્રજાઓ અંગ્રહ
 ગઈ છે. ‘સ્પિરિટ્યુઅલિઝમ’ ‘મેસ્મરિઝમ’ ‘વિશ્વદર્શિ’ ‘પ્રેતાત્માહ્વાન’
 તથા થિઓસોફિના વર્ણુનથી લાલસા ધણીજ વધી પડી છે; પરંતુ ખાસ
 ધ્યાન આપવાની જરૂર છે કે આ ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, તથા તેમાં ગેર
 સમજનાં તરવો તથા સુરફેલીઓ છે કે સ.ધારણ પામરે આ માર્ગ ઉપર
 જવું નહિ એજ ઉત્તમ છે. રાજયોગથી સંતોષ પામવામાં સર્વ સુખ છે.
 જુઓ કે અમેરિકા યુરપમાં જૂજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે ન થઈ તેટલામાં તો
 તે ઉપરથી ધંધા રોજગાર ચાલે છે, અને જગ કપટનાં મોટાં ધામો ચાલ્યાં
 છે. અમેરિકામાં ઇસ્પતાલો ઉપરાંત ટપાલ આશીસો નિકળી છે, તેમાં મરી
 ગએલાની ટપાલ ચાલે છે. સફલાએ સરકારે આહવાં ધતિંગ ઉપર અંકુશ
 મુક્યો છે તેથી હવે એ તોફાન બંધ થયાં અગર મંદ પડ્યાં હોય એમ
 ભાગે છે. આપણા દેશમાં પણ મલિન ઉપાસનાનાં માંડાં પરિણામ નજરે
 બેઠાએ છીએ. સાચી યોગવિદ્યા શિખિને સફલિપયોગ થતો તો કવચિતજ
 નજરે પડે છે. યોગવિદ્યા સાચી છે પણ માત્ર તેનો ગેરઉપયોગ થવાથી ઢોંગ
 ધતુરા ધણા થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં લાહોરમાં રણજીતસિંહના સમયમાં
 એક યોગીને જમીનમાં દાડીને રાખ્યો હતો તે ધણા દિવસે પાછો કાઢ્યો
 તોપણ જીવતો નિકળ્યો હતો. તે સ્થળ ઉપર રાજનો તથા યુરોપીઅન

પરીક્ષકોનો એમ બે પેઢેરા હતા. યુરોપીયનોએ આ યોગીની સખત કસોટી કાઢી હતી. આ યોગી ત્યાગી હતો; પરંતુ યુરોપીયનો કસોટી કાઢવામાં નિર્દય બ્રહ્મ રહિત અને લાગણી વગરના લાગવાથી બહુ નારાજ રહેતો હતો, પરંતુ બધી કસોટીમાંથી બરાબર પસાર થતો હતો. પ્રેક્ષકો વુઝલસને એક પાઠશાળાને આકાશમાં અદ્ધર સ્થિત આસનથી બેઠેલો બાર મિનિટ સુધી જોયો હતો. પાઠશાળાને તેમાં પણ ખાસ જડવાદી વિદ્વાનોને આ બધું જોવું લાગે તેવું ખરું !

આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે આ માર્ગમાં સત્યના જુજ અંશને ઠેકાણે અસત્યના ભંડાર જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્ર પણ આ માર્ગ માટે આગ્રહ કરતું નથી પરંતુ રાજયોગનેજ અતે મોક્ષદાયી કહે છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે નયના મનનો મનુષ્ય યોગી થવાને બદલે ઉલટો રોગી અને વહેમી થવાનો વધારે સંભવ છે. આટલા માટેજ આચાર્યશ્રીએ યોગસૂત્રમાં ભક્તિ અને જ્ઞાન પણ ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કહેલાં છે.

રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ એવાં મિશ્રિત છે કે તેને સાથેજ રાખવાં પડશે, એકજ સ્વરૂપ બનેલું છે; માત્ર શબ્દ રચનામાં કાંઈક ભેદ દેખાય છે. યોગની વ્યાખ્યા શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં બે જગ્યાએ ટુંકમાં ઉત્તમ રીતે સમજાવી છે; **સમસ્ત્વં યોગ ઉચ્યતે ।** તથા **યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ।** આ બે વાક્યમાં સંપૂર્ણ ખુલાસો છે. આ લોકનું અગર પરલોકનું હિત કરનાર મહાત્માઓ જે દેશમાં ધર્મમાં અગર વ્યવહારમાં અગર સ્વતંત્રતામાં પણ ફાળ્યા છે તે આ સૂત્રોથીજ ફાળ્યા છે. મહાન શોધકો અગર જડવાદીઓ ભૌતિક શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અગર ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં પણ આ સૂત્રોથી ફાળ્યા છે એમ સહજ નિરીક્ષણ કરતાં દેખાશે.

ઉપરની યોગની વ્યાખ્યામાં આ પ્રમાણે રાજયોગ પણ આવી જાય છે, રાજયોગના અંતમાં નિર્વિકલ્પક સમાધિ દશા છે; પરંતુ વાસ્તવમાં દરેક પ્રકારના યોગ જ્ઞાનયોગના અંગભૂત સમજવાના છે. વાસનાનો ક્ષય થવો તે રાજયોગ. અભિમાન રાખ્યા વગર બધી પ્રવૃત્તિ કરવી અને હૃદયમાં યોગ ભક્તિ અગર જ્ઞાનનો સતત પ્રવાહ રાખવો એ ટુંકમાં રાજયોગ છે; પ્રાણાયામ્યાદિ ક્રિયા ઉપરાંત વૃત્તિનિરોધ માટે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય પણ કહ્યાં છે. **અભ્યાસવૈરાગ્યભ્યામ્ તન્નિરોધઃ ।** યોગમાં ભક્તિ પ્રધાન છે. યોગ સૂત્રના પૂર્વાર્ધના ૨૩ માં શ્લોકમાં **ઈશ્વરપ્રાપ્તિર્ધ્યાનાત્મવા** છે. ૩૨ માં

શ્લોકમાં ‘ નિયમ ’ ની વ્યાખ્યામાં પણ ઇશ્વર પ્રણિવાન આવે છે, તેમ ઉત્તરાર્ધનો ૪૫ મો શ્લોક જોવાથી જણાશે કે ઇશ્વરની ભક્તિથી પણ ‘ સમાધિ ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે **સમાધિરોચ્ચરપ્રગિવાત્** । અતરના વૈરાગ્યથી સંસાર ચલાવવામાંજ રાજયોગ છે.

હકયોગનો સિદ્ધાંત પ્રાણુના નિયમનથી, વૃત્તિ રોધવાનો છે. અને રાજયોગ અગર જ્ઞાનયોગ એમાં તેથી ઉચ્ચ વૃત્તિ સંયમનથી, પ્રાણુને રોધવાનો છે; મતદ્વય કે એકમાં કાર્ય ને ખીનમાં કારણ થાય છે; કેમકે કાર્ય નો જ્ઞાનના પ્રતાપથી શરૂ થઈ જ મિદ્ધ થએલું છે; ને તેથી પછી તેને કાંઈ કરવાનું રહેતુંજ નથી. રાજયોગ એટલે વ્યવહારિક ભાષામાં કહીએ તો દુનિયાનો બધો વ્યવહાર ચાલુ રાખી યમ, નિયમ વિગેરે પાળવા તે; એટલે કે વાસના તથા આસક્તિ સિવાય કર્મો કરવાં, અગર ભક્તિ કરવી, અગર જ્ઞાની થવું તે છે, અને તેમાંજ આલોક તથા પરલોકનું કદ્યાણુ છે. શ્રીકૃષ્ણ, જનકરાજ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ઠમુનિ, રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિનાં અનેક દર્શનો છે. આ બધાં દર્શનો જોવાથી સમજાશે કે સંસારની બધી પ્રવૃત્તિ સાથે જ્ઞાન અંતઃકરણમાં રહી શકે છે.

રાજયોગ તેમ જ્ઞાનયોગને લાગુ થાય નથી યુક્તિ ત્રિશિખાપ્રાહ્મણોપ- નિષદ્ધમાં દેખાય છે. તેમાં ઇંદ્રિયોનો વિજ્ય તે ‘ યમ ’, પરમ તત્ત્વમાં સતત પ્રેમ તે ‘ નિયમ ’, આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુઓમાં ઉદાસીનતા તે ‘ આસન ’, જગતની મિથ્યા પ્રતીતિ થવી તે ‘ પ્રાણુયામ ’, ચિત્તનો અંતર્ભુખીભાવ તે ‘ પ્રત્યાહાર ’, ચિત્તની બ્યેયમાં સ્થિરતા તે ‘ ધારણા ’, હું ચિન્માત્ર છું એવું ચિંતન તે ‘ ધ્યાન ’, અને ધ્યાનની સારી રીતે વિમૃત્તિ તે ‘ મમાધિ ’ એમ અષ્ટાંગ યોગ ભક્તિ તથા જ્ઞાનને લાગુ કર્યો છે. મતદ્વય કે આ પ્રમાણે રાજયોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એકજ ભૂમિકામાં આવેને મળે છે. હકયોગનો પણ અંતિમ હેતુ રાજયોગજ છે. સેંકડો ભાષણુ અગર કર્મોથી જે આંદો- લન ન થાય તે આંદોલન, હિમાલયની એકે ગુફામાંથી સાચા એક યોગી આખી સૃષ્ટિમાં ફેંકી શકે છે !

પ્રહ્લ્લની ભૂમિકાને પામવાની સામાન્ય રીતે રાજયોગના નામથી વર્ણ- વાતી અને આગળ વધીને જ્ઞાન-કૈવલ્યજ્ઞાન ના માર્ગ ઉપર જતી વેદાન્તની રીતિ તદ્દન માનસિક છે. આ પ્રમાણે વિવર્તવાદી શ્રીશંકરાચાર્ય સાંખ્યના વિશ્વોત્પત્તિવાદ તથા પદ્મજલિના યોગનો અસ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ સ્વીકાર

કરીને તેમાં સુધારો કરે છે; મનોનિષેધના સ્વરૂપ યોગની નિરર્થકતા જોઈને તેઓશ્રીએ અતે જ્ઞાનયોગ-વેદાન્ત-તોજ પ્રચાર કરાવ્યો અને કર્મયોગ, હક યોગ, રાજયોગ, એ બધા યોગથી આગળ જઈને જ્ઞાનયોગ વિસ્તાર્યો. જ્ઞાનયોગ આ પ્રમાણે યોગ માત્રની અંતિમ ક્રાંતિ છે. યોગમાં ચિત્તવ્રતિ નિરોધ પ્રધાન છે, અને જ્ઞાનયોગમાં એટલે કે વેદાન્તમાં કેવળ જ્ઞાનજ પ્રધાન છે અને તેનાથીજ કૈવલ્યપદ અગર મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર મુજબ હરેક પ્રકારે યોગ મોક્ષદાયી છે.

(૬) પૂર્વમીમાંસા.

‘ ઉત્તર મીમાંસા ’ ના મુકાબલામાં આ દર્શન ‘ પૂર્વમીમાંસા ’ કહેવાય છે; બાકી મૂળ નામ ‘ મીમાંસા ’ છે. વેદના ‘બ્રાહ્મણ’ ભાગમાંથી એક વર્ગ પ્રાચીન કાળથી ઉભો થયો હતો; તે વર્ગ દેવપૂજન, યજ્ઞ આદિ ક્રિયામાં નિમગ્ન હતો; તેમનાં હૃદય તથા મન માટે આ માર્ગજ પ્રિય હતો; આ લોકના આચારમાં તથા સમજમાં બહુ ભેદ પડી ગયો હતો તેથી એ બધું એકત્રિત કરી સારા પાયા ઉપર મૂકવાની યોજના જૈમિનિ ઋષિએ કરી. ‘ મીમાંસા ’ એટલે કે વેદની મીમાંસા છે ને તે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વચ્ચેના મધ્ય સ્વરૂપની છે; તેના બાર અધ્યાય છે. મીમાંસાનો હેતુ વેદનાં ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ કરવાનો છે; ‘વર્મ’ દર્શનના આદર્શરૂપે છે. વેદ અને સ્મૃતિઓના તાત્પર્યાર્થ, નિશ્ચય, તથા વિરોધભંગન એમ ત્રણ હેતુથી આદર્શન રચાએલું દેખાય છે. ‘ શબ્દ ’ અને તેના અર્થનો સંબંધ ઉત્તમ રીતે દર્શાવે છે.

આ શાસ્ત્રમાં ન્યાયનાં ચાર પ્રમાણ ઉપરાંત પાંચમું ‘ અનુપલબ્ધિ ’ તથા છઠ્ઠું અર્થાપત્તિ મળી કુલ છ પ્રમાણ છે. સાંખ્યનું આત્મવાક્ય તેજ આ શાસ્ત્રનું ‘ શબ્દ ’ પ્રમાણ છે.

‘ મીમાંસા ’ એટલે ‘ શોધ ’. મોક્ષ પામવા સારી રીતે શોધ કરવો એટલે વિચાર કરવો તે. આ વિચારને અંતે એક પક્ષ કર્મ ઉપર ગયો તેની પૂર્વ મીમાંસા, અને એક પક્ષ જ્ઞાન ઉપર ગયો તેની ઉત્તર મીમાંસા કહેવાઈ. પાછળથી થઈ અને અંતે જ્ઞાન ઉપર ગઈ એટલે ‘ ઉત્તર ’ કહેવાઈ.

જૈમિનિ ઋષિ વેદને અપૌરુષેય કહે છે. આ ‘ પુરૂષ ’ તે મનુષ્ય વાચક નહિ પણ ઇશ્વર સમજવાનો છે, વેદ પૌરુષેય નહિ, તેમ ઇશ્વર નિર્મિત પણ

નહિ એમ આ દર્શન કહે છે. વેદનો બનાવનારજ કોઈ નથી એમ કહે છે. વેદ તેજ 'શબ્દ' અને તેજ 'નિત્ય' એમ કહાયું છે. શબ્દ, તેનો અર્થ અને તે બનેનો સંબંધ એ ત્રણે નિત્ય છે એમ કહેલું છે. કંઈમાં જે 'શબ્દ', થાય છે તે તો ફક્ત 'ધ્વનિ' છે; તે નિત્ય નથી, તેનો માત્ર 'શબ્દ' નું રૂપ બતાવનાર 'ધ્વનિ' છે; તે દેશ કાળ પાત્ર તથા ચતનના બેદથી તેમજ માણસના વાક્યત્રના ફેરફારના કારણથી શબ્દપ્રકાશક 'સંકેત' ધ્વનિઓ થાય છે. આ સંકેતની કલ્પનાથી લૌકિક 'શબ્દો' થયા છે એટલે તે કાંઈ પ્રમાણુ નથી, કારણ કે પુરૂષના સંકેતનું માત્ર પરિણામ છે. પરંતુ વેદનો 'સંકેત' કરનાર કોઈ દેખાતો નથી. તેમ અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી માટેજ વેદ તે 'શબ્દ' ને તેથી તે 'નિત્ય' છે.

આ પ્રમાણુ વેદ, ઇશ્વરની પણ પહેલાંનો અનંત, અબ્રાન્ત, અપૌરુષેય, નિત્ય, અનાદિ તથા સ્વતઃપ્રમાણુસિદ્ધ આ દર્શનમાં માનેલો છે; ઋષિઓ માત્ર મંત્રોના દષ્ટા છે, ને તેથી તેને બીજા પ્રમાણુની જરૂર નથી એમ કહે છે આચાર્યશ્રીએ સૂત્રો રચ્યાં તેમાં શરૂઆતમાં **અથાતોષર્મજિજ્ઞાસા** એ પ્રમાણુ લખેલું છે તેનો ભાવાર્થ એટલોજ કે આ મીમાંસાનો વિષયજ 'ધર્મ' છે. 'ધર્મ' એટલે વેદવિહિત કર્મ—તે કર્મની મીમાંસા એટલે કે 'ધર્મ' ની મીમાંસા. આદર્શન અન્યથે વેદના પાંચ પ્રકાર છે. વિધિ, મંત્ર નામધેય, નિષેધ અને અર્થવાદ.

જૈમિનિનાં ધર્મસૂત્રોનાં વ્યાખ્યાન શબ્દર, તથ્ય અને કુમારિલભટ્ટે કર્યા છે. આ કુમારિલભટ્ટ તે જણે શ્રીશંકરાચાર્યનો મત પ્રમાણુ કયુલ્યો હતો તેજ. મરતાં મરતાં પણ શંકરભાષ્ય વાંચીને પ્રશંસા કરી હતી તેજ. કુમારિલભટ્ટનું ભાષ્ય વાર્તિક કહેવાય છે. તેનું નામ નેત્રવાર્તિક છે. માધ્વનાચાર્યનો જૈમિનિયમ્નથમાલાલિપ્તનાર આ દર્શનનો પ્રકાશ સારો આપે છે. તે સિવાય આપોદેવના પણ બે ગ્રંથો છે.

વેદ ને 'શબ્દ' તેમ શબ્દબદ્ધ પણ કહેવામાં આવે છે. તેનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ જે શબ્દ છે. શાસ્ત્રોમાં તેજ અર્થમાં વપરાયો છે; આ શાસ્ત્રમાં શબ્દને નિત્ય કહ્યો છે તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ સેન્ટેન્સીયલિટીનું વાક્ય છે કે “પ્રારંભમાં શબ્દ હતો, ને તે ઇસુ પાસે હતો અગર તેજ હતો.” આચાર્યશ્રીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એટલોજ છે કે વૈદિક યજુરાગાદિક કર્મોજ નિઃશ્રેયસકારક છે અને તે કરવાથીજ સ્વર્ગોદ્ધિથી આરંભીને અંતિમ અવસ્થા

મોક્ષ-પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ શાસ્ત્ર કર્મ પ્રધાન હોવાથી કર્મ માર્ગ પણ કહેવાય છે. આ દર્શનનો આગ્રહ કર્મ ઉપર એટલો બધો છે કે વેદમાંથી ઉપાસના તથા જ્ઞાન ભાગ જૂદા પડેલા હતા તો પણ તે બધા કર્મ માટેજ છે એમ પરિશ્રમ લઈ અર્થ કરીને પ્રતિપાદન કરે છે. જીવ કે જે યજ્ઞમાન થઈને યજ્ઞ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે તેનેજ શ્રુતિઓએ ધર્મરપણું આપ્યું છે ને તેથી વખાણ કર્યા છે એમ માને છે. આ મીસત્રનું એમ પણ કહેવાય છે કે કાશ્મીરમાં એક ગ્રંથ મળી આવ્યો છે તેમાં ઉત્તર સિદ્ધ કર્યું છે; બધો કર્મ ભાગ જ્ઞાનને લાગુ કરે છે ! મનુષ્યની સુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે. હજી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો દેખાતો નથી.

આ શાસ્ત્રની રચનામાં ઉત્તમ રહસ્ય રહેલું છે. કનિષ્ઠ અધિકારી અગર જેમને પામર અગર કેવળ વિપયાસક્ત કહીએ-મનુષ્યનો મોટો ભાગ આવોજ છે-તેમને રોજના આહારવિહારની લોલુપતા બંધ કરી ઔષધ દાખલ પ્રસંગોપાત રાખીને ધમની રૂચિ કરાવી સ્વર્ગનાં સુખ આપી ધર્મ તરફ વાળવા માટે, તેઓને તે સમયમાં રૂચિ કરેલાં તેવાં કર્મો બતાવ્યાં, કે જેથી કરીને હરહમેશ કામમાં આસક્ત રહેનાર પામર એક દિવસ પણ કામની આસક્તિ ભેગું ધર્મનું આચરણ પણ કાંઈક કરી શકે. જે તે કામના માટે જેતે કર્મ કહેલું છે. વિધિરૂપ આજ્ઞાઓ નથી, પણ પામરને રૂચિ કરાવવા અને ધર્મ તરફ દોરવા માટે છે. હમેશ માંસનો આહાર કરનાર એક દિવસ ધર્મની ખાતર ધર્મયુક્ત યજ્ઞની પ્રસાદી તરીકે માંસાહાર કરે તો માંસાહાર સાથે કાંઈક ધર્મના સંસ્કાર પ્રગટ થાય અને પછી અભ્યાસથી આગળ વધી શકાય એમ મર્મ દેખાય છે. મનુસ્મૃતિ ‘ માંસ ’ નો અર્થ કરે છે. **મામ્ સઃ મક્ષતિ** એટલે વધ થયેલો પશુ મને પરલોકમાં ખાશે એમ કહે છે. યુક્તિસર જેતાં વેદ પરોક્ષવાદ રૂપે છે-ખાળકને આરોગ્ય માટે ઔષધ સાડ મીઠાઈની લાક્ષ્ય આપવામાં આવે છે તેવી લાક્ષ્ય સ્વર્ગઆદિની છે. વેદનાં વિધિવાક્યો નિષ્ક્રમીને, સકામી અગર કામાસક્ત કરવા માટે નથી તેમ “ નિયમવાક્યો ” પણ નથી, તેમ “ પરિસંખ્યા વાક્ય ” વાક્યો પણ નથી, પરંતુ કામીને એક દમ ન છુટે તેથી ધીમે ધીમે છોડાવવા માટે લાક્ષ્ય બતાવી, ધીમે ધીમે અતે જ્ઞાન ઉપર લઈ જવાનો હેતુ છે. (જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૩૧-૫-૧૪), એક તોલો અરીસો ખાનારને કોઈ કહે કે ખાર આના બાર ખાજે તો તે વિધિવાક્ય સર્વ માટે નથી; અરીસો નહિ ખાનાર આ વાક્યને વિધિવાક્ય માને તો પછી ગજબજ થઈ જાય; આ વાક્યનું રહસ્ય માત્ર એક તોલો

અધીશ્વર ખાનારજ સમજી શકે કે તે પોતાને માટે છે. આ પ્રમાણે આગળ વધતાં વેદે કમી પામર કરતાં સદજ વધારે અધિકાર વાળાને જ્ઞાન માર્ગ ઉપર લઈ જવા માટે નિષ્કામ કર્મ બતાવ્યાં; એટલે કે કર્મમાં આસક્તિ તેથી તે છુટે નહિ તે માટે ફળની અપેક્ષા વગર કર્મ કરવાનું બતાવ્યું; તેથી વધારે અધિકારવાળા માટે ભક્તિ, ઉપાસના, અને ઉત્તમ અધિકારી માટે જ્ઞાન, એમ યોજના છે. મતલબ કે બધા પ્રકારના સ્વભાવનાં મનુષ્યો માટે શાસ્ત્રે સવડ કરી મૂકી છે; આગ્રહ કોઈ માટે છેજ નહિ; માત્ર ઇશ્વરે આપેલી બુદ્ધિથી સારાસાર સમજવો એજ પુરુષાર્થ. વળી કર્મો કરીને સ્વર્ગ પામ્યા પછી પાણું મનુષ્ય અગર હલકી કોટિમાં આવવું પડે અને વળી નરકમાં પણ જવું પડે, કેમકે સ્વર્ગથી આગળ આ શાસ્ત્રમાં કંઈ નથી, તેથી વિધિ જેવાં બાક્યો કહીને મૂર્ખ લાલચુને લાલચ આપી છેવટ પરિણામ માઠાં આવે છે એમ ગૂઢાર્થ સમજાવે છે કે જેણે કરીને પરિણામે વેદનાં કર્મો ઉપર આસક્તિ નહિ થતાં ઉત્તરમીમાંસાના જ્ઞાન માર્ગ ઉપર માણુસ જવા પામે. આ આશયથી વિધિ જેવું આલેસ્વરૂપ આપીને અંદરથી નિષેધ કર્યો છે.

ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ કે જે કાર્યોના સંબંધથી રહિત છે તેમાં શબ્દોની શક્તિ લાગુ પડવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તે પરબ્રહ્મમાં ઉપનિષદો પ્રમાણુ નથી; વેદમાં વેદાન્તની અવલ કર્મ ભાગ છે ને તેથી તે અવલ પ્રમાણુપાત્ર છે એમ આ શાસ્ત્રનો ખાસ આગ્રહ છે. જમાનો પલટાઈ ગયો છે એટલે તે કાળના અશ્વમેધ યજ્ઞોનાં હવે સ્વપ્ન પણ નથી, હાલના જમાનાનાં કર્મો સ્થળ સમયને લઈને પ્રસિદ્ધ છે. એટલે ધર્મની દિશામાં કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તો તે માત્ર ભક્તિ અગર જ્ઞાનની દિશામાં દેખાય છે. તેમાં પણ કલિયુગ માટે તો નામસ્મરણુ અગર કીર્તન યસ કહેવું છે.

આ મતમાં પણ હિંસાની આજ્ઞાનું કારણુ એમ છે કે હોમેલો પણ અને યજ્ઞમાન બંને સ્વર્ગ પામે છે; અને તેથીજ તે વખત માટે યોગ્ય તથા ક્ષત્રિયની સાર્વભૌમ સત્તાલોભ માટે મહાન યજ્ઞ સમારંભો થતા હતા કે જેથી પરાક્રમ કરવા માટે ક્ષાત્ર ધર્મને ઉત્તેજન મળે અને તેટલા માટે અનેક અર્થો સાધવા માટે તાંત્રિક ક્રિયાઓ ચાલતી હોવી જોઈએ કે જે હાલના સમયમાં વિચિત્ર અને કુત્સિત પણ લાગે. કેટલાકનું અનુમાન —આગળ કહી ગયા છીએ તેમ, ને તે પણ શાસ્ત્રના આધારે—એવું છે કે પણ હિંસા એટલા માટે છે કે તે સમયમાં માંસ ભક્ષણુ ઉપર અથાગ પ્રીતિવાળાને ઇશ્વર અગર

ધર્મની પરવા નહિ તેવાઓનો તે જુસ્સો કાયમ રાખીને પણ ધર્મ તરફ વાળવા માટે પશુ યત્ન છે કે જેથી કરીને તેટલો સમય પણ આચરણ શુદ્ધ રાખે અને પશુ આહારની પશુ વૃત્તિ સાથે ધાર્મિક વૃત્તિ ચૈતન્ય પામે, સદ્-ગુણ પાળે, અને નીતિ પણ પાળે; પરંતુ કાળે કરીને આ યત્નોમાં પણ વિકાર થયો; સાક્ષાત્ યત્ન નારાયણ પ્રકટ થવાનો વિધિ પણ અદૃશ્ય થયો; એટલે કે મનોબળ નરમ પડ્યું; તેના પરિણામમાં યત્ન કર્મમાં એકલી પશુ હિંસા રહી ગઇ. શાસ્ત્રની મળ જુઓ કે વેદના હિંસક યત્ન માટે સ્મૃતિમાં શિક્ષા અને ભાગવતમાં વળી નરક પ્રાપ્તિ કહેલી છે ! શાસ્ત્રની શી મળ છે ? અસ્તુ. આ પ્રમાણે ભક્તિ તથા જ્ઞાન ભાગ વેદમાંથી લગભગ વિસરવા જેવું થયું એટલે ‘ ઉત્તર મીમાંસા ’ ના વેદાન્તનો પ્રકાશ થયો; ને તેના મુકાબલામાં પછી આ મીમાંસા ને પૂર્વ મીમાંસા કહેવાઇ. આ મીમાંસાના હાલના જમાનાના સાર્વભૌમ સત્તાદર્શક અશ્વમેધ જેવા યત્નો ખ્યાલ સામ્રાટના દિલ્લિદરબાર જેવા સમારંભ કાંઇક અંશે આપી શકશે.

આ શાસ્ત્રમાં આગળ કહ્યું તેમ કર્મનેજ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. કર્મ તે વૈદિક કર્મ અને તેજ ધર્મ અગર ઇશ્વર અગર મોક્ષ સમજવાનો છે. આ કર્મ માર્ગ સમજવા માટે પાશ્ચાત્યોનો Law of Causation ‘ કાર્ય કારણાત્મક ઉપપત્તિવાદ, ’ ધણે દરજ્જે ઉપયોગી થશે એમ લાગે છે.

જૈમિનિના શિષ્ય કુમારિલભટ્ટ અને તેમના શિષ્ય મંડનમિશ્ર સાથે મીશંકરાચાર્યનો પ્રસિદ્ધ સંવાદ થયો તેમાં જો કે તેમનો વિજય થયો તો પણ તેઓશ્રીનું ઔદાર્ય તથા મોટાઇ જુઓ કે મંડનમિશ્રની લાગણી તથા સમાધાન ખાતર છેવટ કહે કે શ્રુતિઓનો સમૂહ પરંપરાથી અદ્વિતીય બલને લાગુ પડે છે એ ખરું છે તો પણ તેમનો કટાક્ષ માત્ર આત્મમોઘ રૂપી ફળના અર્થે કર્મો ઉપરજ પ્રસરે છે અને તેથીજ જૈમિનિએ કર્મને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ વાતની વિશેષ ખાતરી માટે જૈમિનિ ઋષિનું આઠ્ઠાહને કરીને તેમના સમક્ષ મંડનમિશ્રનું સમાધાન કર્યું, અને તે જૈમિનિ ઋષિએ કણ્ણ રાખ્યું, અને વળી વિશેષમાં બોલ્યા કે વેદનું સ્વતઃપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા માટેજ મેં શ્રુતિ તથા લોકથી પણ સિદ્ધ થતા ઇશ્વરનું ખંડન કર્યું છે, બાકી જે ઇશ્વર વિના જગતને કદી પણ સુખ થતું નથી તેનું ખંડન કરવા મારો અભિપ્રાય કિંવા આશય નથી. આ મહાત્માઓનું શું ઔદાર્ય અને ગાંભીર્ય ? આટલાજ માટે આ દૈવી પુરૂષો અવનારી કહેવાય છે. ભટ્ટપાદ શાંકરભાષ્યની

પ્રશંસા કરતાં વળી બોલ્યા હતા કે અમારો શ્રમ તકં શાસ્ત્રીઓની તથા બાહ્ય જ્ઞાન મતની યુક્તિ રૂપી જાળને તોડી નાંખવા માટેજ હતો ને તેથીજ અમે ઇશ્વરનું ખંડન કર્યું છે.

ઉપરની હકીકતથી સમજાશે કે કર્મ અગર ઉપાસના ગમે તે માર્ગે જાઓ પરંતુ આખર જ્ઞાન માર્ગે વગર છુટકાજ નથી, અને આર્ય શાસ્ત્રની ગમે તે શાખા જોશે તો તે જ્ઞાન મિશ્રિત હોવાની એ નિર્વિવાદ.

આ શાસ્ત્ર આગળ કહ્યા પ્રમાણે કેવળ કર્મ માર્ગે માટેજ મુખ્ય છે; કર્મમાં મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞ યાગાદિક છે. હાલના જમાનામાં આ માર્ગે લગ-લગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. હાલના જમાનાનાં કર્મ સ્થળ સમય પરત્વે બદલાયાથી આ દર્શનના યજ્ઞ માટે હવે અવકાશ નથી; અશ્વમેધ અગર ‘ રાજસૂય ’ કાણુ કરવાના છે ? ખેર. આ યજ્ઞ સંબંધમાં આર્યાકના વિવેચનમાં કાંઈક વિશેષ હકીકત આપેલી છે.

પુરૂષસૂકતમાં ‘ જગત્ના હિત ’ ની વેદિ ઉપર કરવાનો જે યજ્ઞ કહેલો છે તે ઇશ્વરના મહાયજ્ઞ આત્મ ત્યાગ (Self sacrifice) ના બળિદાનથી કરવાનો બોધ આપે છે. ગીતાના તપોયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ આદિ અનેક યજ્ઞોમાં આ કર્મ માર્ગના સ્થૂળ યજ્ઞનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વળી **ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदधिः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम्** પણ શું બોધ આપે છે ? આ જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તરમીમાંસાના વેદાન્તમાં આવી જાય છે.

(૭) ઉત્તરમીમાંસા.

આ મીમાંસાની ઉત્પત્તિ પૂર્વમીમાંસાના પ્રકરણમાં કાંઈક અંશે આવી ગઈ છે. ઉત્તરમીમાંસાનું મૂળ વેદનાં ઉપનિષદોનો ભાગ છે; તે ઉપનિષદાદિ ભાગોમાંથી દોહન કરીને પરાશર પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયન, અગર બાદરાયણ વેદ વ્યાસમુનિએ બદલસૂત્રો એકંદર ૫૫૬ રચ્યાં. જૈમિનિએ જેમ **अथातो धर्मजिज्ञासा**થી શરૂવાત કરી છે તેમ ‘ ધર્મ ’ ને કેકાણે **ब्रह्म** પ્રતિપાદ્ય વિષય મુખ્ય હોવાથી **ब्रह्म** શબ્દ મૂકીને કેવળ કર્મવાદને જાણે દૂર કરી જ્ઞાન માર્ગ ઉપર લોકોને લઈ જવા હોય તેમ **ब्रह्मजिज्ञासा** પ્રારંભમાં મૂકી. ધર્મ મીમાંસાથી સ્વર્ગ મળે પણ મોક્ષ ન મળે તેથી આ જ્ઞાન મીમાંસા, બ્રહ્મ મીમાંસા અગર ઉત્તર મીમાંસા કહેવાય છે; અદ્વૈત વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, શુદ્ધ દ્વૈત આદિ સંપ્રદાયો તથા બીજા પંથો નિકળ્યા તેનું મૂળ પણ આ બ્રહ્મસૂત્રો

છે. સૂત્રોના સુખ્ય ચાર ચાર અધ્યાય, ને તે દરેકના ચાર પાદ છે. પહેલા અધ્યાયમાં સામાન્ય વિષય ' સમન્વય, ' બીજામાં ' અવિરોધ, ' ત્રીજામાં ' સાત્ત્વ ' અને ચોથામાં ' કૃણ ' છે. વેદ તથા ગીતા માફક તે એટલાં વ્યાપક છે કે તેના અર્થ કરવામાં દરેક સંપ્રદાયના આચાર્યો તથા વિદ્વાનો મનસ્વીપણે વિહાર કરે છે. આ સૂત્રાનું ભાષ્ય પ્રથમ શ્રીશંકરાચાર્યે કર્યું છે; જે કે તેમની પહેલાં પણ ભાષ્યો હતાં એમ ખુદ આચાર્યશ્રીના ભાષ્યમાંથી પણ નિકળે છે; તે પણ હાલમાં જે ભાષ્યો પ્રાપ્ત છે તેમાં તે શ્રીશંકરાચાર્યનું ભાષ્ય પ્રથમનું ગણાય છે. આચાર્યશ્રીએ અનેક નાસ્તિક તથા પાખંડી મતોનું ખંડન કરીને સનાતન વૈદિક ધર્મની સ્થાપના ફરીને કરી ત્યારથી બ્રહ્મસૂત્રોના વેદાન્તનું ખરૂં સ્વરૂપ બધાયું છે, અને તેથી કેટલાક તેને શંકર દર્શન પણ કહે છે. વેદાન્ત તે વેદમાં ને તેમાં ખાસ કરીને વેદના અંતના ભાગનાં ઉપનિષદોમાં છેજ, બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ છેજ; પરંતુ તેનું ખરૂં સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જમાના માટે શ્રીશંકરાચાર્યેજ બાંધી આપ્યું. ત્યાર બાદ તેજ ધોરણે પાછળના આચાર્યોએ સ્થળ, સમય તથા સંજોગોને લઈને ભાષ્યો રચીને વધારો ઘટાડો કર્યો, ને તેના અંગે એક મેકનાં ખંડન મંડન થયાં; તેટલા માટે જ્યારે પ્રસંગોપાત્ત એકલો ' વેદાન્ત ' શબ્દ આવે ત્યાં જો કે બધા આચાર્યોનાં ભાષ્યો જુદાં વેદાન્ત કહેવાય પણ અનુકૂળતા માટે ઘણે ભાગે શંકરનું ' વેદાન્ત સમજવાનું છે. માત્ર શંકર પહેલા માટે પહેલો નંબર. બ્રહ્મસૂત્રોને મિશ્ત્રસૂત્રનું નામ પણ અપાય છે. મિશ્ત્ર એટલે સંન્યાસી. વેદાન્ત વિચાર સંન્યાસીઓને વધારે યોગ્ય હોવાથી તે નામ કદાચ પડ્યું હશે.

ઉપર કહ્યું તેમ આ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વર્ગ આદિ અનિત્ય સુખ માટે નહિ પણ નિત્ય સુખ મોક્ષ માટે છે. વરતુ ગતિ યથાર્થ સમજવી તે મોક્ષ, એટલે કે બંધરૂપ મિથ્યા અધ્યાસનો ભંગ તે મોક્ષ; બંધ એ માત્ર ભ્રમ છે, અને મોક્ષ તે સ્વતઃસિદ્ધ છે એમ નિર્ણય કરેલો છે. સાંપ્રત્ય, સાલોક્ય, સાંયુજ્ય, સાષ્ટિ અને સાન્નિધ્ય મોક્ષ સાંપ્રદાયિક છે તેનાથી અન્ય પ્રકારનો ' મોક્ષ ' ઉપર કલ્પા મુજબ વેદાન્તનો છે. **તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જંબુક્ષા વિપિને યથા । ન ગર્જન્તિ મહાશક્તિ ર્યાવદ્વેદાન્તકેશરી ॥** વેદાન્તની સિંહ ગર્જના થઈ કે બસ ધત્તર તમામ મત મતાંતરોની ગર્જના શિયાળીયાં જેવી થઈ જાય છે; વેદાન્તસિંહની આગળ અન્ય સંપ્રદાયો તારાની આગળ આગીયા કીડા જેવા પ્રકાશે છે. એટલે કે જેમ સૂર્યના તેજમાં તારાનું તેજ, તેમ તારાના તેજમાં આગીયાનું તેજ પ્રકાશ આપે છે. વેદાન્ત સૂર્ય આજ

પણ આખી સૃષ્ટિમાં રાત દિવસ પ્રકાશ છે. આગર મુંઘીમાં મૂળ કદા બાધ-
મ્યેજ નથી તેમ વેદાન્તની સ્થિતિ છે. પાશ્ચાત્યો તે બીયારા છકજ થઈ
ગયા છે ને થઈ જાય છે. કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં વેદાન્ત શાસ્ત્ર જેવું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર
કોઈ સ્થળે થયું નથી એમ એકે અવાજે પૃથ્વીના બધા વિદ્વાનો કબુલ કરે
છે. પૃથ્વીના સંસ્કારી વિદ્વાનોનાં ચતુ-દિવ્ય ચતુ-વેદાન્તે એકદમ ઉઘાડી
નાંખી અધનાર દૂર કર્યો છે. વેદાન્ત ઉપર દરેક ભાષામાં અનેક પુસ્તકો છે.
વેદાન્ત ઉપર જેટલું વિવેચન થાય તેટલું ઓછું છે. આપણે તે એ બોલમાંજ
કહીશું, કેમ કે વિદ્વાનોના ને સંબંધમાં જાણએ તેટલા ગ્રન્થો છે.

આગળ કહેવાયું છે કે ઉત્તર મીમાંસાનું મૂળ ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદ
એટલે ‘બ્રહ્મ’, અગર પાસે બેસનાર એટલે કે ‘ગુરુ પાસે બેસનાર’ એમ
થાય છે. પરંતુ શ્રીશંકરાચાર્યે સર્વ ધાતુ ઉપરથી ત્રણ અર્થ ક્યાં છે તેજ
વાસ્તવિક લાગે છે. (૧) અવિદ્યા રૂપી સંસારનાં જીજ્ઞ, જેનો મુમુક્ષુઓ
વિશરણ એટલે નાશ કરે છે તે વિદ્યા, (૨) મુમુક્ષુઓને બ્રહ્મ પ્રતિ લઈ જાય છે.
(સર્વનો ‘ગતિ’ વાચક અર્થ લખે) તે, અને (૩) અગ્નિવિદ્યા અગર
યજ્ઞ વિદ્યા.

ઉપર કહ્યું કે ઉત્તર મીમાંસાનાં બ્રહ્મસૂત્રાના જોટાનો લેખ પૃથ્વીમાં નથી,
પરંતુ તેટલેથી બસ નથી; અર્થશાસ્ત્રમાં જે જે સૂત્રો છે પછી તે ન્યાય,
વ્યાકરણ, પૂર્વમીમાંસા એમ ગમે તે વિદ્યાનાં સૂત્રોના જોટાનાં સૂત્રો પૃથ્વી
તટ ઉપર અન્ય સ્થળે નથી. આ સૂત્રોની રચના અપૂર્વ છે. ટુંકમાં અથાગ
બોધ અને પ્રકાશ આપ્યો છે. કર્મકાંડની વિધિઓ વધી ગઈ અને શાસ્ત્રો
ધણાં લંબાણવાળાં હોવાથી સંક્ષેપમાં સૂત્રો થયાં ને પાછાં તેના ખુલાસા
માટે ભાષ્યો અને વાર્તાકો થયાં. શ્રૌતયજ્ઞોનાં સૂત્રો થયાં તે શ્રૌતસૂત્ર
અગર કલ્પસૂત્ર કહેવાયાં, વર્ણુ વ્યવસ્થા વિગેરે માટે થયાં તે સ્માર્ત અગર
ધર્મસૂત્રો કહેવાયાં, ગૃહસ્થના ધર્મ માટે થયાં તે ગૃહ્યસૂત્રો કહેવાયાં, અને
જ્ઞાન માટેનાં સૂત્રો તે બ્રહ્મસૂત્રો કહેવાયાં. વેદનો અંત તે ઉપનિષદો, ને તેને
સંક્ષેપમાં સાર તે ઉત્તરમીમાંસા અને તેજ વેદાન્ત. વેદમાં ઋગ્વેદ-૧૦-૧૨૫
માં ઋગ્વેદો ૮ બતાવી છે તે શુદ્ધ શંકરનું અદ્વૈત છે. અસ્તુ. માત્ર શ્રી
શંકરાચાર્યે આગળ કહ્યું છે તેમ પ્રથમ ભાષ્ય કર્યું તેથી શંકર મત ખાસ
વેદાન્ત કહેવાય છે અને તેથી આપણે સાધારણ તે અર્થમાં ગ્રહણ કર્યો છે,
પરંતુ બનતા સુધી સર્વ સામાન્ય લાગુ થાય તેમ કરીશું.

આ શાસ્ત્રમાં પણ પૂર્વમીમાંસાની માફક જ પ્રમાણુ છે; આ વાદ વિવર્તવાદ કહેવાય છે. નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો આરંભવાદ સ્વીકારે છે; કાર્યોથી તે કારણ સુધી તકે ચલાવતાં ચલાવતાં એક ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરે છે; સાંખ્ય તથા યોગ ‘ પરિણામવાદ ’ સ્વીકારે છે. સાંખ્યે સ્વતંત્ર ઇશ્વરની જરૂર કાઢી નાંખી પરંતુ પ્રકૃતિના સ્વાતંત્ર્યની સાથે પુરૂષ રૂપી ચૈતન્ય ભેળવી એક વગર બીજું રહી શકે નહિ એમ કહી ‘ પરિણામ ’ જ સૃષ્ટિનું કારણ કહે છે. યોગે સ્વતંત્ર ઇશ્વર સ્વીકાર્યો અને પૂર્વ મીમાંસકોએ ન સ્વીકાર્યો. માત્ર ઉત્તરમીમાંસાએ એકંદર સુધારો કરીને ઇશ્વર અગર બ્રહ્મની એકલાનીજ સત્તા તથા અસ્તિત્વ સ્વીકારીને સૃષ્ટિને વિવર્ત રૂપ કહીને ‘ વિવર્તવાદ ’ ને પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

આરીકાથી જોતાં બધાં શાસ્ત્રોનો મુદ્દો એક છતાં શબ્દના અઘડા દેખાશે. વાસ્તવમાં તમામ દર્શણોનાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન ત્રણે બાજુ કિવા અંતર્ગત દશામાં રહ્યાં છે. ગોળના ગણપતિ અને ગોળનું નૈવેદ્ય જેવો ઘાટ છે; વિદ્યાવિનોદ અને બુદ્ધિની પરાકાષ્ટાઓ છે. ઝીણું ઝીણું કાંતીને તત્ત્વ વિચારો થયા છે, બાકી એકજ માળાના બધા મણકા છે.

બીજાં શાસ્ત્રો કરતાં ઉત્તરમીમાંસાનાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં વિશેષ એ છે કે બીજાં શાસ્ત્રો ઉપનિષદોમાંથી ખપ પુરતું લે છે, અને બ્રહ્મસૂત્રોના વેદાન્તમાં બધાં દર્શન અને શ્રુતિનો સંપૂર્ણ સમન્વય છે તે સાથે ઉપનિષદો અને સમગ્ર દર્શનોનો સમગ્ર નિર્ણય કરેલો છે. પૂર્વમીમાંસાનાં જ પ્રમાણુ માન્યાં છે, તથા અર્થનિર્ણય પરત્વે વિભાગ પણ માન્ય રાખ્યા છે; ન્યાય વૈશેષિકના સૂક્ષ્મ વિચાર માન્ય રાખ્યા છે; સાંખ્યનો અકર્તા પણ કાંઇક અંશે ગ્રાહ્ય છે. ઇશ્વર આત્મકામ છે તો પછી તેને ઇચ્છા કેવી એ દલીલ માન્ય રાખી છે; હેવટમાં કર્મ અને ઇશ્વર એવી બે કલ્પનાથી ઘોટાળો થાય કે એમ બતાવી સાંખ્યના ‘ અનેક ’ પુરૂષોનો વેદાન્તે ‘ એક ’ કર્યો. સાંખ્યનો પુરૂષ તે વેદાન્તનો ‘ જીવ ’ થયો. જીવ ભાવ ટળે એજ મોક્ષ. સાંખ્યના પુરૂષનો પુરૂષ રૂપે મોક્ષ; યોગનો ઇશ્વર દૃષ્ટાથી મોક્ષ, મીમાંસાનો સ્વર્ગ રૂપી મોક્ષ ઇત્યાદિ આવા અપૂર્ણ અને વિશેષણ યુક્ત વાદમત્ત મોક્ષ વેદાન્તને માન્ય નથી. સાંખ્યનાં જૂઠાં જડ ચેતન, પદાર્થ રૂપે કેમ સંભવે ? જડનો વિચારજ કેવી રીતે થઇ શકે ? વિગેરે દલીલ કરીને હેવટ બધુંજ ‘ ચેતન ’ એટલે બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એમ હિંમતથી જણાવ્યું. બીજાં શાસ્ત્રોમાં ગુપ્તપણે રહસ્ય

બતાવ્યું છે; પરંતુ છાતી ઢોકળીને વેદાન્તેજ પ્રકાશ આપ્યો. અને વેદાન્તના આ મતને આધુનિક પાશ્ચાત્ય ભૌતિક શાસ્ત્ર સાળાત કરી આપે છે, તેમાં પણ વળી આર્ય વીર ભૌતિક શાસ્ત્રોના અગ્રણી એસ મહાત્માએ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બતાવ્યો છે. હવે પુરાવાની જરૂર નથી.

જે કે વેદાન્ત જેવું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર કોઈ પણ બીજા દેશ અગર પ્રજામાં નથી પરંતુ વેદાન્તના સિદ્ધાંતો રૂપાન્તરમાં દુનીયાની સઘળી સુધરેલી પ્રજાઓમાં દેખાય છે. આ સંબંધમાં પ્રકરણ ૩-૪ માં કાંઈક વિશેષ વિવેચન કર્યું છે. હાલના જમાનામાં આ બદલનો વિશેષ પ્રકાશ આપવાનું માન ખાસ થિઓસોફીને ધોતે છે. આ બંધી અન્ય પ્રજાઓના મુકાબલામાં બાહ્યાચારમાં તો રાત દિવસ જેટલો તફાવત છે પરંતુ અંતરંગ જ્ઞાનમાં એટલે કે રહસ્યમાં બધાનું તત્વ એકજ દેખાય છે. આર્યનું વેદાન્ત ચાહુદીનું કેપાલા પ્રાચીન ડાયોનિશિયસ, ફિલસુફ ઝુનો, ફિલસુફ સ્પિનોઝા, હેગલ વિગેરેનું તત્ત્વજ્ઞાન મહામદીય તથા જરથોસ્તીમત, સુફી તરીકા, ચીન વિગેરેના ' થિઓસોફી ' એ પ્રવર્તાવેલા ' તાઓ ' વિગેરે આ સર્વેનો સિદ્ધાંત લગભગ એક છે કે જગત્ મિથ્યા છે અને માયાનોજ સ્વપ્નવત પ્રપંચ છે. ઉપનિષદના સમયમાં શંકરાચાર્યના તથા તે પછીના સમયમાં તેમ આધુનિક કૌન્નર, શોપનહો-અરનાસમયમાં પણ માયાવાદ એનો એ દેખાય છે; એટલે કે જગત્ માયારૂપે સ્વપ્ન છે. જરથોસ્ત અને બોદ્ધધર્મમાં તો વેદાન્તનાં તત્ત્વો ધણું સ્પષ્ટ છે. હાલની સુધરેલી દુનીયાના પચાસ ટકા ઉપરાંતની વસ્તી ખુદી રીતે વેદાન્તને માન આપે છે, અને ગર્ભિત રીતે અગર અજાણમાં તો આખી દુનિયા માને છે એમ કહેવા હરકત દેખાતી નથી.

ઉપર મુજબ પડ્દાંશનોતો અરસ પરસ સંબંધ સાધારણ રીતે દર્શાવ્યો. હવે જરા વધારે વિસ્તારથી મુકાબલો કરીએ. આ એવો ગદન વિષય છે કે તેમાં પુનરૂક્તિ અગર પિષ્ટપેશનના દોષો પણ ક્ષમ્ય છે.

સાંખ્ય દર્શને માણસોને જ્ઞાન તરફ દોષાં; યોગે આ પરાક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષ અગર પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું; સાંખ્યે પુરૂષાર્થ તથા આત્મબળ ઉપર ભાર મૂક્યો ત્યારે યોગે ઇશ્વરની મદદ વિશેષમાં લીધી. આવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનથી તમામ પ્રકારની રૂચિવાળાં મનુષ્યને સંતોષ ન થાય એ સ્વભાવિક છે ને તેથી કરીને જૈમિનિ ઋષિએ અમુક વર્ગના લોકના વલણ તથા રૂચિને અનુસરીને યજ્ઞ દેવપૂજન આદિ કર્મોને અંગે ભવ્ય સમારંભોની પ્રીતિવાળા

માટે કૃપા કરીને પૂર્વ મીમાંસાનાં સૂત્રો રચ્યાં તેમાં ઇશ્વરની પણ દરકાર કાઢી નાંખી. આના પરિણામે કર્મ અને કર્મના દેવતા એજ ધર્મ થયો. રહસ્ય એમ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ માટે તો ખાસ કર્મમાર્ગજ નોખ્યો અને પાછળના આશ્રમમાં ભલે સાંખ્ય યોગનો આશ્રય લેવાય, એ પ્રમાણે મનાયું. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ એમ બે ભાગ પડ્યા. આ બે અંતિમ ભાગો વચ્ચેના મધ્યસ્થ જનસમાજને બંનેમાંથી થોડું થોડું ગ્રહણ કરાવીને તેમના “માનસિક ખોરાક” માટે ‘ન્યાય’ અને વૈશિષ્ઠિક દર્શનો ઋષિઓએ પ્રસાર્યા. અંતરના ઉદ્ઘાણમાં ઉતર્યા સિવાય—કેમકે જ્ઞાન માટે તે વિના છુટકા નથી—તેમ એકલાં સ્વર્ગ કર્મો કર્યા સિવાય માત્ર બુદ્ધિને ખીસવવા માટે આ બે દર્શનો ખાસ ઉપયોગી છે. યુક્તિ એવી કરી કે દરેક વસ્તુનાં પરમાણુને નિત્ય માન્યાં એટલે પછી વેદના આધારની ખાસ અપેક્ષા આદર્શનોંને રહી નહિ. સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ સહજ સમજી શકે કે એક જાતનાં પરમાણુથી બીજી જાતનાં પરમાણુ જૂદાં દેખાય છે, માટે તેમાં વિશેષ ખાળી કાઢવો તે ‘અનુમાન’ એટલે કે ન્યાયથી ખાળી કાઢવો જોઈએ એ પ્રમાણે યોગના હોવાથી વેદ વિરુદ્ધના ઔદ્ધ તથા જ્ઞેન મતના વાદ સામે, સાંખ્ય તથા યોગ દર્શનો કરતાં પણ આદર્શન બહુ ઉપયોગી થયું હતું. મનુષ્ય સ્વભાવની બલિહારી છે ! ન્યાય વૈશિષ્ઠિક દર્શનોએ બુદ્ધિ માટે જોઈએ તેટલો ખોરાક આપ્યો પરંતુ બુદ્ધિથી આગળ જતાં હૃદય આવે છે તેને સંતોષ આપી શક્યાં નહિ. આર્યરક્તને અનુમાનસિદ્ધ ઇશ્વર તત્ત્વ અગર આત્મ તત્ત્વથી કેમ તૃપ્તિ થાય ? જ્ઞાનીને તે સિવાય કેમ શાંતિ મળે ? માટે ઇશ્વરની કૃપાથી તમામ દર્શનોનો શિરોમણિ ઉત્તર મીમાંસા અગર વેદાન્ત દર્શન શ્રી વ્યાસ ભગવાને વિસ્તાર્યું. સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે તેમાંથી પાછા આઠ સંપ્રદાય પ્રકટયા, પરંતુ વિશેષ પ્રચારમાં ચારજ રહ્યા. એટલે કે બધા આર્ય ધર્મોનું મૂળ આ ઉત્તર મીમાંસા દર્શન કહેવા હરકત નથી. એક રીતે સાંખ્ય અને વેદાન્ત બંને જ્ઞાન કોટિનાં હોવાથી બહુ સંબંધ ધરાવે છે, માત્ર સાંખ્યની દ્વૈત ભાવના સામે વેદાન્તનો ખાસ પ્રહાર છે. આગળ કહેવાયું છે તેમ સાંખ્યના પુરૂષ પ્રકૃતિનું મૂળ જે બ્રહ્મ તે એકનેજ નિત્ય અને સત્ય માને છે. સત્ય હમેશ એકજ હોય છે; બે થઇ શકેજ નહિ. પુસ્તક તે પુસ્તક અને અશ્વ તે અશ્વ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ રહેવાનાં, એ ઉપર ખાસ ધોરણ છે. સાંખ્યની નિત્ય અને સત્ પ્રકૃતિને શંકરે નિત્ય પણ અસત્ માયા રૂપે મિથ્યા માનેલી છે. તેમાં વળી તાંત્રિક બદ્ધૈતવાદીઓએ પાછળથી બંનેનું મિશ્રણ કરીને નિષ્કળ શિવ

અને સકળ (કળા સહિત) શિવ, એમ પુરૂષ પ્રકૃતિ અગર બ્રહ્મ માયાનો અન્યોન્યાશ્રય બતાવ્યો છે. બ્રહ્મ કર્તૃત્વ રહિતનો હોવાથી એકલો નકામો છે; અને પ્રકૃતિ એતન રહિત હોવાથી એકલી નકામી છે. માટે બંને છુટાં પડી શકતાં નથી એમ સાંખ્ય કહે છે; અને જગતને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં મિથ્યા કહેવાનું સાહસ વેદાન્ત કરે છે તેનો બાવાર્થ બ્રહ્મના અદ્વૈત-પણાને સાચવી રાખવા માટે છે. સાંખ્યના દ્વૈતથી સંસ્કારી અદ્વૈતની બુખ કેમ બાગે ?

ઉપર મુજબ અરસપરસનો સંબંધ એકબેકને મુકાબલે દર્શાવીને વળી આ દર્શનાનું દર્શન બીજી રીતે કરીએ. વિષયની ગહનતાની ખાતર તેમ કરવા હરકત નથી. બધાં દર્શનોનો સમગ્ર સંબંધ તથા ઉદ્દેશ સમજવા માટે હવે એકને મુખ્ય લખને બીજાં બધાં સાથે સંબંધ અગર મુકાબલો કરી જોઈએ. આ યુક્તિ માટે ઉત્તર મીમાંસાને મુખ્ય ગણવાથી વધારે અનુકૂળતા થશે.

ન્યાય અને સાંખ્ય મતમાં જગતનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ જૂદાં આપ્યાં છે, અને વેદાન્તમાં એક કારણ ' માયા ' દર્શાવીને બ્રહ્મને અલગ રાખેલ છે: કોઈ કોઈનું કારણ થતું નથી તેમ કોઈ કોઈનું માથે પણ લેતું નથી. સત્ ચિત્ અને આનંદ એ કાંઈ બ્રહ્મનાં વિશેષણ નથી પરંતુ તેનો સ્વભાવ બતાવવા માટેનો માર્ગ અગર સાધન છે. ન્યાય વૈશેષિકમાં પદાર્થની સંખ્યા ઉપર મતભેદ છે, ઇશ્વરને પણ પદાર્થનો વિભાગ દ્રવ્ય કહે છે, ત્યારે વેદાન્ત કહે છે કે જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ કહેવો એ એક દોષ તથા ઇશ્વરનો ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાનું કહેવું એટલે કે અનાદિ સૃષ્ટિનો આરંભ કહેવો એ પાછો બાજો દોષ છે. પ્રથમ જો કાંઈ ન હતું તો પછી તેમાંથી કંઈ થાયજ કેમ, અને જો હતું તો પછી તેનો આરંભ કેવો ? સાંખ્ય કહે છે કે સત્માંથી સત્ થાય, સત્ તે પ્રકૃતિ, ને તે પશિષ્ટામ પામીને એવીસ તરવોદારા જગત્ વિસ્તારે છે; પ્રકૃતિ જડ હોવાથી જ્ઞાન ધર્મવાળા થઈ શકે નહિ; માટે (યુક્તિથી) પુરૂષને જ્ઞાનયુક્ત અવિરત ગણીને પ્રકૃતિથી અભિન્ન માનેછે; અને પુરૂષને પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યથી તેના ગુણો પોતાનામાં આરોપાયાની બાંતિ થાય છે; આ બાંતિ જ્ઞાનથી ટળે ત્યારે સ્વરૂપાનુસંધાન કૈવલ્યને અનુભવે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યવાદની સંકેતના છે તે બધાના જવાબમાં વેદાન્ત કહેશે કે જડ પ્રકૃતિ કર્મ કરે એ અસંભવિત તથા અસંગત છે, અને તેથી એ કલ્પનાજ તે પ્રમાણે ગણવાની છે. યોગ તો સાંખ્યનોજ

વિસ્તાર છે, માત્ર ઇશ્વરનું જીસમું તત્ત્વ વિશેષ છે એટલે સાંખ્ય સામેનો વેદાન્તનો ત્રિરોધ 'યોગ' ને પણ તેટલે દરજ્જા 'વિશેષ' લાગુ પડે છે. કેમકે વેદાન્તને તો અભેદમય બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કંઇ છેજ નહિ. પૂર્વમીમાંસા સામે વેદાન્તનો આક્ષેપ એ પ્રમાણે છે કે કર્મનાં ફળ નાશવંત હોવાથી મોક્ષ માટે નિરપયોગી છે.

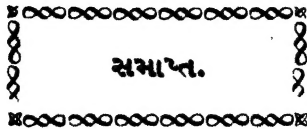
વળી જુઓ કે વૈશેષિકના કહેવા પ્રમાણે આ જગત્ પ્રથમ હતુંજ નહિ પણ ઉત્પન્ન થયું છે; યોગ કહે છે કે જીવમાં બ્રહ્મપણું છેજ નહિ પરંતુ યોગ કરવાને લીધે પાછળથી થાય છે; નૈયાયિક કહે છે કે જ છન્દ્રિયો, જ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન, જ વિષયો, સુખ, દુઃખ અને શરીર એ એકવીસ પ્રકારનાં દુઃખોનો નાશ એજ મોક્ષ છે; સાંખ્ય જીવ અને પરમાત્માને ભિન્ન કહે છે; મીમાંસા કર્મફળ એજ સત્ય કહે છે; આ બધાંને ઉપર કહ્યું તેમ વેદાન્ત ભ્રમ કહે છે; કારણ કે આત્મા ત્રિગુણમય હોય તો હીક છે પરંતુ તે કદપનાજ ખોટી છે ત્યાં પછી શું? 'અજ્ઞાન' જ જ્યાં કલ્પિત પદાર્થ છે ત્યાં ત્રિગુણાત્મક જગત્ મિથ્યા જ્યાં અધ્યાસથી સાચાનો અધ્યાસ કરાવે એમાં શું આશ્ચર્ય?

ઉપર મુજબ વેદાન્ત બીજા બધા મતોના દોષો બતાવીને પોતાનું અમર્યાન કરે છે તેમાં દ્વિતીયપણું એજ ભય કહેલો છે. **દ્વિતીયાદૈ મહં મવાતિ**. આ સંબંધમાં શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦ મો સ્કંધ ૭ મા સર્ગના શ્લોકે ૨૫-૨૬ જેવા જેવા છે. આ શ્લોકોના તાત્પર્યમાં અન્ય દર્શનોનો નિરાસ કરીને વેદાન્તનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરેલો છે.

શ્રી માધ્વાચાર્ય અદ્વૈતના શ્રેષ્ઠપણામાં શ્રીશંકરાચાર્યના પરાક્રમની પ્રશંસામાં કહે છે કે વેદ બાહ્ય ચાવાકે આદિ મતવાળાઓએ જે (વેદાન્તની માંસા) ઉપનિષદોને મિથ્યા કહીને ફેંકી દીધી હતી; કર્મવાદીઓએ સેવા અર્થે માની હતી, નૈયાયિકાએ અર્થ નહિ પણ અર્થાભાસવાળી કરાવી હતી, તે ઉપનિષદો શ્રી શંકરને શરણે આવીને આનંદ પામી. તે પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં કહે છે કે ચોર્વાક મતે પંચમહાભૂતથી પીગળાઇ ગએલા આત્માને દેખ્યોજ નહિ. શૌંક મતે હણુવા માંડ્યો, કણુદે કતંઆદિ વિશેષણ તથા જ્ઞાનાદિ ગુણ અર્થે સંતાડી રાખીને કંઇક લાભ આપ્યો, કર્મ માર્ગે પોતાની પદ્ધતિએ જવા માટે માર્ગદર્શક ચોળ્યો તથા મહાભૂતોમાંથી જૂદા પોડીને સ્વર્ગ નરકમાં ભેંટકોતો બનાવ્યો. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ ક્ષણિકવિજ્ઞાની

બનાવ્યો, તર્ક મીમાંસા આદિ મતે જૂનો થકી જૂદો કર્યો, સાંખ્યાદિ મતે સર્વ જૂનો તથા તેના ગુણો થકી જૂદો પાડી સ્વર્ગ મંરકમાં ખેંચી લઇને નિર્મલ કરી તેના દુઃખનો નાશ કર્યો; પરંતુ ઇતરને અસત્ કરાવીને નિર્લય કર્યા છતાં પણ પ્રધાનના તાબામાં રાખ્યો, યોગે તેને પૂજ્યતા આવી ખરી, પરંતુ શંકરે તો ઇતર સર્વની સત્તાનો નાશ કરીને તેની સાર્વ ભૌમ સત્તા કરાવી નિશ્ચય કરીને સર્વેશ્વર બનાવ્યો. આ પ્રમાણે વૃદ્ધશ્નિમાંથી ઉત્તર મીમાંસા ઉત્તમ છે, ને તેજ સર્વત્ર ધર્મના રૂપમાં અસ્તિત્વ ભોગવે છે. બાકીનાં દર્શનો માત્ર વિદ્યાવિનોદ માટે છે, ધર્મનું બળ તેમાં નથી.

શુદ્ધિની કસરત તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન અને ન્યાય આદિ શાસ્ત્રો ઉત્તમ છે; પરંતુ ધર્મને પારલૌકિક સુખના અર્થમાં આગળ લઇ જઇએ અને તેથી કરીને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરવાના હુન્નર તરીકે સ્વીકારીએ તો કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાન અગર શુદ્ધ કામને ઓળંગીને આગળ જવું પડશે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઇતર ન્યાય આદિ શાસ્ત્રો કાંઇ ધર્મ નથી અને તેટલા માટેજ ગ્રીક શિષ્ટ-કારોએ ફિલસુફીની મૂર્તિને આંધળી બનાવી છે, તથા બાઇબલમાં તેને વિકળ શાસ્ત્ર કહેલું છે, માટે હવે તત્ત્વજ્ઞાનથી આગળ જઈ પ્રાચીન તથા પ્રચલિત ધર્મોનું કાંઇક અવલોકન કરીશું: સદ્ભાગ્યે આ વૃદ્ધશ્નિમાં યુરપની અર્વાચીન ફિલસુફી જેવું કેવળ શુદ્ધ શાસ્ત્ર નથી પરંતુ ધર્મ મિશ્રિત છે ને તેથી તમામ દર્શનો ધર્મ માટેજ સમજવાનાં હોઇને ‘ધર્મ’ જ છે; તો પણ ‘ધર્મો’ એજ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી ‘ધર્મ’ ની ખાતર આખા પ્રકરણમાં સ્થાન આપીશું.

આ લેખકનાં હવે પછી બહાર પડનારાં પુસ્તકો.

મહારા ધર્મવિચાર ભાગ બીજો.

તેમાં શું જોશો ?

કુનિયાના બધા મુખ્ય પ્રાચીન તથા અવાચીન ધર્મો, હિંદના વિવિધ સમાજો, થોથોસોશી વિગેરે પથો વિગેરેનું દુકં અવલોકન તથા સ્પર્શસ્પર્શ, પુનર્લગ્ન વર્ણાશ્રમ વિગેરે મહત્વના પ્રશ્નોનું વિવેચન દરેકને વાંચવા વંચાવવા તથા વિચારવા જોગ છે.

શ્રીકૃષ્ણ દર્શન (નવી દ્રષ્ટીએ.)

આ દર્શન નવી એટલે જડવાદીની દૃષ્ટિએ પણ કરેલું હોય હાલના કર્મયુગને ધર્મયુગ બનાવવાનો કામીયો તેમા તમને દેખાશે, અને અનેક જુઠાણા જોમો વિગેરેનો નાશ થઇ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રનો સાચો શાસ્ત્રીય અર્થ સમજાશે.

શ્રીકૃષ્ણ કીર્તનમાળા.

આ માળાના મુખ્ય મણકા ૧૦૮ છે, અને તે ઉપરાંત બીજાં પચાસ ઉપરાંત કાવ્યો છે. આ કાવ્યો ગુજરાતમાં અતિ-શય લોકપ્રિય થઇ પડેલા રાગ રાગણીઓ, ગરબા તથા ગાયનના જેવે સ્વરૂપમાં ગુંજવામાં આવેલાં હોય દરેક પંથ કે ધર્મના દરેક સ્ત્રી પુરૂષ અને બાળકને મોઢે શોભે તેવાં છે.

